

Жак-фаталіст

Дені Дідро

Переклав з французької Валеріан Підмогильний

Як вони зустрілись? Випадково, як і всі люди. Як їх було звати? А що це важить? Звідки вони їхали? Не здалеку. Куди їхали? А хіба знаєш, куди їдеш? Що казали? Пан мовчав, Жак казав – капітан мені говорив, що все добре й лихе, що нам трапляється на землі, написано на небі.

Пан. Не велика новина.

Жак. Капітан казав іще, що кожна куля, яка виходить з рушниці, має адресу.

Пан. І мав рацію...

По короткій паузі Жак скрикнув:

– Біс би його забрав, того шинкаря з його шинком!

Пан. Навіщо посилати до біса свого ближнього? Не по-християнському.

Жак. А через те, що, впившись його поганеньким винцем, я забув напоїти коней. Батько помітив, розгнівався. Я голову похилив, а він узяв ціпка й добренько походив ним по моїх плечах. Тут якраз полк проходив на Фантенейські позиції; я з досади й записався. Прийшли ми, розпочався бій.

Пан. І ти дістав кулю на свою адресу.

Жак. Ви вгадали. Постріл у коліно, і тільки Господь Бог знає, до яких добрих і лихих пригод цей постріл спричинився. Коли б не цей постріл, не був би я, наприклад, ні закоханим ніколи в житті, ні кривим.

Пан. Так ти був закоханий?

Жак. Ще б пак не був!

Пан. І то через постріл?

Жак. Через нього.

Пан. Про це ти ніколи нічого не казав мені.

Жак. Атож.

Пан. А чому?

Жак. Бо ні раніш, ні пізніш це не могло бути сказано.

Пан. А саме оце надійшла хвилина розказати про своє кохання?

Жак. Хтозна.

Пан. Починай усе-таки, про всяк випадок...

Жак почав історію свого кохання. Було це по обіді. Спека стояла. Пан заснув. Ніч захопила їх у полі. Ось заблукали вони. Як розгнівався ж тоді пан, як узявся щосили шмагати свого слугу батогом, а той тільки приказує щоразу:

– І це, мабуть, на небі написано...

Бачиш, читачу, – на добрій дорозі я, і тільки від мене залежить примусити тебе рік, два й три чекати повісті про кохання Жака, розлучивши його з паном і кожного з них повівши по всіх, яких тільки схочеться мені, пригодах. Що перешкодило б мені

одружити пана й зробити з нього рогоносця? Спровадити Жака на острови? Вирядити туди й пана і вернути їх обох до Франції на одному кораблі? Як легко писати оповідання! Але досить з них лихої ночі, а з вас – цієї затримки.

Розвиднілося. Знову сіли вони на коні, рушили далі. Та куди ж вони їхали? Це вдруге ви вже питаєте мене про це, і вдруге я вам відповідаю: що вам до того? Якщо почну про їхню подорож, – прощай тоді Жакове кохання... Якийсь час вони їхали мовчки. Коли кожен трохи отямився від своєї печалі, пан сказав слугі:

– Ну, Жаку, на чому ж ми спинились у твоєму коханні?

Жак. Либонь, на розгромі ворожого війська. Ті тікають, ті женуться, кожен за себе дбає. Я zostався на бойовищі серед величезної купи вбитих і поранених. Другого дня мене та ще десяток інших кинули на воза й приставили до одного з наших шпиталів. Ох, пане, немає, мабуть, лютішого поранення, як у коліно!

Пан. Покинь жарти, Жаку!

Жак. Богом, пане, свідчуся, що не жартую. Там же тих кісток та сухожиль та ще всякої всячини, яку вони по-своєму якось називають.

Хтось ніби як селянин, що йшов за ними, несучи на спині якусь жінку, почув їхню мову та й собі озвався:

– Ваша, пане, правда...

Не знати, до кого саме стосувалося це звертання, але Жак та його пан зустріли його незичливо, і Жак сказав до нескромного розмовника:

– А тобі яке діло?

– Таке діло, що моє це ремесло. Я – хірург, до послуг панових, і зараз доведу вам...

Жінка, яку він ніс на спині, промовила до нього:

– Пане лікарю, ходімо своєю дорогою й облишмо цих добродіїв, бо їм доводи не до вподоби...

– Ні, – відповів їй хірург, – я хочу довести їм і доведу...

І обернувшись, щоб доводити, штовхнув свою супутницю, вивів її з рівноваги й упустив додолу, а її нога заплуталась у полах його сукмани, і спідниці закотились їй на голову. Жак злазить, визволяє ногу бідного створіння й відкочує спідниці. Не знаю вже, чи перше він спідниці відкотив, чи ногу визволив, тільки ж виходячи з того, як галасувала ця жінка, – образилася вона тяжко. А пан Жаків казав хірургові:

– Ось воно що – доводити.

А хірург:

– Ось воно що – не хотів ти доводів слухати...

А Жак до жінки, яка була впала і він її підвів:

– Заспокойтесь, моя хороша, це ж не ваша, не пана лікаря, не моя і не мого пана причина: то на небі написано, щоб сьогодні, на цій дорозі, о цій годині пан доктор був балакучий, а пан мій і я – непривітні і щоб ви голову собі забили та показали свій задок...

Чим би стала в моїх руках ця пригода, коли б мені захотілося вам допекти! Я цій жінці поважності надав би, зробив би її небогою кюре із сусіднього села, збунтував би

тамтешніх селян, улаштував бійки та кохання, бо, зрештою, ця селянка гарна була під сорочкою. Жак зі своїм паном помітили це, а кохання не завжди навіть чекає такої спокусливої нагоди. Чому Жак удруге не закохався? Чому він удруге не став суперником, і то вподобаним суперником свого пана? – А хіба була вже йому така пригода? – Знову питання! Так ви не хочете, щоб Жак продовжив повість про своє кохання? Скажіть раз назавжди: цікаво вам це чи нецікаво? Якщо цікаво, – посадимо знову селянку на спину її носієві, хай собі йдуть, і вернімось до наших двох подорожніх. Цього разу заговорив Жак і сказав панові:

– Отак воно на світі буває: ви ж ніколи в житті не були зранені й не знаєте, що таке постріл у коліно, а кажете мені, в кого коліно потрощене було і хто шкутильгає вже двадцять років...

Пан. Може, й твоя правда. Але через цього нахабного хірурга ти ще й досі на возі зі своїми товаришами, далеко від шпиталю, далеко від свого одужання й далеко від свого кохання.

Жак. Хоч що ви з вашої ласки про це думаєте, а коліно мені боліло люто, від труського воза, від вибоїстого шляху біль ще збільшувався, і від кожного поштовху я кричав несамовито.

Пан. Бо тобі на небі було написано кричати?

Жак. Напевне! Я геть зійшов кров'ю, і смерть мені була б, якби наш віз, останній у валці, не зупинився коло якоїсь хатчини. Тут я попросив, щоб мене зняли, і мене поклали на землю. На порозі стояла молода жінка; вона пішла до хати та зразу й вернулась зі склянкою і пляшкою вина. Я хильнув похапцем раз чи двічі. Вози, що поперед нас, рушили. Мене збирались кинути назад до гурту, але я, міцно вчепившись у вбрання тієї жінки й у все, що було коло мене, сказав, що на воза не хочу, що коли вмирати мені, то краще помру тут, ніж за два льє далі. Сказавши це, зомлів. Коли очунявся, – побачив, що лежу роздягнений на ліжку в кутку хатчини, а коло мене стоїть селянин, господар хати, його жінка, та сама, що мене порятувала, та кілька дітлахів. Жінка намочила край фартуха в оцет і натерла мені ніс та виски.

Пан. О, ледащо! О, дурисвіте!.. Поганцю, я бачу, до чого ти ведеш!

Жак. По-моєму, нічого ви, пане, не бачите.

Пан. Хіба не в ту жінку ти закохаєшся?

Жак. А коли б і закохався, – що з того? Хіба в нашій волі закохатись чи не закохатись? А коли закохався вже, – хіба в нашій волі робити так, як ніби ти не закохався? Якби це було написано на небі, я й сам сказав би собі все, що ви збираєтесь мені сказати; та хоч надавав би собі ляпасів, хоч головою об стіну бився б, хоч волосся на собі рвав би, а нічого від того не змінилося б – дістав би мій добродійник роги.

Пан. Та коли по-твоєму міркувати, – всякий злочин можна заподіяти зі спокійною совістю.

Жак. Тим, що ви оце зауважили, я й сам голову собі не раз сушив; та хоч як я розважав, а завжди вертаюся до слів мого капітана: "Усе добре й лихе, що трапляється нам на землі, написано на небі". Чи знаєте ви, пане, якийсь спосіб стерти те писання?

Чи можу я бути не собою? А бувши собою, чи можу я робити інакше, ніж я роблю? Чи можу я бути собою й іншим? І відколи я на світі, чи була хоч єдина мить, щоб воно не так було? Проповідайте, скільки хочете, може, ваші доводи й гарні, та коли в мені або на небі написано, щоб вони для мене були погані, – що ж я тут зроблю?

Пан. Про одне думаю: чи твій добродійник рогатим став через те, що так написано на небі, чи так на небі написано через те, що ти приставив роги своєму добродійникові?

Жак. І те, і те написано поряд. Усе написано разом. Це – ніби великий сувій, що потроху розкручується.

Уявляєте, читачу, як міг би я тут роздмухати цю розмову на тему, що на неї стільки говорено й стільки писано за дві тисячі років, хоч досі не зрушено з місця? Якщо ви невдячні мені за те, що я пишу, – будьте вдячні за те, чого я не пишу.

Поки два наші теологи сперечалися, не розуміючи один одного, як воно буває в теології, заходила ніч. Вони проїздили місцевість, за всіх часів непевну, а тоді ще непевнішу, бо через кепське врядування та злидні там розвелось без ліку лиходіїв. Спинились вони в препаскудній корчмі. їм поставили пару розкладачок у кімнатці з перетинок, нещільно припасованих. Запитали вони вечерю. їм принесли брудної води, чорного хліба, й скислого вина. Вигляд у хазяїна, хазяйки, дітей і слуг був лиховісний. Поруч вони чули настримний сміх і галасливі веселощі дюжини розбійників, що випередили їх і захопили весь харч. Жак був досить спокійний, а його пан зовсім навпаки. Походжав занепокоєно сюди-туди, поки його слуга наминав чорний хліб і жлуктив, скривившись, погане вино. Аж ось вони почули стук у двері – то був слуга, якого ті зухвалі й небезпечні сусіди наказали віднести на тарілці двом нашим подорожнім усі маслочки від з'їденої вже курки. Обурений Жак бере панові пістолі.

– Куди ти йдеш?

– Пустіть мене.

– Куди ти йдеш, питаю тебе?

– Провчити ту погань.

– Чи знаєш ти, що їх ціла дюжина?

– Хоч би й сотня, кількість не має значення, коли на небі написано, що сила не їхня.

– Щоб тебе чорти забрали з твоєю безглуздою приказкою!..

Жак виривається з панових рук, заходить до тих шибайголів у кімнату з набитим пістолем у кожній руці.

– Лягати зразу, – каже їм, – першому, хто ворухнеться, я прострелю голову...

Вигляд і голос у Жака були такі завзяті, що ці негідники, які життям дорожили не менш, ніж чесні люди, – мовчки повставали з-за столу, пороздягались і полягали. Пан, тремтячи, чекав його, не знаючи, чим закінчиться ця пригода. Жак повернувся з манаттям тих пройдисвітів, а забрав його на те, щоб їм не кортіло вставати; світло в них погасив і на два рази замкнув їхні двері, ключа ж тримав при одному з пістолів.

– Тепер, пане, – мовив він, – треба тільки заставити ці двері ліжками й спокійно спати.

І він сам узявся присувати до дверей ліжка, байдуже й коротко розповідаючи

панові подробиці свого походу.

Пан. Що ти в біса за людина, Жаку! Так ти віриш...

Жак. Не вірю і не не вірю.

Пан. А коли б вони відмовилися лягти?

Жак. Цього не могло бути.

Пан. Чому?

Жак. Бо вони ж лягли.

Пан. А як встануть?

Жак. Тим гірше або тим краще.

Пан. А якщо... якщо... і...

- Якщо, якщо! Якщо море кипить, то в ньому, кажуть, риби вареної багато. До біса, пане! Допіру ви гадали, що я наражаюсь на велику небезпеку, і то хибно було; тепер гадаєте, що ви самі в небезпеці, а це гадка, мабуть, ще хибніша. Усі ми в цій господі одне одного боїмося, а це показує, що всі ми - дурні...

І розважаючи отак, роздягся, ліг і заснув. Його пан, і собі гризучи шматок чорного хліба та п'ючи склянку поганого вина, все прислухався довкола, дивився на Жака, який хропів, і казав: "Що воно в біса за людина!" За прикладом свого слуги, пан простягся на ліжищу, але ж не заснув. Удосвіта Жак почув, що його штовхає чиясь рука - то пан гукав його стиха:

- Жаку! Жаку!

Жак. Що там?

Пан. Розвидняється.

Жак. Може бути.

Пан. Уставай же.

Жак. Чого?

Пан. Рушаймо звідси мерщій.

Жак. Чого?

Пан. Бо нам тут зле.

Жак. Хто зна, чи краще ж нам буде інде?

Пан. Жаку!

Жак. Ну, Жаку, Жаку! Що ви в біса за людина?

Пан. Що воно в біса за людина! Жаку, друже мій, прошу тебе!

Жак протер очі; позіхнув кілька разів, потягся, підвівся, одягся повагом, відсунув ліжко, вийшов з кімнати, зійшов униз до стайні, осідлав і загнздав коні, розбудив хазяїна, що спав іще, сплатив видатки, ключі від обох кімнат лишив у себе, і от наші подорожні рушили.

Пан хотів гнати галопом, Жак хотів їхати ступою, і то все за своєю системою. Коли вони були вже на чималій відстані від сумної ночівлі, пан, почувши у Жака в кишені якийсь брязкіт, спитав його, що там таке. Жак сказав йому, що то два ключі від кімнат.

Пан. А чом їх не віддав?

Жак. Бо треба було виважити двоє дверей: до наших сусід, щоб визволити їх із

в'язниці, і наші, щоб звільнити їхню одіж, а це дасть нам певний час.

Пан. Дуже добре, Жаку! Але навіщо вигравати час?

Жак. Навіщо? їй-богу, не знаю.

Пан. Якщо ти хочеш виграти час, то чому тоді їхати ступою, як ти їдеш?

Жак. Бо, не знаючи того, що на небі написано, не знаєш, ні чого хочеш, ні що робиш, а йдеш за примхою, що її ще звуть здоровим глуздом, або за здоровим глуздом, що буває часто лише небезпечною примхою, яка виходить то на добре, то на зле. Мій капітан гадав, що обачність – це таке припущення, за яким ми на підставі досвіду вважаємо обставини, що в них перебуваємо, за причини певних бажаних чи загрозливих наслідків у майбутньому.

Пан. І ти що-небудь у цьому розумієш?

Жак. Напевне, я ж помалу-малу та й принатурився до його мови. Але, казав він, хто може похвалитись, що в нього досвіду досить? Хіба ніколи не шиється в дурні той, хто має себе за найкраще досвідченого? Та й чи здатен хто-небудь вірно зважити обставини, що в них він перебуває? Обрахунок, що ми складаємо у своїй голові, і той, що до небесного реєстру заведений, то два дуже відмінні обрахунки. Хто кого веде – ми свою долю, чи вона нас? Скільки безглузвих намірів здійснилося і скільки ще здійсниться! Отак казав мені капітан після здобуття Берг-оп-Зоома[1] й Пор-Маона[2]; і казав також, що обачність не забезпечує нам удачі, але розраджує нас і виправдує в невдачі; тому напередодні битви він спав у наметі, ніби у своїм гарнізоні, й у вогонь ішов, як на бал. От про нього ви сказали б: що то в біса за людина!

Пан. Чи можеш ти сказати мені, що таке безумець і що таке мудрець?

Жак. А чому ж!.. Безумець... Стривайте... Це – нещасний; отже, щасливий – це мудрий.

Пан. А що таке щасливий і нещасний?

Жак. Це вже легко. Щасливий той, кому щастя написано на небі; отже, кому на небі написано нещастя, той нещасний.

Пан. А хто ж то написав на небі щастя і нещастя?

Жак. А хто створив великого сувою, де все написано? Один капітан, мого капітана приятель, охоче дав би екую, щоб про це дізнатися; а він не дав би й обола[3], та й я не більше. Бо навіщо воно? Чи я обминув би яму, де мушу звернути собі м'язи?

Пан. По-моєму, міг би.

Жак. А по-моєму, ні. Бо тоді мусив би бути хибний рядок у великому сувої, що містить істину, лише істину, і всю істину. Тоді б у великому сувої стояло: "Жак зверне собі м'язи такого-то дня" і "Жак не зверне собі м'язи". Чи це ж можливо, на вашу думку, хоч би хто там був творець великого сувою?

Пан. Про це багато можна говорити...

На цім місці вони почули ген позад себе тупотняву й крики; обернувшись, вони побачили, що до них щодуху біжить юрба людей з кілками та списками. Ви подумаєте, що то люди з корчми, їхні слуги та розбійники, про яких уже йшлося. Ви подумаєте, що вранці, через брак ключів, вони виважили двері й уявили собі, що наші подорожні дали

ходу, забравши їхнє манаття. Так подумав Жак і бурмотів крізь зуби: "Будь прокляті ключі й примха або ж здоровий глузд, що примусили мене забрати їх! Будь проклята обачність" і т. ін., і т. ін. Ви подумайте, що це невеличке військо нападе на Жака з його паном, що тут станеться криваве побоїще, посипляться вдари, залунають постріли; і тільки від мене залежало б усе це вчинити, але тоді прощай правдивість історії, прощай повість про Жакове кохання! За нашими подорожніми ніхто не гнався; що там сталося в корчмі, коли вони поїхали, – я не знаю. Вони рушили далі, усе вперед, не знаючи, куди вони їдуть, хоч і знали приблизно, куди хочуть їхати, нудьгу й втому збуваючи мовчанкою та балачкою, як це ведеться поміж тими, що їдуть, а часом і поміж тими, що сидять.

Річ очевидна, що я не роман пишу, бо нехтую тим, що романіст не проминув би використати. Хто візьме моє писання за правду, мабуть, менш помилиться, ніж той, кому видається вона вигадкою.

Цього разу перший заговорив пан і розпочав зі звичного рефрену:

– Ну, Жаку, а історія твого кохання?

Жак. Не знаю, на чім спинився. Мене так часто уривали, що годилося б, мабуть, знову розказати спочатку.

Пан. Ні, ні. Ти був зомлів на порозі хатчини, а очуняв на ліжку, оточений людьми, що там жили.

Жак. Гаразд! Найпильніша була річ – покликати хірурга, а його й за лє навкруги не було. Добрий чоловік посадив на коня одного з дітей і послав його куди було ближче. Тим часом добра жінка нагріла міцного вина, подерла стару чоловікову сорочку, і коліно моє було промито, перев'язано й забинтовано. У вино, що пішло мені на перев'язку, вона кинула кілька грудочок цукру, обсмоктаного мурашнею, і я те вино випив; потім порадила мені терпіти. Було вже пізно; господарі сіли до столу вечеряти. От і повечеряли, а ні дитини, ні хірурга не було. Батько сердитися почав. Та й на вдачу він був дразливий, усе жінку гриз, усе йому не так було. Гримнув на дітей, щоб спати йшли. Дружина сіла на лаві до прядки. А він туди й сюди по хаті походжав, та все чіплявся до неї, щоб полаятись.

– Коли б поїхали до млина, як я тобі казав, то... – і кивав головою на моє ліжко.

– Завтра поїдемо.

– Сьогодні треба було б поїхати, як я тобі казав... А солома ото в клуні – доки їй, по-твоєму, лежати?

– Завтра скидаємо.

– Бо далі вже нікуди, отак воно в нас; краще було б сьогодні скидати, як я тобі казав... А ту купу ячменю, що на горищі, ти, закладаюсь, і не подумала пересипати.

– Діти пересипали.

– Самій треба було б. Коли б була на горищі, то не стояла б на порозі...

Аж ось прибув один хірург, за ним – другий, потім – і третій разом з хлопчиною.

Пан. У тебе хірургів стало, як у святого Роха капелюхів.[\[4\]](#)

Жак. Першого не було дома, як хлопець до нього приїхав, але його дружина дала

звістку другому, а третій з хлопцем приїхав. "Добри вечір, куми, то й ви тут?" – сказав перший до тих двох. Вони дуже поспішали, спека була, спрагли вони. Сіли до столу, з якого скатертини ще не прибрали. Жінка лізе в льох, приносить пляшку. Чоловік бурчить крізь зуби: "Що вона в біса робила на порозі?.." П'ють вони, розмовляють про хвороби місцеві, починають рахувати своїх хворих. Я стогну, а мені кажуть: "Зараз ми до ваших послуг станемо". Після тої пляшки ще одну просять в рахунок мого лікування, потім третю й четверту, все в рахунок лікування, а чоловік за кожною пляшкою скрикує собі, як і перше: "І що вона в біса робила на порозі?"

Іншим он як використав би цих трьох хірургів, їхню розмову за четвертою пляшкою, численні й чудесні випадки їхнього лікування, Жакову нетерплячку, висловлювання наших сільських ескулапів з приводу Жакового коліна, різні їхні погляди, бо ж один із них казав би, що Жакові нагла смерть буде, якщо йому ноги чимшвидше не відтяти, а другий – що треба витягти кулю й шматок одежі, що вона із собою потягла, а ногу все-таки лишити цьому бідоласі. Побачили б ми, що сидить Жак на ліжку, дивиться із жалем на свою ногу й прощається з нею, як один із наших генералів між Дюфуаром[5] та Луї[6], а третій хірург так заївся б, що між ними зчинилася б сварка, а від лайки й до чубів дійшлося б.

Та не буду мучити вас тим, що ви знайдете в романах, у старій комедії і на людях. Коли я почув, як хазяїн скрикує про дружину: "Що вона в біса робила на порозі?" – так і пригадав собі Мольєрового Гарпагона[7], коли він каже синові: "Чого він поліз на ту галеру?" І зрозумів, що йдеться не про те тільки, щоб бути правдивим, а що треба ще й бути втішним, тим-то й казатимуть довіку: "Чого він поліз на ту галеру?" – а мого селянина слова – що вона робила на порозі[8] – приказкою не зробляться.

Жак не повівся зі своїм паном так стримано, як я з вами; він не проминув жодної обставини, ризикуючи ще раз його приспати. Хворим заволодів коли не найвправніший із трьох хірургів, то, в усякому разі, найдужчий.

Чи не збираєтесь ви, скаже мені читач, витягати перед нашими очима бістуреї[9], різати м'ясо, точити кров і показати хірургічну операцію? А по-вашому, то кепський смак? Ну, то облишмо й операцію, але ж дозвольте все-таки Жакові сказати до свого пана:

– Ох, пане, яке то страшне діло – направити потрощене коліно!..

А його панові відповісти, як і перше:

– Покинь ти жартувати, Жаку!..

Та вже ні за яке золото у світі не можу обминути того, що скоро тільки Жаків пан доказав свою зухвалу відповідь, як його кінь спіткнувся й упав, а він боляче вдарився коліном об гострий камінь і закричав на все горло:

– Смерть моя! Розбив коліно!..

Хоч Жак, чоловік добрячий, був ніжно прив'язаний до свого пана, а хотілося б мені знати, що скоїлось у глибині його душі, коли не першої хвилини, то принаймні тоді, як він пересвідчився, що з цього падіння ніякого лиха не буде, і чи міг він стримати легенький порух таємної радості від випадку, який навчив його пана, що то є рана в

коліні. І ще одне хотілося б мені почути від вас, читачу, – чи не волів би краще його пан поранитись хоч би й трохи тяжче, тільки не в коліно і чи не допікав йому сором більше, ніж самий біль?

Очунявши трохи від падіння та страху, пан сів у сідло й разів кілька вдарив острогами коня, що помчав як блискавка; а за ним і Жаків кінь, бо між тими тваринами приязнь була така сама, як і між їхніми вершниками; то були дві пари друзів.

Коли задихані коні знову пішли своєю звичайною ходою, Жак промовив до пана:

– Ну, пане, що ж ви про це думаєте?

Пан. Про що?

Жак. Про рану в коліні.

Пан. Згоден з тобою, що то одна з найтяжчих.

Жак. У вашому?

Пан. Ні, ні! У твоєму, у моєму, і в усіх колінах на світі.

Жак. Пане, пане, то ви не гаразд роздивилися: повірте, що ми завжди тільки себе жаліємо.

Пан. Що за вигадка!

Жак. Ох, коли б то я вмів так говорити, як думати вмію! Та так воно на кебі написано, щоб у голові в мене було, а слів щоб бракувало.

Тут Жак пустився в запаморочливу, та, мабуть, правдиву-таки метафізику. Він силкувався пояснити своєму панові, що слово "біль" – беззмістовне і що означати що-небудь воно починає лише тоді, коли викликає в нашій пам'яті пізнане нами відчуття. Пан запитав його, чи траплялось йому родити дитину.

– Ні, – відповів Жак.

– А як, по-твоєму, дуже боляче родити?

– Напевне!

– Шкода тобі жінок у пологах?

– Дуже.

– Виходить, ти не тільки себе жалієш?

– Жалію тих, хто заломлює руки, волосся на собі рве й кричить, бо з досвіду знаю, що такого без муки не роблять; однак властивого жіночого болю в пологах не розумію, бо не знаю його, слава Богу! Але вертаючись до страждання, обом нам відомого, історія мого коліна, що стала й вашою історією після того, як ви впали...

Пан. Ні, Жаку: історія твого кохання, що стала моєю через мої колишні жалі.

Жак. Ось перев'язали мене, трохи полегшало; хірург пішов, пішли й хазяї спати. Їхня кімната від моєї відділялась тільки нещільною перетинкою, обліпленою сірим папером з барвистими малюнками. Я не спав і почув, як жінка казала своєму чоловікові:

– Облиш, мені не до смішок. Он за дверима той нещасний помирає!..

– Потім розказуватимеш.

– Ні, не буде цього. Якщо не перестанеш, – я встану. Мені це не до втіхи, коли на серці тяжко.

- О, коли ти така прохана, - тобі ж гірше буде.

- Не тому, що я прохана, а тому, що ти нелюдський буваєш часом... тому... тому...

По короткій мовчанці чоловік сказав:

- Погодись ж хоч тепер, жінко, що через своє недоречне співчуття ти завела нас у скруту, з якої, мабуть, і порятунку немає. Рік поганий, насилу на себе та на дітей наставляємо. Хліба не до купишся! Вина й не питай. Ще чи й роботу знайдеш; багач і без наймита обходиться, а бідному заробітку нема; день працюєш, а чотири без діла сидиш. Ніхто тобі боргу не платить, а позичальники тебе за горло беруть, - і от об такій порі ти приймаєш до себе якогось зайду, чужака, що житиме в нас, поки Богу завгодно та лікареві, а цей його гоїти не поспішатиме, бо ж лікарі хворобу лікують якомога довше; грошей у нього Біг дасть, а видаток наш через нього вдвоє або втриє збільшиться. Як же ти, жінко, його спекаєшся? Говори, жінко, скажи мені що путне.

- Хіба з тобою можна говорити?

- Ти кажеш - на вдачу я лихий, гризу тебе. А хто б то добрий був, хто б не гриз тебе? Було ще трохи вина в льоху; бозна, до чого воно ще дійдеться! А лікарі за один вечір випили його більше, ніж ми й діти наші за цілий тиждень випиваємо. А лікар задурно не ходитиме, хто ж йому, по-твоєму, платитиме?

- Ото ж то й воно! Бо ти в цих злиднях тільки дітей мені робиш, неначе ще мало їх у нас.

- Та ні ж бо!

- Та так бо! Я певна, що завагітнію.

- Це ти щоразу кажеш.

- І ніколи не помиляюсь, коли мені вухо свербить після того, а воно свербить, як ніколи.

- Бреши твоє вухо.

- Не чіпай мене! Облиш моє вухо! Облиш-но, чоловіче, чи не збожеволів ти? Лихо тобі буде.

- Ні, ні, це ж я вперше після Івана Купала.

- То й зробиш так щиро, що... А через місяць гризтимеш, мене, ніби то моя провина.

- Ні, ні.

- А через дев'ять місяців ще гірше буде.

- Ні, ні.

- Так ти цього хочеш?

- Так, так.

- Не забудеш? Не казатимеш того, що раніш кожного разу казав?

- Так, так...

І отак, нікаючи й такаючи, цей чоловік, розгніваний на свою жінку за те, що вона зворушилася людяним почуттям...

Пан. Це саме і я думав.

Жак. Чоловік той був не дуже послідовний, певна річ, але він був молодий, а його

жінка гарна. Адже в злиднях найщедріше діти народжуються.

Пан. Ніхто так не плодиться, як жебраки.

Жак. Зайва дитина – то ніщо для них, адже їх годує благодійність. Та й потім, це ж єдина втіха, яка нічого не коштує; тож і розважаються вони безкоштовно вночі після денних злигоднів... Проте той чоловік, зрештою, непогано міркував. Поки я це думав сам собі, коліно мені люто заболіло і я скрикнув: "Ох, коліно!.." І чоловік скрикнув: "Ох, жінко!.." І жінка скрикнула: "Ох, чоловіче!.. Але... але... Там же той!"

- Ну то що ж?

- Він, мабуть, чув нас!

- Хай собі чує.

- Завтра мені сором буде йому в очі глянути.

- Це ж чого? Хіба ти не жінка мені? А я тобі не чоловік? Нащо ж тоді жінка чоловікові й чоловік жінці?

- Ой, ой!

- Та що тобі?

- Вухо...

- Та що вухо?

- Гірше, як коли-небудь.

- Спи, воно пройде.

- Не засну. Ой, вухо, вухо!

- Вухо, вухо! Аби тільки язиком молоти.

Жак. Не скажу вам, що там між ними діялося, але жінка кілька разів підряд проказала тихо й поквально: "Вухо, вухо", потім почала уривчасто бурмотіти по складах: "Бу...у...хо", а після цього "Бу...у...хо" вже й не знати що шепотіла, тільки ж по тиші, яка настала, я уявив собі, що біль у її вусі втишився, байдуже, яким саме чином; це було мені приємно.

Пан. А їй? Жаку, покладіть руку на серце й заприсягніться мені, що ви не в цю жінку закохались.

Жак. Присягаюсь.

Пан. Тим гірше для тебе.

Жак. Тим гірше або краще. Ви, мабуть, гадаєте, що жінки з таким вухом охочі слухати про кохання?

Пан. Я гадаю, що так на небі написано.

Жак. Я гадаю, що там далі написано, що вони недовго одного слухають і трошечки схильні послухати й другого.

Пан. То теж можливо.

І пустились вони в нескінченну суперечку про жінок, бо один казав, що вони добрі, другий – злі, і обидва мали рацію; один – дурні, другий – розумні, і обидва мали рацію; один – облудні, другий – щирі, і обидва мали рацію; один – скупі, другий – щедрі, і обидва мали рацію; один – вродливі, другий – бридкі, і обидва мали рацію; один – балакучі, другий – стримані; один – відверті, другий – затайливі; один – темні, другий –

освічені; один – добродішні, другий – розпусні; один – шалені, другий – розважливі; один – високі, другий – низькі, і обидва мали рацію.

За цією суперечкою, з якою вони могли б об'їхати навколо світу, ні на мить не вмовкаючи і не дійшовши згоди, їх захопила гроза й примусила їх звернути... Куди? – Куди? Та й набридлива ж у вас, читачу, цікавість! Де воно в біса у вас береться? Чи полегшало б вам, якби я сказав – до Сен-Жермена, до Нотр-Дам-де-Лорет або до Сен-Жак-де-Компостеля^[10]? Коли ви наполягаєте, я скажу вам, що звернули вони до... атож, чому б і не так?... до величезного замку, де на фронтисписі стояло: "Я належу всім і нікому. Ви вже в мені перед тим, як зайшли, і ще в мені після того, як вийдете". – І що ж, зайшли вони в цей замок? – Ні, або напис був хибний, або вони вже були в замку перед тим, як зайшли. – Та чи ж хоч вийшли вони з нього? – Ні, або напис був хибний, або вони ще були в замку після того, як вийшли. – Що ж вони там робили? Жак казав те, що на небі написано, а його пан – те, що йому хотілось, і обидва мали рацію. – Яке товариство знайшли вони в замку? – Мішане. – Що в ньому говорили? – Трохи правди й багато брехні. – Чи були там розумні люди? – А де ж їх немає? І також прокляті розпитувачі, що від них тікають, як від чуми. Найбільше ж уразило Жака з його паном, коли вони ходили там... – Так там ходили? – Тільки те й робили, коли не сиділи й не лежали. Найбільше вразило Жака з його паном те, що вони побачили там десятків зо два зухвальців, які захопили собі найкращі покої, де їм усе ще тісно було; наперекір звичаєвому праву й правдивому сенсові напису, вони твердили, що цей замок відписано їм у власність, і за допомогою певного числа підплачених негідників переконали в цьому багатьох інших підплачених негідників, що за дрібну монету ладні були повісити й забити першого-ліпшого, хто зважився б їм суперечити; проте, за часів Жака та його пана дехто зважувався. – Безкарно? – Це вже як випаде.

Ви скажете, що я морочу вас і, не знаючи, що робити зі своїми мандрівцями, вдаюся до алегорії, – звичайний засіб безплідних розумів. Я пожертвую задля вас своєю алегорією і всіма багатствами, які міг з неї добути; я погоджуся з усім, що ви хочете, але за умови, що ви не мучитимете мене із цією останньою ночівлею Жака та його пана, – чи там доїхали вони до великого міста й ночували в повій; чи перебули ніч у давнього приятеля, який частував їх якнайкраще; чи прихистилися в жебрущих ченців, де з любові Божої їх зле спати поклали й зле нагодували; чи прийнято їх у вельможній господі, де серед надлишку їм бракувало потрібного; чи вранці вийшли вони з великої корчми, де їх примусили дорого заплатити за погану вечерю, подану на срібних тарелях, і за ніч, проведену між одамашковими заслонами й вогкими збористими простирадлами; чи дістали вони гостинність у заможного сільського панотця, що побіг стягати данину з пташарень своїх парафіян, щоб почастувати їх яєшнею та смаженими курчатами; чи впивались вони чудовим вином, розкошували стравами й дістали належне нестравлення в багатому бернардинському абатстві, – бо, хоч усе це й здається вам однаково можливим, Жак думав інакше: дійсно можливим було лише написане на небі. Правда тільки те, що хоч з якого місця забажається вам вирядити їх у дальшу путь, не проїхали вони й двадцяти кроків, як пан, нюхнувши своїм звичаєм

табаку, сказав до Жака:

- Ну, Жаку, історія твого кохання?

А Жак, замість відповіді, скрикнув:

- К бісу історію мого кохання! Адже я забув...

Пан. Що ти забув?

А Жак, замість відповіді, вивертав кишені й скрізь марно себе обшукував. Він забув свого дорожнього гамана в головах ліжка, і не встиг ще він признатися в цьому своєму панові, як той скрикнув:

- К бісу історію твого кохання! Адже я забув годинника на каміні.

Жак не дав себе просити, зразу завернув і поїхав назад ступою, бо ж не поспішав ніколи... До величезного замку? Ні, ні. Вибирайте самі, котра з можливих і неможливих ночівель, названих мною раніше, найкраще пасує до наявних обставин.

Тим часом його пан усе їхав уперед; але пан зі слугою тепер розлучилися, і я не знаю, кому з них приділити свою увагу. Коли ви хочете стежити за Жаком, - стережіться; шукання гамана та годинника може так задлятися і ускладнитися, що він довго не прилучиться до свого пана, єдиного свого вірника, і прощай тоді Жакове кохання! Якщо ж, покинувши його самого в розшуках гамана та годинника, ви наважитесь товаришувати з його паном, - це буде ввічливо, але нудно без краю; ви ще не знаєте цього нікчому. У голові в нього думок негусто; коли й трапляється йому сказати щось розумне, то лише з чужого голосу або з натхнення. Очі в нього є, як і в нас з вами, але ж не знати, чи дивиться він здебільшого. Він не спить і не пильнує, він існує собі - це його звичайна життєва функція. То їхав перед себе автомат, вряди-годи оглядаючись, чи не вертається Жак; злазив з коня і йшов пішки, знову сідав на тварину, проїздив чверть льє, знову злазив і сідав на землю, тримаючи коня за вуздечку й похиливши голову на руки. Коли втомлювався від такої пози, підводився і дивився в далечінь, чи не видно Жака. Жака не було. Тоді сердився і, не знаючи гаразд, говорить він чи ні, казав:

- Катюга! Собака! Шахрай! Де він? Що робить? Хіба стільки часу треба, щоб забрати гамана й годинника? Ой, натовчу ж його, атож, натовчу напевне.

Потім шукав годинника в кишеньці, де його не було, і зрештою впадав у розпач, бо не знав, що робити без годинника, без табакерки й без Жака: це були три великі підпори його життя, яке спливало в тому, що він нюхав табаку, дивився, котра година, розпитував Жака, і то в усіх комбінаціях. Тож, позбувшись годинника, йому лишалася тільки табакерка, яку він раз у раз відчиняв і зачиняв, як і я роблю, коли нудьгую. Надвечір рештки табаку в моїй табакерці прямо пропорційні розвазі й обернено - нудьзі мого дня. Благаю вас, читачу, призвичаїтись до цього способу вислову, запозиченого з геометрії, бо я вважаю його за точний і часто ним користуватимусь.

Та досить уже з вас пана, а що слуга до нас не вертається, то, може, ми до нього підемо? Бідний Жак! Коли ми оце про нього говоримо, він якраз скрикував скорботно:

- Виходить, так на небі написано, щоб мене одного й того самого дня заарештували як розбійника з великого шляху, що по ньому в'язниця плаче, і обвинуватили у

звабленні дівчини!

Коли він під'їздив ступою до замку, – не до місця свого останнього ночування, – назустріч йому трапився один з тих мандрівних торгівців, що звуться коробейниками, і гукнув йому:

– Підв'язки, пане вершнику, пояси, шнурки до годинника, табакерки останньої моди, справжні жабаки[11], каблучки й годинник; годинник, пане, щирозлотий, різьблений, з подвійною покришкою, як новісінький...

А Жак йому:

– Шукаю я годинника, тільки не твого.

І далі поїхав, усе ступою. їдучи, він ніби на небі написаним побачив, що годинник, якого той пропонував йому, то і є його пана годинник. Він вернувся і сказав коробейникові:

– Друже, а покажіть-но свого золотого годинника, – так здається мені, що він мені підійде.

– Їй-богу, не здивуюсь, коли так воно й буде, – сказав коробейник. – Він же гарний-прегарний, Жульєнної[12] роботи. Оце хвилин лише кілька, як він у мене; я придбав його за шмат хліба й добре ним побаришую. Люблю я заробляти потроху, та часто, але час тепер злиденний, я й через три місяці не матиму такої знахідки. Ви здаєтесь мені людиною порядною, то й любіш мені, щоб ви з нього покористувались, а не хто інший...

Отак балакаючи, торговець поставив свого короба на землю, відчинив його, добув годинника, якого Жак пізнав відразу ж, ні трохи не здивувавшись; бо коли він не поспішав ніколи, то й дивувався рідко. Роздивився він на годинника. "Так, це він", – подумав сам собі. Тоді до коробейника:

– Ваша правда, гарний він, прегарний, і я знаю, що він путящий.

Потім поклав його в кишеню, а до коробейника мовив:

– Красно дякую, друже!

– Як то красно дякую?

– А так, що це мого пана годинник.

– Не знаю я вашого пана; це годинник мій, я його купив і заплатив за нього...

І схопивши Жака за комір, став доправлятися годинника. Жак підійшов до коня, взяв одного пістоля, наставив його коробейникові в груди:

– Геть, а то вб'ю, – сказав йому.

Переляканий коробейник пустив його. Жак сідає на коня й рушає ступою далі до міста, сам собі думаючи: "Годинника знайдено, тепер ще гаман..."

Коробейник чимшвидше зачиняє свого короба, бере його на плечі, іде за Жаком і гукає:

– Злодій! Держіть злодія! Убивця! Гвалт! Рятуйте!

Були жнива, на степу працівників повнісінько. Усі кидають серпи, збігаються до коробейника й питають, де ж злодій, де вбійник.

– Он він! Он він!

- Як? Отой, що їде ступою до міської брами?

- Він самий.

- Та ви божевільний, хіба злодії так їздять?

- Кажу ж вам, що злодій, він у мене золотого годинника заграбастав...

Женці не знали, на що їм здатися - чи на крики коробейника, чи на спокійну Жакову ходу.

- Це розор мені, хлопці, як ви не допоможете, - провадив коробейник, - годинник коштує тридцять луї, як один ліар. Допоможіть мені, він забрав мого годинника, і, коли надасть ходу, мій годинник пропав...

Якщо Жак не міг почути цих криків, то легко міг побачити стовпище, але швидше не поїхав. Пообіцявши нагороду, коробейник підохотив селян погнатися за Жаком. Отож юрба чоловіків, жінок і дітей рушили, гукаючи:

- Тримайте злодія! Злодія! Тримайте вбивцю!

І коробейник, поспішаючи за ними, скільки дозволяв йому короб, теж галасував:

- Тримайте злодія! Злодія! Вбивцю!..

Вони ввійшли до міста, бо Жак зі своїм паном ночували напередодні в місті, я допіру пригадав це. Жителі покидають будинки, пристають до селян та коробейника й сунуть, гукаючи в один голос:

- Тримайте злодія! Злодія! Тримайте убивцю!

Усі разом наздоганяють Жака. Коробейник кинувся до нього, але Жак почастував його закаблуком так, що той укритися п'ятами, але кричав невгаваючи:

- Шахрай, махляр, негідник! Віддай мого годинника, ти віддаси його, ще й на шибениці зависнеш...

Жак, заховуючи спокій, звернувся до юрби, що дедалі більшала, і мовив:

- Тут є суддя в поліції, ведіть мене до нього; там я доведу, що я не шахрай, а от чи він чесний, то побачимо. То правда, годинника я в нього взяв, але це мого пана годинник. Мене в цьому місті знають, позавчора ввечері ми прибули сюди з моїм паном і спинялись у пана губернатора, пайового давнього приятеля.

Я не сказав вам раніш, що Жак зі своїм паном проїздили через Конш і замешкали в тамтешнього губернатора, бо раніш це не спало мені на думку.

- Ведіть мене до пана губернатора, - казав Жак злязачи з коня.

Він з конем і коробейник стали в центрі походу. Вони йшли і прийшли до воріт губернаторського будинку. Жак з конем і коробейник увійшли, тримаючи один одного за петельки. Юрба лишилася на вулиці.

Що ж робив тим часом Жаків пан? Він заснув край великого шляху, накинувши вуздечку на руку, а кінь попасався в траві круг сплячого, скільки дозволяла довжина вуздечки.

Побачивши Жака, губернатор скрикнув:

- А, це ти, мій бідний Жаку! Що привело тебе сюди самого?

- Годинник мого пана: він забув його, повісивши на ріжок каміна, а я знайшов його в коробі ось цієї людини; а також наш гаман, що я забув у головах ліжка; він

знайдеться, якщо ви накажете пошукати...

- І якщо так написано на небі, - додав суддя.

Він зразу звелів покликати свою челядь, і зразу коробейник сказав, показавши на високого шалигана, нещодавно найнятого:

- Оцей продав мені годинника.

Суддя, прибравши суворого виразу, сказав коробейникові й лакеєві:

- Обидва ви заробили на каторгу, ти - за те, що продав, а ти - за те, що купив годинника... - До лакея: - Віддай йому гроші і негайно скинь убрання... - До коробейника: - Забирайся мерщій геть з цього краю, якщо не хочеш сісти тут навіки. Ви обидва таке діло робите, яке призводить до лиха... Тепер ідеться про твого гамана, Жаку...

Та, що привласнила його, зголосилась без запрошення - висока ладна дівчина.

- Гаман, пане, в мене, - сказала вона своєму господареві, - але я не вкрала, він сам мені його дав.

- Я вам дав гаман?

- Атож.

- Може бути, тільки хай чорт мене забере, коли я про це пам'ятаю...

- Ну, Жаку, не з'ясовуймо цього далі, - сказав де нього суддя.

- Пане...

- Вона ж гарна й, бачу я, здатлива...

- Присягаюсь вам, пане...

- Скільки було в гамані?

- Ліврів дев'ятсот сімнадцять.

- Ох, Жавотто! Дев'ятсот сімнадцять ліврів за ніч - це забагато для вас і для нього. Дайте мені гамана...

Висока дівчина віддала панові гамана, а той вийняв з нього шестифранковик.

- Маєте, - сказав він, кинувши їй гроші, - оце вам за послуги. Ви варті кращого, але не для такого, як Жак. Бажаю вам удвоє більше щодня, тільки не в моїй господі, чуєте? А ти, Жаку, сідай мерщій на коня й вертай до пана.

Жак уклонився судді й мовчки пішов геть, але сам собі казав:

- Нахаба! Дурисвітка! Виходить, так на небі написано, щоб хтось ночував з нею, а Жак щоб платив?.. Та заспокойся, Жаку, - хіба ж не велике тобі щастя, що завернув панового гамана та годинника, ще й так дешево відбувся?

Жак сідає на коня й розтинає стовпище, що зібралося коло будинку судді. А що йому прикро було, що стільки люду мають його за шахрая, він добув годинника з кишені й поглянув, котра година. Потім підстрожив коня, що з цього дива помчав як шалений. Бо звичайно Жак цілком здавався на його волю в їзді, уважаючи за недоречне спиняти його, коли він біг, і підгонити його, коли він ішов поволі.

Нам здається, що ми керуємо долею, але завжди керує нами вона, а долею для Жака було все, до чого він торкався й наближався - кінь, пан, чернець, собака, жінка, мул, ворон. Отож, кінь щодоху мчав його до пана, що заснув край шляху, накинувши

вудечку від свого коня на руку, як я вже казав. Тоді кінь був при вудечці, а коли прибув Жак, вудечка лишилась на місці, а коня вже не було. Певно, якийсь шахрай підкрався до сплячого, тихцем перерізав вудечку й забрав тварину. Від тупоту Жакового коня пан прокинувся, і перше його слово було:

- Іди, іди, псявіро, ось я тобі...

Тут він узявся позіхати на весь рот.

- Позіхайте, позіхайте, пане, досхочу, - сказав йому Жак, - тільки ж де ваш кінь?

- Мій кінь?

- Атож, кінь...

Помітив тоді пан, що коня в нього вкрадено, і намірився вже оперіщити Жака вудечкою, але той сказав йому:

- Стривайте, пане, у мене не такий сьогодні настрій, щоб терпіти побої; перший удар прийму, але, присягаюсь, за другим підострожу коня, і лишайтесь тут здорові...

Ця Жакова загроза зразу втишила панові гнів, і він спитав лагідніше:

- А годинник?

- Ось він.

- А гаман?

- Ось він.

- Довго ти прогаявся.

- Не дуже, бо діла багато було. Ось слухайте. Я їхав, бився, збурих усіх селян у полі, збурих усіх жителів у місті, мене прийняли за злодія з великого шляху, повели до судді, вчинили мені два допити; через мене двох людей замалим не повісили, вигнали одного лакея й одну покоївку; обвинуватили мене в тому, що я ночував із кралею, якої я ніколи в вічі не бачив, а проте мусив заплатити; і ось я приїхав.

- А я, чекаючи тебе...

- На небі написано, щоб ви, чекаючи мене, заснули і щоб у вас украли коня. Що ж, пане, годі про це гадати! Кінь пропав, а може, на небі написано, що він і знайдеться.

- Коню мій! Мій бідний коню!

- Хоч ви й до завтра лементуватимете, користі з того не буде.

- Що ж робити?

- Я візьму вас на крижі, або, коли вам більше до вподоби, скинемо чоботи, почепимо їх до мого коня на сідло, а самі рушимо пішки.

- Коню мій, мій бідний коню!

Вони вирішили йти пішки; пан скрикував уряди-годи: "Коню мій, мій бідний коню", а Жак розповідав докладніше про свої пригоди. Коли він дійшов до дівчининого звинувачення, пан сказав йому:

- Ти й справді, Жак, з нею не ночував?

Жак. Ні, пане.

Пан. А заплатив їй?

Жак. Напевне.

Пан. Мені один раз ще гірше довелося.

Жак. Заплатили, переночувавши?

Пан. Так воно й було.

Жак. Може, розкажете?

Пан. Перш як починати історію мого кохання, треба кінчити історію твого. Атож, Жаку, твого кохання, яке я матиму за перше і єдине у твоєму житті, не зважаючи на пригоду з покоївкою коншського губернатора, бо коли ти й заночував із нею, то не став від цього закоханим. Адже щодня ночують із жінками, яких не кохають, і не ночують із жінками, яких кохають. Але...

Жак. Що там за але?

Пан. Коню мій!.. Не гнівайся, Жаку, друже мій, постав себе на місце мого коня, припусти, що я втратив тебе, і скажи мені, хіба не став би ти більше мене шанувати, коли б почув мої крики: "Жаку мій! Мій бідний Жаку!"

Жак посміхнувся і сказав:

- Я спинився, здається, на розмові мого хазяїна із жінкою тої ночі, що настала після мого першого перев'язання. Я трохи заснув.

Пан. Природна річ.

Жак. Прокинувшись, я відсунув заслону й побачив, що хазяїн із жінкою та хірургом нишком розмовляють коло вікна. Після того, що я почув уночі, мені неважко було здогадатись, про що там була мова. Я кашлянув. Хірург сказав чоловікові:

- Він прокинувся; сходіть-но, куме, до льоху, вип'ємо чарку, це додає певності руці; потім я зніму перев'язку, а там далі побачимо.

Пляшку принесли й випили, бо мовою митців випити чарку – це є, щонайменш, спорожнити цілу пляшку; тоді хірург підійшов до мого ліжка й запитав:

- Ну, як уночі було?

- Непогано.

- Вашу руку... Добре, добре, пульс непоганий, жару вже майже немає. Треба побачити коліно... кумо, – сказав він до хазяйки, що стояла в ногах мого ліжка за заслоною, – допоможіть нам...

Хазяйка гукнула одного з дітей.

- Нам тут не дитина потрібна, а ви; через невдалий рух матимемо роботи на місяць. Ідіть-но...

Хазяйка підійшла, опустивши очі....

- Держіть оцю ногу, серденько, а я до другої візьмуся. Тихше, тихше... До мене, ще трохи до мене... Поверніться трохи праворуч, друже, праворуч, кажу вам, отак...

Я держався обома руками за матраца, скреготав зубами, піт мені проступив на обличчі.

- Воно не солодко, друже.

- Почуваю.

- Отак. Покиньте, кумо, ногу, візьміть подушку; підсуньте стільця, покладіть на нього подушку... Надто близько... Трохи далеко... Дайте мені, друже, руку, обійміть мене міцніш. Кумо, станьте за ліжком і тримайте його під руку... Чудово... У пляшці

нічого не лишилося, куме?

- Ні.

- То заступіть свою жінку, хай ще по одну сходить... Добре, добре, наливайте повну... Облиште чоловіка, кумо, та йдіть до мене...

Хазяйка знову гукнула одного з дітей.

- Ет, сто чортів, казав же ж я вам, що тут дитина ні до чого. Станьте навколішки, просуньте руку під литку... Кумо, ви тремтите, ніби злочин який заподіяли; ну ж бо, сміливіш... А ліву внизу стегна, отам, над бандажем... Дуже добре!..

Ось шов розрізано, бинти скручено, перев'язку знято й мою рану відкрито. Лікар мацає зверху і знизу, з усіх боків, та й приказує, доторкаючись до мене:

- Неук! Осел! Дурбас! І воно сіпається до хірургії! Оцю ногу та щоб різати? Вона ще й другу переживе, за це я ручуся.

- Я видужаю?

- У мене не один уже видужав.

- Ходитиму?

- Ходитимете.

- Не кульгаючи?

- Це інша річ. Який-бо ви в біса швидкий, друже мій! З вас того недосить, що я врятував вам ногу? А втім, хоч і кульгатимете, то річ пуста. Танці любите?

- Дуже.

- Якщо ходитимете трохи гірше, то танцюватимете ще краще... Кумо, гарячого вина... Ні, того спочатку: ще скляночку, і вашому перев'язанню воно на добре вийде...

Випив він; принесли гарячого вина, промили мені рану, наклали перев'язку, поклали мене на ліжку, порадили заснути, коли можу, закрили заслону, допили почату пляшку, принесли ще одну, і між хірургом, хазяїном та хазяйкою далі повелася розмова.

Хазяїн. Чи довго ж воно буде, куме?

Лікар. Довгенько... За ваше, куме!

Хазяїн. Та скільки ж? Місяць?

Лікар. Місяць! Кладіть два, три, чотири, хтозна! Колінна чашка, кульковий суглоб, велика гомілка... За ваше, куме!

Хазяїн. Чотири місяці! Боже милий! Навіщо було брати його? Що вона в біса робила на порозі?

Лікар. За моє, бо я ж таки попрацював.

Хазяйка. Знову ти, друже, тієї самої! Не те ти обіцяв мені сьогодні вночі, та дарма, ще ж тобі прийдеться.

Хазяїн. Та скажи мені, що з ним робити? Коли б хоч рік не такий лихий!

Хазяйка. Коли хочеш, я піду до кюре.

Хазяїн. Якщо хоч нога твоя там буде, скатую.

Лікар. А чому ж то, куме? Моя ходить.

Хазяїн. То ваша справа.

Лікар. За хрещеницю! Як там вона ся має?

Хазяйка. Дуже добре!

Лікар. Ну, куме, за вашу й мою жінку; обидві вони добрячі.

Хазяїн. Ваша розсудливіша, вона дурниці не зробила б...

Хазяйка. Але ж є, куме, сестри-жалібниці!

Лікар. Ох, кумо, чоловік, чоловік та щоб у сестер! Крім того, є маленька перешкода, завбільшки з палець... Випиймо за сестер, то добрі дівчата.

Хазяйка. Яка перешкода?

Лікар. Ваш чоловік не хоче, щоб ви ходили до кюре, а моя жінка не хоче, щоб я ходив до сестер... Але, куме, ще чарку, вона, може, порадить нас. А його самого ви питали? Може, в нього кошт якийсь є?

Хазяїн. У солдата?

Лікар. У солдата є батько, мати, брати, сестри, родичі, друзі, хтось такий під небом... Випиймо ще чарку, а ви йдіть, здайтеся на мене.

Така була дослівно розмова між хірургом, хазяїном та хазяйкою, але як би я міг повернути її, впровадивши якогось негідника серед цих добрих людей! За мить Жак побачив би себе, або ви Жака побачили б стягнутого з ліжка й викинутого на шлях або в рівчак. – Чому не вбитого? – Убитого, ні. Я зумів би гукнути когось йому на допомогу й цей хтось був би солдат із його сотні, але це до нудоти тхнуло б "Клівлендом"[\[13\]](#). Правда, правда! Правда, скажете ви мені, часто буває холодна, утерта й плоска; наприклад, ваше оце оповідання про Жакове перев'язування правдиве, але що в ньому цікавого? – Нічого. Згоден. Коли й треба бути правдивим, то так, як Мольєр, Реньяр[\[14\]](#), Річардсон[\[15\]](#), Седен; у правди є втішний вік, що його помічаєш, коли маєш хист. – Так, коли маєш хист, а коли його бракує? – Коли бракує, не треба писати. – А коли, собі на лихо, подібний до того поета, що я послав його до Пондішері[\[16\]](#)? – Що то за поет? – Цей поет... Та коли ви перебиватимете мене, читачу, і коли я сам себе раз у раз перебиватиму, що ж станеться із Жаковим коханням? Повірте мені, облишмо поета...

Хазяїн з хазяйкою пішли собі...

– Ні, ні, історію поета з Пондішері!

Лікар приступив до Жакового ліжка...

– Історію поета з Пондішері, історію поета з Пондішері!

Якось прийшов до мене молодий поет, як і щодня вони до мене ходять... Але ж, читачу, яке відношення має це до подорожі Жака-фаталіста з його паном?

– Історію поета з Пондішері!

Після звичайних компліментів моєму розумові, хистові, смакові, добродійності та інших слів, яким я аж ніяк не йму віри, хоч мені кажуть їх уже більш, як років двадцять, може, й щиро, молодий поет добуває з кишені зошита. "Це мої вірші", – каже.

– Вірші!

– Так, пане, і я сподіваюсь, що ви будете ласкаві висловити про них свою думку.

– Ви правду любите?

– Так, пане, і хочу правди.

- Ви її знатимете.

- Як, то вам забракло розуму і ви повірили, що поет прийшов до вас шукати правди?

- Так.

- І навіть сказали йому правду?

- Напевне.

- Без пощади?

- Атож: пощада, хоч би й найкраще присмачена, була б грубою образою; коли її правильно витлумачити, вона означала б – поет із вас поганий, ще й людина нікчемна, бо я не добачаю у вас сили вислухати правду.

- І вам завжди щастило з відвертістю?

- Майже завжди...

Прочитав я вірші того молодого поета й кажу йому:

- Ваші вірші не тільки погані, а ще й доводять мені, що ви ніколи хороших не напишете.

- Значить, муситиму погані писати, бо не писати їх не можу.

- Що за жахливе прокляття! Чи розумієте ви, пане, до якого вслідження ви дійдете? "Ні боги, ні люди, ні колони[17] не прощають поетам пересічності"[18], – так сказав Горацій.

- Я це знаю.

- Ви багатий?

- Ні.

- Бідний?

- Ще й дуже.

- І ви до бідності хочете долучити ще й славу поганого поета; ви змарнуєте життя, постарієтесь. Старий, бідний і поганий поет – ох, пане, що за роль!

- Я розумію це, але мене пориває проти волі... (Тут Жак сказав би: "Але так на небі написано".)

- Батьки у вас є?

- Є.

- Хто вони такі?

- Ювеліри.

- Допоможуть вони вам?

- Мабуть.

- Так от, зустріньтесь з батьками й попросіть у них трохи коштовностей. Рушайте кораблем до Пондішері, подорож зіб'є бажання писати погані вірші, а приїхавши, ви зіб'єте достаток. Коли матимете достаток, повернетесь сюди й писатимете погані вірші досхочу, аби тільки не друкували їх, бо ж не треба нікому псувати смак...

Минуло вже років з дванадцять, відколи я дав таку пораду тому юнакові, аж ось він став у мене на порозі, – я його й не пізнав.

- Це я, пане, – сказав він, – той, кого ви послали до Пондішері. Я був там, набрав

якусь сотню тисяч франків. Тепер повернувся, знову взявся до віршів, і ось приніс вам... Що вони, погані так само?

- Так само, але ж ви влаштовували свою долю і я не заперечую, щоб ви писали погані вірші.

- Так і я гадаю...

Коли лікар підійшов до Жакового ліжка, той не дав йому й слова мовити.

- Я все чув, - сказав він.

Потім, звертаючись до пана, додав...

Хотів додати, але його пан зупинився. Він стомився йти й сів край дороги, повернувши голову до якогось подорожнього, що йшов пішки назустріч їм, ведучи за вуздечку коня.

Ви подумаете, читачу, що цей кінь - той самий, що вкрадено в Жакового пана, і ви помилитесь. У романі воно справді так трапилося б рано чи пізно, таким чи таким робом, але це не роман, я вже казав вам це і кажу ще раз.

- Бачиш, до нас іде хтось?

Жак. Бачу.

Пан. Кінь у нього, здається, добрий.

Жак. Я в піхоті служив, на конях не знаюся.

Пан. А я кіннотою командував і знаюся на них.

Жак. Далі.

Пан. Далі? Мені хочеться, щоб ти пішов і запропонував йому відступити нам коня, за гроші, звісно.

Жак. Річ безглузда, але я піду. Скільки ви за нього дасте?

Пан. Близько сотні екю.

Порадивши панові не спати, Жак вийшов назустріч подорожньому, запропонував купити в нього коня, заплатив і привів його.

- Ну, Жаку, - сказав йому пан, - якщо в тебе є передчуття, то в мене теж. Кінь - чудовий, баришник заприсягнеться тобі, що він без ґанджу, але в кінській справі всі люди - гендлярі.

Жак. А в якій справі вони не гендлярі?

Пан. На ньому ти їхатимеш, а мені даси свого.

Жак. Згода.

От обидва вони на конях, і Жак провадив:

- Коли я кидав рідну хату, батько, мати й родичі дали мені дещицю, кожен по своїй малій спроможності; та ще було в мене в запасі п'ять луї, що мій старший брат Жан подарував мені, коли від'їздив у нещасну подорож до Лісабона... (Тут Жак почав плакати, а пан - виставляти йому, що так на небі було написано.) То правда, пане, я сам не раз собі отак казав, а все-таки сльози ллються...

Отож Жак ридав і плакав від щирого серця, а його пан нюхнув табаку та поглянув на годинника, котра воно година.

Узявши вуздечку від коня між зуби й утерши обома руками сльози, Жак повів далі:

- З п'ятьох Жанових луї, з платні та родичівських і приятельських подарунків утворилась у мене калитка, з якої я не витратив і шеляга. От вона й знадобилась... Що ви кажете, пане?

Пан. Тобі не можна було лишатись довше в тій хатчині.

Жак. Навіть платячи.

Пан. Але чого твій брат Жан подався до Лісабона?

Жак. Здається, ви заповзялися мене збивати з дороги. З вашими питаннями ми навкруги світу об'їдемо, а не дійдемо кінця в моєму коханні.

Пан. А що з того? Аби ти тільки говорив, а я слухав. Хіба ж не в цих двох речах уся справа? Ти докоряєш мені, а ще мусив би подякувати.

Жак. Брат мій до Лісабона подався шукати спокою. Жан був хлопець розумний, у цьому було його лихо; краще було б йому, коли б він був такий дурень, як я, але так на небі було написано. Там написано було, щоб кармелітський прохач, який кожної пори року приходив до нашого села жебрати яйця, вовну, прядиво, овочі та вино, мешкав у мого батька, щоб він звабив мого брата Жана і щоб мій брат Жан пішов у ченці.

Пан. Твій брат Жан був кармелітом?

Жак. Так, пане, і то босоногим кармелітом[19]. Він був завзятий, розумний, промітний, адвокатував на все село. Умів читати й писати і ще за молодих літ розбирав та списував старі пергаменти. Усі посади в ордені він пройшов, був воротарем, шафарем, ключарем, помічником куратора, скарбничим; йому там так ішлося, що він усіх нас збагатив би. Він віддав заміж, і добре віддав, двох наших сестер і ще кількох сільських дівчат. Як іде, було, вулицею, зразу до нього батьки, матері, діти сходяться та кричать: "Добридень, брате Жане! Як ся маєте, брате Жане?" То вже певно було, що, коли він заходив десь у хату, за ним і благословення небесне сходило, і як була в тій хаті дівчина, то через два місяці по його одвідинах уже виходила заміж. Бідний брат Жан! Честолюбство погубило його. Куратор монастирський, у котрого він помічникував, був старий. Ченці казали, що він задумав заступити його по смерті, що для цього поплутав увесь архів, попалив старі реєстри і нові склав, щоб по смерті старого куратора сам біс нічого не добрав у документах громади. Коли потрібен був якийсь папірець, - мусили його цілий місяць шукати, та ще й не знаходили незрідка. Отці збагнули хитрощі брата Жана і його намір; повелися вони круто, і брата Жана, замість сподіваного кураторства, посадили на хліб та воду й давали канчуків, аж паки він не сказав, як добрати ладу в реєстрах. Ченці ж немилосердні. Добувши від брата Жана потрібні відомості, його настановили носити вугілля в лабораторії, де виробляють кармську воду[20]. Брат Жан, колишній скарбничий ордену й помічник куратора, тепер за вугляра! Брат Жан був запальний, він не міг знести такої втрати поважності й пишноти і чекав лише нагоди, щоб здихатися цього вслідження.

На цей час прибув до того монастиря молодий чернець, що на весь орден славився своїм промовницьким хистом; звався він брат Анж. Мав гарні очі, гарне обличчя, руки й ноги мов різьблені. От він проповідує-проповідує, сповідає-сповідає, а святохи покидають своїх старих духівників і прихиляються до брата Анжа. Проти неділь та

великих свят у брата Анжа коло крамнички покутників та покутниць повно, а старі отці марно чекали покупця у своїх порожніх крамничках і дуже цим журилися... Та коли б я, пане, облишив Жанову історію й узявся знову до свого кохання, воно було б, мабуть, веселіше.

Пан. Ні, ні; понюхаймо табаку, погляньмо, котра година, та й далі кажи.

Жак. Погоджуюсь, якщо на те ваша воля...

Але кінь Жаків був іншої думки – зненацька він закусив вудила й кинувся в рівчак. Даремно стискував його Жак коліньми та тягнув за вуздечку. Норовиста тварина вихопилася з рівчака й прожогом вискочила на горбок, де стала, наче прикипіла, а Жак, озирнувшись навкруги, побачив коло себе шибеницю.

Інший не проминув би, читачу, почепити на цю шибеницю здобич і припас би для Жака сумне впізнання. Якби я це написав, ви, мабуть, повірили б, бо бувають же дивні випадки, але правда від того потерпіла б: ця шибениця була порожня.

Жак дав віддихати коневі, що сам без принуки зійшов з гори, вибрався з рівчака й підвіз Жака до пана, який сказав йому:

– Ох, друже мій, потерпав же я за тебе! Гадав, кінець тобі... Але ти невеселий, про що ти думаєш?

Жак. Про те, що на горі побачив.

Пан. Що ж ти там побачив?

Жак. Шибеницю.

Пан. Чорт, поганий знак! Але пригадай своє вчення. Коли це на небі написано, то хоч що робитимеш, а будеш повішений; а коли це на небі не написано, кінь збрехав. Якщо це не кінь-віщун, то, значить, норовистий, треба його остерігатись...

По хвилинній мовчанці Жак потер собі чоло й труснув головою, як то роблять, коли хочуть прогнати від себе прикру думку, і раптово повів далі:

– Ці старі ченці вчинили між собою раду й ухвалили за всяку ціну й усяким способом здихатись молодика, що їх принижує. Знаєте, що вони зробили?.. Та ви не слухаєте, пане.

Пан. Слухаю, слухаю, кажи.

Жак. Вони підкупили воротаря, що теж був, як і вони, старий шахрай. Цей старий шахрай обвинуватив молодого панотця, що він вільно поведився з однією святохою в приймальні і потвердив присягою, що сам те бачив. Може, то й правда була, може, брехня, хтозна. Цікаво те, що наступного дня після цього обвинувачення пріору того монастиря за порадою одного лікаря дали право допомагати в лікуванні й догляді того негідника-воротаря, хворого на венеричну хворобу... Але ви, пане, не слухаєте, і я знаю, що вам муляє; закладаюсь, що шибениця.

Пан. Не можу заперечувати.

Жак. Я помітив, що ви вдивляєтесь мені в обличчя; хіба щось лиховісне в мені вбачаєте?

Пан. Ні, ні.

Жак. Тобто: так, так. Що ж, коли я лякаю вас, то нам лишається тільки

розлучитись.

Пан. Та ти, Жаку, з глузду зсунувся, хіба ти себе непевен?

Жак. Ні, пане, та й хто себе певен?

Пан. Усяка добра людина. Хіба Жак, чесний Жак, не відчуває огиди до злочину?.. Ну ж бо, кінчаймо цю розмову і вертайся до свого оповідання.

Жак. Через ці наклепи й обмовництво воротареве бідного брата Анжа так зганьбили й обплутали, що аж у голові в нього заморочилось. Тоді покликали підкупленого лікаря, який посвідчив, що чернець цей – божевільний і що йому треба дихнути рідним повітрям. Коли б ішлося тільки про те, щоб спровадити чи замкнути брата Анжа, то з цим не забарилися б; але серед святох, що за ним упали, були великі панії, що на них мусили зважати. їм говорили про їхнього духівника з лицемірним співчуттям: "Ох, бідний брат Анж, яка шкода! Це був орел нашої монастирської громади. Та що ж йому трапилось?" На це питання лише глибоко зітхали, підводили догори очі; коли ж ті не відступались, вони схиляли голову й мовчали. До цього кривляння додавали іноді: "Ох, Боже ж ти наш!.. Іноді ще бувають у нього дивні хвилини... виблиски генія... Може, воно й минеться, але надії мало... Яка втрата для релігії..." – Тим часом підступи ще збільшувались; нічим не гребували, щоб довести брата Анжа до стану, який закидали йому; та й довели б, мабуть, коли б брат Жан не зворушився ним. Що ж вам ще сказати? Якось увечері, коли ми всі вже поснули, хтось постукав до нас у двері; ми встали й відчинили – то був отець Анж і брат мій, перевдягнені. Наступний день вони перебули в хаті, а другого дня вдосвіта подалися. Ішли вони не з порожніми руками, бо Жан, прощаючись зі мною, сказав мені: "Я віддав заміж твоїх сестер, і коли б лишився ще два роки в монастирі тим, ким був, ти був би одним з найбагатших фермерів в окрузі, але все змінилось, і ось що тільки я для тебе маю. Прощай, Жаку. Якщо мені з панотцем поталанить, то я тебе не забуду". І тицьнув мені в руку ті п'ять луї, що я казав, та ще п'ять для дівчини, яку він останню віддав заміж і яка породила щойно опецька, схожого, як викопаного, на брата Жана.

Пан (розчинивши табакерку й сховавши годинника). Чого ж вони поїхали до Лісабона?

Жак. Щоб зазнати землетрусу^[21], який не міг без них обійтися; щоб їх розчавило, поглинуло й спалило, як на небі написано.

Пан. Ох, ченці, ченці!

Жак. Найліпший ламаного шеляга не вартий.

Пан. Я це краще від тебе знаю.

Жак. Хіба й ви побували в їхніх руках?

Пан. Хай іншим разом розкажу.

Жак. Але чому вони такі злі?

Пан. Мабуть, тому, що вони ченці... А тепер вертаймося до твого кохання.

Жак. Ні, пане, не вертаймося.

Пан. Хіба не хочеш уже, щоб я знав про нього?

Жак. Я то хочу, але доля не хоче. Хіба не бачите, що скоро тільки я розкриваю про своє кохання рота, так і втручається якийсь біс, якась пригода раз у раз трапляється й уриває мене на слові? Отож і не докінчу я, кажу вам, бо так на небі написано.

Пан. Спробуй, друже.

Жак. А що якби ви про своє кохання почали? Може, це розбило б чари, а потім і з моїм коханням пішлося б краще. По-моєму, в цьому вся причина; знаєте, мені здається іноді, що зо мною доля говорить.

Пан. І ти гадаєш, що то завжди добре слухати її?

Жак. Атож, про це свідчить той день, коли вона сказала мені, що ваш годинник на спині в коробейника...

Пан почав позіхати; позіхаючи, стукав пальцями по табакерці, а стукаючи по табакерці, дивився в далеч, а дивлячись у далеч, сказав Жакові:

- Чи не бачиш ти чогось ліворуч?

Жак. Бачу і закладаюсь, що те щось не схоче ні щоб я розказував далі свою історію, ні щоб ви свою розпочинали...

Жак мав рацію. Як те щось, побачене ними, посувалось до них, а вони посувались до нього, то ці два поступання в протилежному напрямку скоротили відстань, і невдовзі вони помітили чорний повіз, запряжений четвериком коней у чорних попонах, що закривали їм голови й звисали до ніг; позаду - двох слуг у чорному, далі ще двох у чорній одежі на чорних конях у чорних попонах; на передку повоза - чорного фурмана у виложистому капелюху, оповитому довгим крепом, що спадав йому на ліве плече. Фурман той похилив голову, попустив віжки, і коні правили ним більше, ніж він ними. Ось порівнялись наші мандрівці з тими марами. Ту ж мить Жак скрикує, як не падає з коня, рве на собі волосся, качається по землі, вигукуючи:

- Мій капітан, мій бідний капітан! Це ж він самісінький, он і герб його...

Справді, на марах була довга труна під погребним покривалом, на погребному покривалі - шпага зі шнурком, а поруч труни - з молитовником священик, що читав псалми. Мари їхали собі, Жак ішов за ними голосячи, пан за Жаком лаючись, а слуги впевняли Жака, що це і є жалібний похід його капітана, який помер у сусідньому місті, звідки його везуть до гробниці його предків. Відколи цей військовець через смерть свого приятеля, капітана того самого полку, позбувся втіхи битися щонайменш раз на тиждень, він упав у тугу, яка сточила його за кілька місяців. Віддавши своєму капітанові останню данину шани, жалю й сліз, Жак перепросив свого пана, сів на коня, і вони поїхали далі мовчки.

Але на Бога, авторе, куди ж вони їхали?.. - Але на Бога, читачу, відповім я вам, хіба ж знаєш, куди йдеш? От ви - знаєте, куди йдете? Чи мушу нагадати вам Езопову пригоду? Його пан Ксантіп якось увечері - влітку чи взимку, бо греки купались об усякій порі - сказав йому: "Сходи, Езопе, до лазень; якщо там людей не багато, ми скупаємось". Пішов Езоп. Дорогою перестріває афінську сторожу. "Куди йдеш?" - "Не знаю", - відповідає Езоп. "Ти не знаєш? То йди до в'язниці!" - "Чи ж не казав я вам, - відказує Езоп, - що не знаю, куди йду? Хотів до лазень іти, а от іду до в'язниці..." Жак

ішов за своїм паном, як ви за своїм, а його пан за своїм ішов, як Жак за ним. – Але ж хто був пан Жакового пана? – Ото! Хіба таки бракує на цім світі пана? У Жакового пана їх була ціла сотня, як і у вас, але серед них жодного доброго, бо він їх щодня міняв. – Він був людина. Людина пристрасна, як і ви, читачу; людина цікава, як і ви читачу, людина набридлива, як і ви, читачу; людина допитлива, як і ви, читачу. – А чому він питав? – Добре питання! Питав, щоб дізнатися й переповісти, як і ви, читачу...

Пан сказав Жакові:

– Ти, здається, несхильний розповідати історію свого кохання?

Жак. Мій бідний капітан! Він іде туди, куди ми всі йдемо, ще й дивуватись треба, що він раніш туди не прибув. О-о... О-о...

Пан. Та ви, Жаку, здається, плачете?.. "Плачте ж незмущено, бо ви можете плакати, не соромлячись; його смерть звільнила вас від дразливої добропристойності, що стримувала вас під час його життя. Затаювати горе у вас немає тих причин, з яких ви затаювали своє щастя; нікому на думку не спаде робити з ваших сліз ті висновки, що були б зроблені раніше з вашої радості. Нещастя прощають. Крім того, в цю хвилину треба показати себе чулим або невдячним, а, по добрій розвазі, краще виявити свою слабкість, ніж дати запідозрити себе в пороку. Хай ваша скарга буде вільна, щоб бути менш болісною, і бурхлива, щоб бути менш тривалою. Пригадайте, навіть прибільшіть його якості; його проникливість в осягненні найглибших матерій; його тонкість в обговоренні найвищих; його непохитний нахил до найважливіших; його здатність запліднювати наймарніші; пригадайте, з якою майстерністю він боронив винних: вибачливість надавала йому без міри більшого розуму, ніж винному – інтерес і самолюбство; він був суворий лише до себе самого. Невеличким похибкам, що траплялись у нього, він не тільки не шукав пробачення, але з усією злостивістю ворога прибільшував їх перед собою, а ціну своїх чеснот – з усією спритністю заздрісника применшував пильним розглядом мотивів, що, може бути, спричинили їх поза його свідомістю. Не обмежуйте своїх жалів ніяким терміном, крім того терміну, що призначить їм час. Утрачаючи друзів наших, корімося світовому ладові, як скоримося йому й тоді, коли він захоче розпорядитися нами; приймаймо без розпачу осудний вирок долі над ними, як приймемо його без опору й тоді, коли він буде ухвалений над нами. Погребні обов'язки – це не останні обов'язки живих. Над тліном вашого коханого зараз зімкнеться земля, але ваша душа збереже всю свою чутливість".

Жак. Це чудово, пане мій, але на якого воно біса? Я втратив свого капітана, я горюю, а ви, як папуга, торочите мені уривок розради, яку чоловік чи жінка давали іншій жінці, що втратила коханця.

Пан. По-моєму, жінка.

Жак. А по-моєму, чоловік. Але чоловік то, чи жінка – знову-таки, на якого воно біса? Чи не вважаєте ви мене за коханку мого капітана? Мій капітан, пане, був порядна людина, а я завжди був чесний хлопець.

Пан. Та хто ж це заперечує, Жаку?

Жак. На якого ж тоді біса ваша чоловіча чи жіноча розрада засмученій жінці?

Може, скажете мені, питаю вас?

Пан. Ні, Жаку, сам мусиш додуматись.

Жак. Хоч би до кінця життя свого думав, не здогадаюсь, навіть до Страшного Суду.

Пан. Мені здавалося, Жаку, що ви уважно слухали моє читання.

Жак. Завжди уважно слухаєш, коли тобі смішно.

Пан. Дуже добре, Жаку!

Жак. Я замалим не зареготав на тому місці, де ото про сувору добропристойність, яка стримувала мене за капітанового життя і від якої я звільнився по його смерті.

Пан. Дуже добре, Жаку! Отже, я досяг того, що мав на увазі. Скажіть мені, чи можна було добрати кращого способу, щоб вас розрадити? Ви плакали. Коли б я говорив вам про мету вашого горя, до чого це привело б? Ви плакали б ще більше, і я вкрай вас зажурих би. Я вас ошукав і смішністю своєї погребної промови, і невеличкою суперечкою, що з неї постала. Погодьтеся, що тепер думка про вашого капітана від вас так само далека, як і мари, що везуть його до останньої домівки. Отже, гадаю, ви можете продовжити історію свого кохання.

Жак. Я теж так гадаю.

- Докторе, - сказав я хірургові, - ви далеко звідси живете?

- За добрих чверть льє, щонайменш.

- Чи вигідне у вас помешкання?

- Досить вигідне.

- Чи є у вас зайве ліжко?

- Ні.

- Як! Навіть за плату, за добру плату?

- О, за плату й за добру плату, пробачте! Але, друже, ви не здаєтесь мені спроможним платити, і ще менше - платити добре.

- Це моя справа. І догляд за мною буде невеличкий?

- Якнайкращий. Моя жінка все життя хворих доглядала, а старша дочка, що голить кого хочете, перев'яже вас не гірш від мене.

- Скільки ви кладете мені за квартиру, харч і ваше лікування?

Хірург промовив, чухаючи вухо:

- Квартира... харч... лікування... Але хто ж поручиться за плату?

- Я плататиму поденно.

- Оце мені подобається, але... Та ви, пане, здається, не слухаєте.

Пан. Ні, Жаку, так на небі написано, щоб цього разу, певно, що не останній, ти говорив і тебе не слухали.

Жак. Коли не слухають того, хто говорить, то або ні про що не думають, або думають про щось інше - а ви як саме?

Пан. Про інше. Я гадав про те, що один із чорних слуг, які супроводили мари, казав тобі, що твій капітан через смерть свого приятеля позбувся втіхи битися щонайменш раз на тиждень. Чи добрав ти що-небудь у цьому?

Жак. Аякже!

Пан. Для мене це загадка, яку було б ласкаво з твого боку пояснити мені.

Жак. А на якого воно вам біса?

Пан. Не на великого; та коли ти розповідатимеш, то, мабуть, захочеш, щоб тебе слухали?

Жак. Зрозуміла річ.

Пан. Так от, по щирості, я не можу за це поручитися, поки ті незрозумілі слова мулятимуть мені мозок. Порятуй мене, прошу.

Жак. Час добрий! Та хоч заприсягніться ж мені, що не перебиватимете.

Пан. Присягаюсь про всяк випадок.

Жак. Річ у тім, що мій капітан, людина добра, порядна, непересічна, один з найкращих офіцерів у корпусі, але трохи химерний, здивався й заприятелював з іншим офіцером того самого корпусу, людиною теж доброю, порядною і непересічною, теж добрим офіцером, але теж химерним...

Жак починав отак історію свого капітана, аж раптом вони почули позад себе тупіт коней і гомін юрби. То повертались назад ті самі мари. Вони були оточені... – Польовою сторожею? – Ні. – Жандармами? – Може бути. У всякому разі, попереду йшов священик у сутані й стихарі зі скрученими за спиною руками; чорний фурман зі скрученими за спиною руками і двоє чорних слуг зі скрученими за спиною руками. Хто вкрай здивувався? Жак, який скрикнув:

– Мій капітан, мій бідний капітан не вмер! Слава Богу!..

Потім Жак завертає коня, дає йому остроги, мчить щодуху назустріч гаданому походу. Не доїхав він і на тридцять кроків, як польова сторожа чи жандарми націляються в нього й кричать:

– Стій! Назад! Стрілятимемо!..

Жак з розгону спиняється, питається думкою долі; йому здається, що доля каже йому: "Вертай назад", так він і зробив. Пан каже йому:

– Ну, що там, Жаку?

Жак. їй-богу, не знаю.

Пан. А чому?

Жак. Більш нічого не знаю.

Пан. Побачиш, коли то не пачкарі, що наклали в труну забороненого краму, а їх продали сторожі ті самі, в кого вони його купили.

Жак. Та чому ж на труні герб мого капітана?

Пан. Або це викрад. У труні сховали якусь жінку, дівчину, черницю. Саван ще мерця не робить.

Жак. Та чому ж на труні герб мого капітана?

Пан. Це вже міркуй, як знаєш; але докажи історію свого капітана.

Жак. Вам іще цікава ця історія? Але мій капітан, може, живий ще.

Пан. А яка різниця?

Жак. Не люблю про живих говорити, бо часом доводиться червоніти за добре й лихе, сказане про них, бо добре вони псують, а лихе виправляють.

Пан. Не будь ні солодким хвалієм, ні гірким осудником; кажи так, як воно є.

Жак. Це не легко. Хіба нема в людини вдачі, інтересу, смаку, пристрастей, які змушують перебільшувати й применшувати? Казати так, як воно є!.. Такого, мабуть, не трапляється двічі на день у великому місті. Хіба той, хто слухає, має кращі нахили, ніж той, хто говорить? Ні. Звідки й мусить впливати, що у всякому великому місті від сили двічі на день тебе розуміють так, як ти кажеш.

Пан. До біса, Жаку! З такими засадами добре тільки заборонити користуватись язиком та вухами, заборонити говорити й слухати будь-що і будь-чому вірити! Проте говори так, як я говорю; я тебе слухатиму так, як я слухаю, і повірю тобі так, як я зможу.

Жак. Якщо в цім світі не можна сказати майже нічого, що зрозуміли б так, як його кажеш, то ще гірше те, що не можна зробити майже нічого, що про нього судили б так, як його робили.

Пан. Мабуть, під небом немає другої такої голови, що містила б стільки парадоксів, як твоя.

Жак. А яке в цьому лихо? Парадокс не завжди фальш.

Пан. То правда.

Жак. Переїхали ми з капітаном до Орлеана. У місті тільки й мови було про недавню пригоду з одним громадянином, Лепельтьє на прізвище, який так співчував нещасним, що, витративши на щедрі милостині свій чималий достаток, ходив тепер по хатах, шукаючи допомоги в чужих кишнях, бо його власні були порожні.

Пан. І ти гадаєш, що може бути дві думки про його поведінку?

Жак. Серед бідних – ні; але багаті, майже без винятку, мали його за божевільного, і родичі ладні були віддати його під опіку, як марнотратця. Поки ми сиділи у корчмі, біля одного оповідача, вуличного цирульника, зібралося чимало цікавих, які просили його: "Ви ж були там, розкажіть нам, як воно все було". – "Залюбки, – відказав він, бо був з тих, кого медом не годуй, а дай поговорити. – Один з моїх клієнтів, пан Оберто, будинок якого навпроти капуцинської церкви, стояв в себе на порозі; підходить до нього пан Лепельтьє та й каже: "Чи не дасте ви мені що-небудь для моїх друзів, пане Оберто?" А друзями, він, як ви знаєте, називає бідних. "Сьогодні ні, пане Лепельтьє". Пан Лепельтьє напосідає: "Якби ви знали, для кого я звертаюсь до вашої милосердності! Для бідної жінки, що породила допіру й не має тряпчини, щоб сповити дитину". – "Не можу". – "Для вродливої дівчини, в якій немає роботи, а значить, шматка хліба і яку ваша щедрість, може, врятує від розпусти". – "Не можу". – "Для робітника, що заробляє на прожиток тільки власними руками й оце зламав ногу, впавши з риштовання". – "Не можу, кажу вам". – "Ну ж бо, пане Оберто, згляньтеся, повірте, ніколи вам не трапиться нагоди зробити такий благородний учинок". – "Не можу, не можу". – "Мій добрий, мій милосердний пане Оберто!.." – "Дайте мені спокій, пане Лепельтьє; коли я хочу дати, то мене не треба просити..." На цім слові пан Оберто повертається, іде до дверей у крамницю, і пан Лепельтьє за ним, а далі в кімнату при крамниці, звідти й до помешкання; тут пан Оберто, якому терпець урвався від напосідання пана Лепельтьє,

дає йому ляпаса..." Тут мій капітан раптово підводиться і каже оповідачеві: "І він його не вбив?" - "Ні, пане, хіба такі вбивають?" - "Ляпас же, сто чортів, ляпас! То що ж він зробив?" - "Що зробив, діставши ляпаса? Посміхнувся і сказав панові Оберто: "Це мені, а моїм бідним?.." - На цім слові всі слухачі скрикнули від захоплення, крім мого капітана, який казав їм: "Ваш Лепельтьє, панове, шарпак, ледащо, боягуз, негідник, проте ця шпага вчинила б за нього розправу, коли б я був там; а вашому Оберто велике щастя було б, якби він відбився самим тільки носом та парою вух". - Цирульник відказав йому на те: "Бачу, пане, що ви навіть не дали б зухвальцеві часу визнати свою помилку, впасти навколішки перед паном Лепельтьє і віддати йому свій гаманець". - "А певно, що ні!" - "Ви військовий, а пан Лепельтьє християнин; у вас різні поняття про ляпас". - "Щока у всіх чесних людей однакова". - "Євангеліє про це іншої думки". - "Євангеліє у мене в серці та в піхвах, іншого я не знаю... А ваше, пане мій, не знати де; моє - на небі написане; у кожного своє сприйняття образи й добродійства".

Пан. Далі, клятий балакуне, далі...

Коли пан гнівався, Жак замовкав, поринав у задуму й часто порушував тишу словами, що снувалися в його голові, але в розмові були неадаптивні, як ті речення, висмикнуті з книги. Отак і тепер він промовив:

- Паночку мій...

Пан. А, нарешті тобі вернулася мова! Дуже радію за нас обох, бо я вже занудьгував без твоєї балачки. Кажіть же бо...

Жак. Паночку мій, життя минає в непорозуміннях. Є непорозуміння в коханні, непорозуміння в приязні, непорозуміння в політиці, фінансах, церкві, суді, торгівлі, жінках, чоловіках...

Пан. Ет, облиш ти ці непорозуміння і спробуй втямити, що найприкріше непорозуміння - вдаватися до моралі, коли йдеться про історичний факт. Історія твого капітана?

Жак хотів був уже почати історію свого капітана, аж це вдруге його кінь правує зі шляху, несе його по довгій рівнині за добрих чверть льє і знову спиняється коло шибениці... Коло шибениці!.. Що за дивний норов у коня - везти свого вершника до шибениці!..

- Може, кінь - провісник долі? - казав Жак.

Пан. Не майте у цьому сумніву, друже. Ваш кінь - вістун, і найприкріше те, що з усіх цих провіщань, прозрінь і видив у снах нема ніякого зиску - те, що має статися, станеться. Любий друже, раджу вам упорядкувати гаразд свою совість, влаштувати свої справи і якомога скоріше повернутися до історії вашого капітана і свого кохання, бо мені шкода було б розлучитися з вами, не дослухавши їх до кінця. Коли б ви навіть непокоїлися ще більше, ніж ви непокоїтесь, все одно - яка з того користь? Ніякої. Вирок долі, двічі виголошений вам через коня, здійсниться. Подумайте, чи не винні чогось ви кому-небудь? Звірте мені свою останню волю й не майте сумніву, що вона буде достоту виконана. Якщо ви в мене щось узяли, я вам це дарую, попросіть тільки в Бога за це прощення, і протягом того довшого чи коротшого часу, що ми маємо ще

прожити вкупі, не обкрадайте мене більше.

Жак. Марно перебираю я своє минуле, бо не бачу в ньому причин для позовів до правосуддя. Я не вбив, не зґвалтував нікого, а також нічого не вкрав.

Пан. Тим гірше; якщо добре думати, то краще було б, щоб злочин лишився в минулому, а не мав би статися в майбутньому, і то не без причини.

Жак. Але ж може бути, пане, що мене повісять не за моє, а чуже діло?

Пан. Можливо.

Жак. А може, повісять мене вже після смерті?

Пан. Теж можливо.

Жак. А може, й зовсім не повісять?

Пан. Сумніваюсь.

Жак. Може, на небі написано, що я тільки буду при тому, як вішатимуть когось іншого, а хтозна, пане, далеко чи близько той інший?

Пан. Пане Жаку, будьте повішені, коли так велить доля й відає ваш кінь, але не будьте нахабою; облиште ваші зухвалі здогади й розповідайте мені швидше історію вашого капітана.

Жак. Не гнівайтесь, пане; іноді вішають дуже чесних людей. Буває непорозуміння і у правосуддя.

Пан. Це сумне непорозуміння. Говорімо про інше.

Жак, трохи заспокоївши себе різними тлумаченнями конячого провіщення, промовив:

- Коли я вступив до полку, в ньому було два офіцери приблизно одного віку, роду, служби й заслуг. Єдина різниця між ними полягала в тому, що один був багатий, а другий – невеликого статку. Мій капітан був багатий. Між ними могла виникнуть як глибока симпатія, так і антипатія...

(Тут Жак спинився і не раз спинявся під час своєї розповіді, як тільки його кінь повертав голову праворуч чи ліворуч. Тоді, ведучи свою розповідь далі, він показував ще раз останнє речення, немов у нього була гикавка.)

- ...так і антипатія. Один день вони були найкращими друзями у світі, а на другий – уже смертельними ворогами. То вони шукали, вітали один одного, обіймалися, розповідали про свої болі, втіхи, потреби; радилися про своє найпотаємніше, про свої інтереси, надії, побоювання й честолюбні наміри. А то обминали один одного, поглянувши скоса, або дивилися спогорда, називали один одного "паном", казали один одному прикрощі, бралися до шпаг і билися. Коли траплялось так, що одного поранено, другий кидався до свого товариша, плакав, побивався, проводив його додому й не відходив від ліжка, аж поки той не одужував. Через тиждень, два тижні, місяць усе починалося знову і два щирі приятелі щохвилини ризикували один одного вбити, і, певна річ, не мертвого з цих двох треба було б тоді більше жаліти. їм не раз казали про дивну їхню поведінку; я сам – бо капітан дозволив мені – говорив йому: "А якби вам трапилося вбити його, пане?.." На цьому слові він починав плакати, затуляв очі руками і, мов божевільний, біг до своєї кімнати. А за дві години або його вели пораненого, або

він ранив свого товариша. Ні мої умовляння ані чужі ні до чого не приводили; єдине, що можна було зробити, щоб запобігти лиха, – розлучити їх. Про їхні дивні крайнощі повідомили військовому міністрові, і мого капітана призначили комендантом, наказавши негайно з'явитись на свій пост і заборонивши покидати його; друга заборона прип'яла його товариша до полку... Мабуть, збожеволію через цього клятого коня... Тільки-но надійшли міністрові накази, мій капітан, немов щоб подякувати за одержану ласку, поїхав до двору й заявив, що він – багатий і що його вбогий товариш має таке саме право на королівську милість; що пост, на який його призначено, був би Божою милістю для його приятеля, поповнив би його невеличкий достаток і дав би йому величезну втіху. Позаяк міністр мав на меті лише розлучити цих диваків, а до того ж великодушні вчинки завжди зворушують, то й ухвалили... Чи триматимеш ти прямо голову, проклята тварюко?.. То й ухвалили залишити мого капітана в полку, а його приятеля призначити на коменданта.

"Ледве розлучилися вони, як відчували свою потребу один в одному; зажурилися вони дуже. Мій капітан випросив піврічну відпустку, щоб відвідати батьківщину; але за два льє від гарнізону він продав коня, перебрався на селянина й попростував до фортеці, де був комендантом його приятель. Здається, про це вони змовилися. Прибув він... Та їдь ти, куди знаєш! Хіба знову десь є шибениця, і тобі кортить її навідати?.. Смійтеся, пане, воно справді дуже втішно... Прибув він; але на небі було написано, щоб, не зважаючи на перестороги, з якими вони приховували свою втіху від побачення і при зустрічі додержували зовні належної субординації між селянином і комендантом, у солдатів і декого з офіцерів, що випадково нагодилися на їхні сходини й знали про їхню пригоду, виникли сумніви, про які вони й повідомили плац-майора.

"А цей, людина обережна, посміхнувся на повідомлення, але надав йому всієї належної ваги. Він приставив до коменданта шпигунів. Уже у своєму першому рапорті вони повідомили про те, що комендант з дому виходить рідко, а селянин не виходить зовсім. То була річ неможлива, щоб вони прожили вкупі цілий тиждень і щоб їх не опанувала їхня дивна манія; так воно й сталося невдовзі".

Чи бачите, читачу, який я гречний; адже лише від мене залежало б підхльоснути батогом коней, що везли мари, зібрати до купи Жака, його пана, польову сторожу, жандармів і решту процесії на порозі майбутньої ночівлі, урвати історію Жакового капітана й досхочу роз'ятрити ваше нетерпіння; але для цього треба було б брехати, а я брехні не люблю, хіба що тільки коли вона вкрай необхідна. Факт той, що Жак із паном не побачили вже тих мар і що Жак, усе ще стривожений норовом свого коня, вів далі своє оповідання.

– Одного дня шпигуни сповістили майорові, що між комендантом і селянином сталася дуже палка суперечка, що після того вони обидва вийшли – селянин попереду, а комендант за ним зовсім неохоче – і що подалися вони до міського банкіра, де й зараз перебувають.

Згодом дізналися, що вони, не сподіваючись більше побачитись, вирішили битися на смерть, і мій капітан, людина багата, казав я вже, пильнуючи обов'язки найніжнішої

приятні навіть у хвилину нечуваної люті, зажадав від свого товариша, щоб він прийняв від нього вексель на вісімдесят тисяч ліврів, який задав би йому можливість прожити за кордоном, якщо той капітан уб'є його; інакше він не погоджувався битися, а його товариш відповідав на цю пропозицію: "Хіба ти гадаєш, друже, що я житиму, коли уб'ю тебе?.." Сподіваюсь, пане, ви не змусите мене до кінця нашої подорожі їхати на цій незрозумілій тварині...

Вони вийшли від банкіра й попрямували до міської брами. Аж тут їх оточили майор з кількома офіцерами. Хоч ця зустріч і мала вигляд зовсім випадкової, проте наших двох приятелів, чи наших двох ворогів – як хочете назвіть їх – вона не здивувала. Селянин признався, хто він такий. Ніч вони перебули в хатині на околиці. А другого дня на світанку мій капітан, поцілувавшись кілька разів зі своїм товаришем, розлучився з ним, щоб більше вже його ніколи не побачити, – повернувшись додому, він відразу помер.

Пан. А хто тобі сказав, що він помер?

Жак. А труна? А мари з його гербом? Мій бідний капітан помер, я в цьому не сумніваюсь.

Пан. А священик зі скрученими за спиною руками; а слуги зі скрученими за спиною руками; а польова сторожа й жандарми, а те, що жалібний похід повертав у бік міста? Твій капітан живий, я в цьому не маю сумніву; а чи не знаєш ти чого про його товариша?

Жак. Історія його товариша – чудовий рядок великого сувою або того, що написано на небі.

Пан. Сподіваюсь...

Жаків кінь не дав йому доказати; він майнув блискавкою, не праворуч і не ліворуч, а просто перед себе. Жак зник з очей, а його пан, буди певний, що шлях веде до шибениці, взявся за боки від реготу. Та що Жак і його пан цікаві лише вкупі й нічого не варті нарізно, – як і дон Кіхот без Санчо та Річардо без Феррагюса, чого повною мірою не збагнув продовжувач Сервантеса[22] і наслідувач Аріосто сеньйор Форті-Гверра[23], – то поговорімо, читачу, між собою, поки вони знову не з'єднаються.

Ви сприймете історію Жакового капітана як казку, і ви помилитесь. Кажу вам, що таке саме оповідання, як він розказав своєму панові, я сам чув від інвалідів, не пам'ятаю, якого року, в день св. Луї за столом у пана де Сент-Етьєна, і оповідач, який говорив при багатьох інших офіцерах, котрі знали цю історію, був особливо поважною, що зовсім не скидалася на базіку. Кажу вам знову цей раз і надалі: будьте обачні, коли в розмові між Жаком та його паном не хочете брати правду за вигадку й вигадку за правду. Тепер вас попереджено і я вмиваю руки. То це, скажете ви мені, дві геть зовсім незвичайні людини! Так через це ви віри не діймаєте? По-перше, природа така різноманітна, надто ж в інстинктах та характерах, що в поетовій уяві не буває нічого такого химерного, до чого досвід і спостереження не дали б вам у природі зразка. Мені самому трапилося здибати пару до лікаря мимоволі[24], якого я вважав доти за найхимернішу та найвеселішу вигадку.

- Що? Пару до чоловіка, якому дружина каже: "У мене троє дітей на руках", а він їй відповідає: "Поклади їх додолу..." - "Вони в мене хліба просять". - "Дай їм чосу!"

Саме такого. Ось його розмова з моєю дружиною.

- Це ви, пане Гус?

- Так, пані, я і не хтось інший.

- Звідки ви?

- Куди ходив.

- А що ви робили там?

- Лагодив млина, що працював погано.

- Чий це млин?

- Не знаю, я ж не мірошника лагодив.

- Проти звичаю, ви дуже добре вдягнені; чому ж у вас під таким чистим фракком брудна сорочка?

- Бо вона в мене одна.

- А чому вона у вас одна?

- Бо в мене тільки одне тіло.

- Мого чоловіка немає вдома, але це не перешкодить вам пообідати в нас.

- Звичайно, адже я не віддав йому ні свого шлунка, ні свого апетиту.

- Як ся має ваша дружина?

- Як їй хочеться, це її справа.

- А діти?

- Чудово!

- А той, що в нього очі такі гарні, той повненький, з такою гарною шкірою?

- Багато краще від інших; він помер.

- Ви вчите їх чому-небудь?

- Ні, пані.

- Як? Ні читати, ні писати, ні катехизису?

- Ні читати, ні писати, ні катехизису.

- Чому ж це так?

- Бо й мене не вчили нічого, і я від того не став більшим неуком. Якщо вони розумні, - роблять так, як я, а якщо дурні, то від мого вчення ще дурніші будуть...

Якщо зустрінете коли-небудь цього дивака, підійдіть до нього, хоч і незнайомі. Запросіть його до шинку, розкажіть свою справу, запропонуйте поїхати за двадцять лье, він поїде; використавши, відрядіть його без єдиного су, він вернеться задоволений. Ви чули про такого Премонвалья^[25], що читав у Парижі публічні лекції з математики? То його приятель... Але Жак зі своїм паном, мабуть, уже з'єдналися - хочете, до них підемо, а чи лишитеся зо мною?.. Гус із Премонвалем держали вкупі школу. Серед учнів, що плавом до них пливли, була одна дівчина, панна Піжон^[26] на прізвище, дочка того вправного майстра, що зробив дві чудові планісфери, які перенесено в королівський сад до зали академії наук. Панна Піжон ходила до тої школи щоранку з ранцем під рукою та готувальнею в муфті. Один з учителів, саме Премонваль,

закохався у свою школярку, і під час теорем про тверді тіла, вписані у сферу, в них утворилася дитина. Батько Піжон був не з таких, щоб спокійно визнати правильність цього висновку. Коханці потрапили у скрутне становище; вони обговорили його, але який міг бути наслідок їхнього обговорення, коли в них не було нічого, анічогісінько? Гукнули вони по допомогу свого приятеля Гуса. Той мовчки спродує все що має, – білизну, одержу, прилади, меблі, книжки, збирає якісь гроші, садить коханців у поштову карету й везе їх скоріше до Альп; там висипає з гаманця рештки грошей, дає їх коханцям, цілує їх, зичить щасливої подорожі, а сам повертається додому пішки, просячи милостиню аж до Ліона, де він, розмалювавши стіни в одному монастирі, щось заробив, щоб добутись до Парижа, не жебраючи.

– Благородний вчинок.

– Безперечно! І після цього героїчного вчинку ви гадаєте, що Гус – людина глибокої моральності? Так знайте, що її в нього було не більше, як у голові в якогось щупака.

– Це неможливо.

– А проте так. Він якось зробив дещо для мене, і я дав йому за це доручення одержати вісімдесят франків у моїх вірителів; сума була написана цифрами. Що він робить? Допишує нуля й дістає вісімсот франків.

– Яка гидота!

– Він не був ні безчесний, обкрадаючи мене, ні чесний, віддаючи все своє майно приятелеві; це – безпринципний дивак. Тих вісімдесят франків йому не вистачало, він розчерком пера добув собі вісімсот франків, яких потребував. А цінні книги, що він дарував мені?

– Що то за книги?

Але Жак з його паном? Але Жакове кохання? Ох, читачу, та терплячість, з якою ви слухаєте мене, доводить, як ви мало цікавитесь моїми двома персонажами, аж мені хочеться покинути їх та й годі...

Мені потрібна була одна цінна книга, він приніс мені; трохи згодом мені потрібна була ще одна цінна книга, він знову приніс мені; я хотів заплатити, він відмовився. Потрібна мені ще й третя цінна книга. "А цієї, – каже він, – уже не матимете, запізно сказали, мій сорбонський учений помер".

– А що спільного між вашим сорбонським ученим і потрібною мені книгою? Хіба ви ті дві взяли в його бібліотеці?

– Напевне!

– Без його дозволу?

– Ет, нащо мені той дозвіл, щоб учинити справедливий розподіл. Я ж лише перемістив книги – переніс їх з того місця, де їх не торкалися, до того, де вони конче потрібні...

От і міркуйте після цього про людську поведінку! А яка цікава історія була в Гуса з його дружиною... Я вас розумію, з вас досить, і вам хочеться приєднатись уже до наших двох мандрівців. Ви зі мною, як з автоматом, поводитесь, читачу, нечемно це – розкажуйте про Жакове кохання, я хочу послухати Гусову історію, годі вже з мене...

Певна річ, я мушу іноді коритися вашим примхам, але мушу ж іноді коритись і своїм, не згадуючи вже про те, що жодний слухач, який дозволяє мені почати оповідання, таким чином зобов'язується дослухати його до кінця.

Я сказав вам: "по-перше", а сказати "по-перше", значить, заповісти, щонайменш, "по-друге". Отже, по-друге... Слухайте чи не слухайте, я й сам говоритиму... Жакового капітана з його товаришем могла мучити також шалена й потайна заздрість; дружба не завжди гасить це почуття. Нічого не буває так важко простити, як заслугу. Може бути, вони боялися, що одному з них випаде нагорода, яка обох їх однаково образила б, і старались здихатися небезпечного конкурента заради майбутньої нагоди. Але як можна подумати таке про того, хто так великодушно відступив своє комендантство вбогому приятелеві? Він відступив, то правда, та коли б не його на коменданта призначили, він, може, виборював би те право шпагою. Несправедлива нагорода серед військових не вславляє того, кому вона випадає, але знеславляє його суперника. Та облишимо все це й станьмо на тому, що то було їхнє божевілля. Хіба ж не божеволіє кожен по-своєму? Божевілля наших двох офіцерів протягом кількох століть було божевіллям усієї Європи; звалось воно лицарським духом. Усе те блискуче, озброєне з голови до п'ят і оздоблене різноманітними відзнаками кохання лицарство, що скакало на пишних конях зі списом у руці, з піднесеним чи спущеним забралом, що дивилось одне на одного спогорда, виміряло одне одного очима, загрожувало одне одному й одне одного стирало на порох, посипаючи широке турнірне поле уламками розбитої зброї, – то теж були приятелі, заздрі на модну славу. Тієї хвилини, як ці приятелі, наставивши списи, стискали острогами боки своїх скакунів на протилежних кінцях біговища, вони ставали найзапеклішими ворогами; вони нападали один на одного з такою самою люттю, яка опанувала б їх на бойовищі. Отож, наші два офіцери й були двома паладинами, які народились за наших днів із давніми звичаями. Кожна чеснота й кожна вада постають і виходять із моди. Була мода на силу тіла, також і на спритність у вправах. Завзятість то більше, то менше шанується; що звичайніша вона, то менш гонориста, то менш її вихваляють. Придивіться до нахилів у людей, і ви побачите серед них таких, які прийшли у світ мовби запізно, які належать до іншого віку. І що заважає гадати, що наші два офіцери вчиняли ці щоденні й небезпечні поєдинки з одним бажанням – знайти слабке місце в суперника й вивищитися над ним? У суспільстві поєдинки тривають у різних формах – між священиками, урядовцями, письменниками, філософами; кожен стан має свого списа й лицарів, і наші найшановніші і найутішніші збори являють собою лише маленькі турніри, що на них з'являються іноді з любовними відзнаками в глибині серця, якщо не на плечі. Що більше там глядачів, то завзятіше змагання; присутність жінок доводить його запал і затятість до останньої межі, і ганьба поразки перед ними ніколи не забувається.

А Жак?.. Жак промчав крізь міську браму, пробіг вулицями під вигуки дітей і дістався аж у кінець протилежного передмістя, де кінь, кинувшись у маленькі й низькі ворота, спричинив між наголовнем тих воріт і Жаковою головою страшне зіткнення, від якого або наголовень мусив уломитися, або Жак дати сторчка; сталося, як ви й

гадаєте, останнє. Жак упав непритомний з розбитою головою. Його підвели, очутили нашатирем; я гадаю, що хазяїн дому навіть пустив кров йому.

- Так то був хірург?

- Ні.

Тим часом під'їхав і його пан, почав розпитувати про нього всіх зустрічних.

- Чи не бачили високого худого хлопчину на пістрявому коні?

- Оце проїхав зараз, мов чорти його несли; мабуть, він уже у свого пана.

- А хто ж його пан?

- Кат.

- Кат!?

- Атож, кінь його.

- Де живе кат?

- Далеченько, тільки нема чого вам туди забиватись, бо ось його челядники несуть, мабуть, того худого хлопчину, що ви питаєте; ми, бач, думали, що то його слуга...

А хто розмовляв отак з Жаковим паном? Корчмар, що біля його дверей пан спинився; він був куций і гладкий, як бочка; у закачаній по лікті сорочці, у бавовняному ковпаку, куховарському фартусі і з ножем при боці.

- Мерщій, мерщій ліжко для цього бідолахи, - сказав йому Жаків пан, - хірурга, лікаря, аптекаря!..

Тим часом до його ніг поклали Жака з грубим і величезним компресом на голові; очі його були заплющені.

- Жаку! Жаку!

- Це ви, пане?

- Так, це я, глянь же на мене.

- Не можу.

- Що сталося?

- Ох, той кінь, той проклятий кінь! Та я вам завтра розкажу, якщо не помру вночі...

Поки його переносили до кімнати, пан керував походом і кричав:

- Обережно, тихіше, тихіше, сто чортів, ви пораните його! Ти, що за ноги тримаєш, поверни праворуч, а ти, що за голову, ліворуч...

А Жак шепотів:

- Виходить, на небі написано...

Ледве поклали Жака на ліжко, він одразу міцно заснув. Пан просидів ніч у нього в головах, мацаючи йому пульс і раз у раз змочуючи компрес цілющою водою. Прокинувшись, Жак застав його при цьому ділі й спитав:

- Що ви там робите?

Пан. Пильную тебе. Ти мій слуга, коли я хворий і здоровий, а коли ти нездужаєш, я твій слуга.

Жак. Мені дуже приємно бачити, що ви такий милосердний; не часто це буває з панами щодо своїх слуг.

Пан. Як твоя голова?

Жак. Не гірше за наголовень, об який вона стукнулась.

Пан. Візьми ось простирadlo в зуби й потруси ним. – Що ти відчуваєш?

Жак. Нічого; здається, макітра не тріснула.

Пан. От і добре. Ти хочеш, мабуть, устати?

Жак. А що я мушу робити?

Пан. Я хочу, щоб ти відпочив.

Жак. А по-моєму, нам треба поснідати й рушати.

Пан. А кінь?

Жак. Коня я покинув у його хазяїна, чесної, порядної людини, що відкупив його за те, що й продав.

Пан. А ти знаєш, хто він – ота чесна та порядна людина?

Жак. Ні.

Пан. Я скажу тобі це по дорозі.

Жак. А чому не зараз? Це таємниця?

Пан. Таємниця чи ні, але яка тобі різниця, дізнаєшся ти про нього зараз чи згодом?

Жак. Ніякої.

Пан. Однак тобі потрібен кінь.

Жак. Корчмар, мабуть, залюбки продасть нам котрогось зі своїх.

Пан. Поспи ще трохи, я зараз розвідаю про все.

Жаків пан вийшов, замовив сніданок, купив коня, а коли вернувся, застав Жака одягнутого. Поснідали вони та й рушили; Жак казав, що то нечесно – поїхати геть, не зробивши візиту ввічливості громадянинові, що об його ворота він трохи не вбився і що так ласкаво його порятував. Пан заспокоїв його, запевнивши, що щедро нагородив челядників, які принесли його до корчми. Жак, проте, наполягав на тому, що гроші, які його пан дав слугам, не звільняють його від обов'язку перед паном тих слуг, що таким чином можна тільки відбити бажання у людей робити добрі діла, а самому нажити слави невдячного.

– Я чую, пане, що він каже про мене, бо й я сам те саме казав би про нього, коли б він був на моїм місці, а я – на його...

Виїхавши за місто, вони зустріли високого й кремезного добродія у вишиваному капелюсі й гаптованому сукмані. Поперед нього бігли два великі собаки. Ледве уздрів його Жак, як ураз сплигнув з коня, крикнув – це він! – і кинувся зустрічному на шию. Жакові пестощі того, здається, дуже спантеличили; він злегка відсторонився й сказав:

– То для мене завелика честь, пане.

– Та де ж! Я зобов'язаний вам життям, тут скільки не дякуй, усе буде мало.

– Ви не знаєте, хто я такий?

– Хіба ви не той послужливий громадянин, який врятував мене, пустив мені кров і перев'язав мене, коли мій кінь...

– То правда.

– Хіба ви не той чесний громадянин, що відкупив того коня за ту саму ціну, за яку й продав?

- Також правда.

І Жак ну його ще раз цілувати в одну щоку та в другу, а його пан посміхається, а собаки вгору морди попідводили, немов зачудувалися з видовища, яке вперше бачили. Додавши до виявів своєї вдячності силу поклонів, на які його добродійник не відповів, і силу побажань, які той прийняв холодно, Жак сів знову на коня й мовив до свого пана:

- Я відчуваю найглибшу пошану до цього добродія, і ви мусите сказати мені, хто він такий.

Пан. А чому він такий шановний у твоїх очах, Жаку?

Жак. Бо він мусить з удачі бути послужливий і мати добру звичку до добродійності, коли не надає ніякої ваги своїм послугам.

Пан. А з чого ти це бачиш?

Жак. З того, як байдуже й холодно прийняв він мою подяку; він мені не вклонився, не сказав ні слова; він ніби й не пізнав мене, а зараз, мабуть, думає сам собі з почуттям зневаги: "Певно, добродійність зовсім не властива цьому подорожньому й справедливі вчинки не звичні для нього, коли вони його так зворушують..." Хіба в моїх словах є щось безглузде, що ви так щиро регочете?.. У всякому разі, скажіть мені ім'я того добродія, щоб воно закарбувалося в моїй пам'яті.

Пан. Залюбки.

Жак. Кажіть.

Пан. Повторюй за мною: найглибшу пошану я відчуваю...

Жак. Я відчуваю....

Пан. До...

Жак. До...

Пан. ***ського ката.

Жак. Ката!?

Пан. Еге ж, ката.

Жак. Може, скажете, в чому суть цього жарту?

Пан. Я зовсім не жартую. Простеж за всіма ланками цього ланцюга. Тобі потрібен кінь, доля послала тобі подорожнього, а цей подорожній - кат. Цей кінь двічі підвозить тебе до шибениці, а за третім разом приставляє тебе до ката; там ти мало не спустив дух. Звідти тебе приносять - куди? - до корчми, до громадського житла й притулку. Чи знаєш ти, Жаку, історію Сократової смерті?

Жак. Ні.

Пан. То був афінський мудрець. Уже здавна роль мудреця серед божевільних - небезпечна. Співгромадяни присудили йому випити отруту. Сократ зробив так, як ти допіру, - він повівся з катом, що подав йому отруту, так само ввічливо, як і ти. Погодься, Жаку, що ти - мов той філософ. А я добре знаю, як не люблять їх вельможі (за те, що перед ними вони не схиляють коліна); судді - ці офіційні заступники марновірства (з ними мудреці борються); священики (не часто бачать вони їх біля підніжжя своїх олтарів); поети, люди безпринципні, які не від великого розуму вважають філософію нищителькою красних мистецтв, не кажучи вже про тих, хто

вправляється в огидному жанрі сатири, – то відверті підлабузники; народи, що за всіх часів були рабами тиранів, які їх гноблять, шахраїв, які їх ошукують, і блазнів, які їх розважають. Отож я знаю, як ти бачиш, всю небезпечність такої професії і всю важливість признання, що його прошу у тебе, але я не зловживатиму твоєю таємницею. Жаку, друже мій, ти – філософ, і мені прикро за тебе; та коли дозволено читати в теперішніх подіях ті події, що мусять колись настати, і коли написане на небі постає перед людьми іноді задовго до його здійснення, то я висновую, що твоя смерть буде філософська і що ти приймеш шнурок так само гідно, як Сократ – келеха з отрутою.

Жак. Сам пророк, пане, не сказав би краще; але, на щастя...

Пан. Ти в це не дуже віриш, і це надає остаточної сили моему передчуттю.

Жак. А ви самі, пане, вірите?

Пай. Вірю, але не вірив би, коли б це нічого не важило.

Жак. А чому?

Пан. Бо небезпека існує лише для тих, хто говорить, а я мовчу.

Жак. А в передчуття?

Пан. Я сміюся з них, але, визнаю, з острахом. Адже вони бувають такі разючі! Ще з дитинства розповідають нам ці байки! Якщо ваші сні здійснювалися п'ять-шість разів і якщо вам наснилося, що ваш приятель помер, ви мерщій підете вранці довідатись, що з ним? І вже зовсім не можна боротися з передчуттями, що стосуються до чогось далекого від нас і мають характер символу.

Жак. Ви іноді такий глибоко- і високомовний, що я вас не розумію. Чи не можете пояснити мені це на якомусь прикладі?

Пан. Річ неважка. Одна жінка жила з вісімдесятилітнім чоловіком, що слабував на камінь. Чоловік кидає жінку і їде до міста оперуватися. Напередодні операції він пише дружині: "У той час як ви одержите цього листа, я буду на операційному столі у брата Козьми[27]..." Ти знаєш ті обручки, які складаються з двох половин, а на кожній з них вирізьблено ім'я чоловіка й дружини? Так у тої жінки теж була така обручка на пальці, коли вона розкрила чоловікового листа. Ту ж мить обручка розпалася на дві половини – та, що з її ім'ям, лишилась у неї на пальці, а та, що з ім'ям її чоловіка, впала на листа, що його вона читала... Скажи мені, Жаку, чи є така міцна голова чи така міцна душа, яку лишив би байдужою такий випадок, ще й за таких обставин? Отож жінка трохи не померла з переляку. Жах не покидав її до наступного дня, поки чоловік не написав їй у листі, що операція минула щасливо, що йому не загрожує ніяка небезпека і що він сподівається обняти її ще до кінця місяця.

Жак. І справді обняв?

Пан. Так.

Жак. Я запитав вас про це, бо не раз спостерігав, що доля буває облудною. Зразу кажеш їй, що вона збрехала, а за хвилину бачиш, що її правда. Отже, пане, ви маєте щодо мене символічне передчуття і поза власною волею гадаєте, що мені загрожує філософська смерть?

Пан. Не можу цього від тебе потаїти, але чи не міг би ти, щоб відволіктися від цих

сумних думок...

Жак. Почати далі історію свого кохання?..

Жак почав далі історію свого кохання. Ми покинули його, здається, з хірургом.

Хірург. Але боюсь, що з вашим коліном буде клопоту не на один день.

Жак. Клопоту буде саме на той час, як про те на небі написано. Що вас непокоїть?

Хірург. А те, що квартира, харч і лікування становитиме певну суму.

Жак. Докторе, йдеться не про суму за весь час. Мене цікавить сума за день.

Хірург. Двадцять п'ять су – не багато буде?

Жак. Дуже багато; ну ж бо, докторе, я бідак; тому скиньмо половину та й забирайте мене швидше до себе.

Хірург. Дванадцять з половиною су – це небагато. Тринадцять покладете?

Жак. Дванадцять з половиною, тринадцять... Згода.

Хірург. І ви плататимете поденно?

Жак. Така умова.

Хірург. У мене жінка сувора, вона не любить жартувати, чуєте?

Жак. Ех, докторе, забирайте мене мерщій до вашої суворої жінки.

Хірург. Місяць по тринадцять су щоденно – це дев'ятнадцять франків десять су. Покладете двадцять франків?

Жак. Хай двадцять.

Хірург. Ви хочете добре харчуватися, добре лікуватись і швидко видужати. Крім харчу, квартири та лікування потрібно ж іще, мабуть, медикаменти, білизна та ще...

Жак. Далі?

Хірург. їй-богу, все це коштуватиме добрих двадцять чотири франки.

Жак. Хай буде двадцять чотири, тільки без гаку.

Хірург. За місяць двадцять чотири, за два – сорок вісім, за три – сімдесят два франки. Ох, яка б задоволена була пані докторова, коли б ви могли наперед сплатити їй половину цих сімдесяти двох франків!

Жак. Я згоден.

Хірург. Вона була б ще задоволеніша...

Жак. Коли б я за всі три місяці сплатив? Сплачу.

Жак вів далі:

– *Хірург* пішов до своїх господарів, повідомив їх про нашу згоду, і за хвилину чоловік, жінка й діти зібралися коло мене з ясними обличчями; усі переймалися моїм здоров'ям і коліном, посипалися похвали їхньому кумові-хірургові та його дружині, нескінченні побажання, найкращі вболівання, цікавість, готовність служити мені! Проте хірург не сказав їм, що я маю трохи грошей, але ж вони його знали; коли він брав мене до себе, то їм неважко було догадатись. Я сплатив цим людям те, що був винен, і дітям дав дещо, але батько з матір'ю не довго лишили їм у руках ці подарунки. Був ранок. Хазяїн пішов у степ, хазяйка взяла на плечі коша й теж пішла; діти зникли, засмучені й невдоволені з того, що їх пограбовано, і, коли дійшлося підвести мене з ліжища, одягти й покласти на ноші, залишився тільки лікар; він почав щодуху когось

гукати, але ніхто його не почув.

Пан. І Жак, що любить сам із собою розмовляти, казав, мабуть: "Ніколи не плати наперед, якщо не хочеш запопасти лиха".

Жак. Ні, пане, мені було не до моралізування. Я обурився, лаявся, але потім і мораль прочитав; а поки я читав мораль, лікар, покинувши мене самого, привів двох селян, яких найняв перенести мене моїм коштом, про що мене й повідомив. Ці люди зробили мені все потрібне для того, щоб покласти мене на ноші, змайстровані з матраца, покладеного на жердини.

Пан. Слава Богу! Ось ти вже у хірурга в господі і закохуєшся в його дружину чи дочку.

Жак. По-моєму, ви помиляєтесь, пане.

Пан. Так, по-твоєму, я сидітиму три місяці у лікаревій хаті раніш, як почую перше слово про твоє кохання? О, це вже зовсім неможливо, Жаку! Звільни мене, прошу, і від опису будинку, і від лікарєвого характеру, і від лихої вдачі його дружини, і від того, як ти одужував; перестрибни все це. До діла, берімося до діла. Ось твоє коліно майже загоїлось, ти зміцнів і закохався.

Жак. Та закохався, коли ви так женете мене.

Пан. У кого ж?

Жак. У високу чорняву дівчину вісімнадцяти років, як намальовану, з великими чорними очима, червоними устами, чудовими руками... Ох, пане, які гарні руки!.. Бо ті руки...

Пан. Тобі здається, що ти й досі тримаєш їх?

Жак. Бо ви їх не раз брали й тримали нишком, і тільки від них залежало, що ви не зробили все те, чого вам хотілося.

Пан. їй-богу, Жаку, я й не хотів від неї нічого.

Жак. Я теж.

Пан. Скільки не думаю, не пригадую ні високої чорнявої дівчини, ні гарних рук; спробуй пояснити мені.

Жак. Згоден, але за умови, що ми вернемося назад і зайдемо до хірурга в хату.

Пан. По-твоєму, так на небі написано?

Жак. Це вже ви мені скажете, але на землі написано: *chi va piano, va sano*.

Пан. І *chi va sano, va lontano*[\[28\]](#), а мені дуже хотілося б доїхати.

Жак. То що ви вирішили?

Пан. Роби як знаєш.

Жак. У такому разі, ми знову в хірурга, і на небі написано, щоб ми туди вернулись. Лікар, його дружина й діти так одностайно заповзялися спорожнити мій гаманець дрібними грабунками, що невдовзі цього домоглися. Моє коліно нібито добре загоїлось, хоч на ділі й не так було, рана майже затяглася, я міг уже ходити на милиці, і лишалося в мене ще вісімнадцять франків. Ніхто так не любить точити теревені, як недоріки, і ніхто так не любить ходити, як кульгаві. Одного погожого осіннього дня по обіді я замислив далеку подорож; з того села, де я жив, до сусіднього було милі зо дві.

Пан. А як те село звалось?

Жак. Якби я сказав, ви б про все дізналися! Добувшись туди, я зайшов до шинку, спочив і поїв. Починало вже смеркати, і я збирався вертатись додому, коли це почув пронизливі жіночі крики. Я вийшов; коло жінки вже зібралась юрба. Вона лежала долі, рвала на собі волосся й казала, показуючи на череп'я великого глека: "Бідна я, бідна! Місяць роботи... А хто ж той місяць моїх бідних дітей годуватиме? В управителя серце за камінь твердіше, він мені й одного су не подарує. Нещасна я! Бідна я, бідна..." Усі жаліли її, тільки й чути було навкруги: "Бідна жінка!" - але ніхто й не рипнувся до кишені. Я зразу підійшов і спитав її: "Що з вами трапилося, тітонько?" - "Що трапилося! Хіба не бачите? Послали мене купити глек олії, я оступилась, упала, глек розбився, а олія з нього..." На цю мить прибігли діти тієї жінки; вони були майже голі, та й лахміття материне свідчило про злидні в родини; і діти почали кричати разом з матір'ю. Ви мене знаєте, тож і десятої частини вистачило б, щоб мене зворушити; груди мої здушило від співчуття, на очі сльози навернулися. Я уривчасто спитав у жінки, на скільки було в глеку олії. "На скільки? - відповіла вона, зводячи вгору руки. - На десять франків, на більше, ніж я можу заробити за місяць..." Я тої ж миті розв'язав свій гаманець, кинув їй два великі екю. "Маєте, тітонько, ось вам дванадцять", і, не чекаючи подяки, рушив із села.

Пан. Добру справу ви зробили, Жаку.

Жак. Дурницю зробив, даруйте на слові. Ще не відійшов я сотні кроків від села, як сказав собі це; на півдорозі я сказав це собі ще голосніше, а вернувшись до хірурга з порожньою кишенею, ще й не так це відчув.

Пан. Може, й правда твоя, і моя похвала, мабуть, така сама недоречна, як і твоє співчуття... Ні, ні, Жаку, я своєї першої думки таки не кидаю; і головне у твоєму вчинку те, що ти забув про свою власну потребу. Я бачу його наслідки: ти зазнаєш немилосердності хірурга з його дружиною; вони тебе виженуть з хати, та коли б ти мусив навіть померти біля їхніх дверей на купі гною, то й там би ти був задоволений собою.

Жак. Не стало б у мене сили на це, пане. Я йшов собі накульгаючи, і - ніде правди діти - шкодував за тими двома екю, псуючи тим зроблене. Зовсім звечоріло вже, коли я був на половині дороги між селами, аж тут із чагарника, що край шляху, вискакує троє бандитів, кидаються на мене, валять мене на землю, обшукують мене й дивом дивуються, що так мало в мене грошей. Вони сподівалися кращої здобичі; побачивши, яку милостиню я подав на селі, вони уявили собі, що в того, хто так легко може викинути півлуї, мусить принаймні бути двадцять луї. Лютуючи від зрадженої надії й небезпеки поламати кості на ешафоті за якусь жменю мідяків, якщо я їх викажу, їх затримують, і я їх пізнаю, вони думали, чи не вбити мене. На щастя, бандитів щось налякало і вони втекли, а я відбувся кількома подряпинами, що їх дістав від падіння і в той час, як мене грабували. Коли бандити втекли, я підвівся і поплуганив до села. Доплентався я туди о другій годині ночі, блідий, розбитий, коліно собі страшенно роз'ятрив, ще й тіло боліло від ударів, що я їх дістав. Лікар... Та що це ви, пане? Ви

зціпили зуби й хвилюється, немов перед вами ворог.

Пан. Він справді переді мною; у мене шпага в руці, я кидаюсь на тих розбійників і мщуся за тебе. Скажи ж мені, як це той, хто написав великого сувоя, міг написати, щоб така була нагорода за великодушний вчинок? Ось я, нікчемний грішник, а й то стаю тобі в оборону, а він спокійно дивився, як на тебе напали, повалили, поглумилися, стоптали під ноги, – він, хто вибрав усі чесноти!..

Жак. Тихіше, тихіше, пане: ваші слова страшенно пашать вогнищем.[\[29\]](#)

Пан. Що це ти дивишся?

Жак. Дивлюсь, чи немає кого поблизу, щоб не почув, бува... Лікар помацав мій пульс і сказав, що в мене пропасниця. Я й словом не обмовившись про свою пригоду, замислився, лежачи у своїм лігві, і серце у мене краялось. Боже, як краялося! Не мати жодного су, і ніякого сумніву, що вранці з мене зажадають умовлену поденну плату!

На цьому місці пан обняв свого слугу обома руками за шию, скрикнувши:

– Що ж ти робитимеш, мій бідний Жаку? Що з тобою буде? Твоє становище лякає мене.

Жак. Заспокойтесь, пане, я ж ось.

Пан. Я не про те думаю; я був уранці коло тебе в лікаря в ту хвилину, як ти прокинувся і в тебе ось-ось мають зажадати грошей.

Жак. У житті невідомо, з чого радіти, а з чого журитися, пане. Добро лихо веде, а лихо – добро. Ми йдемо поночі під тим, що на небі написано, однаково нерозумні у своїх бажаннях, радості й тузі. Коли я плачу, то бачу іноді, що я – дурень.

Пан. А коли смієшся?

Жак. Знову-таки бачу, що дурень; проте не можу втриматися ні від плачу, ні від сміху, і це лютить мене. Не раз я пробував... Уночі я й очей не скліпив...

Пан. Ні, ні, скажи, що ти пробував.

Жак. Усім нехтувати. Коли б то я міг цього діяти!

Пан. А навіщо тобі це?

Жак. Щоб звільнитися від турбот, щоб нічого не потребувати, щоб мати повну владу над собою, щоб моїй голові на камені серед вулиці було так, як на м'якій подушці. Таким я й буваю іноді, але, сто бісів йому, недовго: у великих пригодах я твердий і міцний мов скеля, а от якась притичина, дрібничка якась мене пантеличить; так би й надавав собі ляпасів. Я від цього відмовився, вирішив бути таким, який є, і побачив, розміркувавши трохи, що воно майже на те саме виходить. Справді, навіщо перейматися яким мені бути? Краще про це не думати, так легше і зручніше.

Пан. Якщо так, то й добре.

Жак. Уранці хірург відхилив завісу коло мого ліжка й сказав мені:

– Ну, друже, давайте ваше коліно, бо я мушу далеченько поїхати.

– Я сплю, лікаре, – кажу йому тужно.

– Тим краще, це добрий знак.

– Дайте мені поспати, мені до перев'язки байдуже.

– Та й то невелике лихо; спіть...

По цій мові він закриває заслону, а я не сплю. Через годину відхиляє заслону лікарева жінка й каже:

- Ну, друже, їжте ваші грінки на цукрі.
- Мені не хочеться їсти, пані докторова, - відповідаю їй тужно.
- Їжте, їжте, гроші ж однаково платити.
- Не хочеться.
- Тим краще! Дітям буде та мені...

По цій мові вона закриває заслону, гукає на дітей, і вони разом беруться вминати мої грінки на цукрі.

Читачу, коли я зроблю тут паузу і звернусь до історії людини, яка мала одну сорочку через те, що в неї тільки одне тіло, то цікаво мені знати, що ви про це подумаете?

Подумаете, що я зайшов у глухий кут, звідки не знаю, як вийти, і хапаюся за втішну небилицю, щоб вигадати час і добрати спосіб виплутатися з оповідання, яке був почав. Так ви, читачу, помиляєтесь. Я чудово знаю, як порятується Жак зі своєї скрути, і те, що я хочу розказати вам про Гуса, про людину, яка мала одну сорочку через те, що в неї тільки одне тіло, аж ніяк не є небилиця.

Якось на Зелені свята вранці я дістав від Гуса записку, де він благав одвідати його у в'язниці, куди його замкнули. Одягаючись, я міркував про його пригоду і гадав, що його кравець, пекар, винар або хазяїн дістав і виконав наказа про його арешт. Приходжу й застаю його в спільній камері ще з кількома особами злочинного вигляду. Спитав у нього, що то за люди.

- Той старий, що з окулярами на носі, це спритний чоловік, що добре знається на лічбі й добирає спосіб погодити записи в касовій книзі з виданими рахунками. Це - справа важка, я говорив з ним, але не сумніваюсь, що він свого дійде.

- А ото хто?

- Дурень.

- А ще що?

- Дурень, що винайшов машину підробляти паперові гроші, погану, нікчемну машину, яка кульгає на всі чотири.

- А той третій у лівреї, що грає на віолончелі?

- Він тут тимчасово, сьогодні ввечері, а може, завтра вранці його переведуть до Бісетру[30], бо справа його марна.

- А у вас?

- У мене? Ще марніша.

Відказавши так, він підводиться, кладе шапку на ліжку, і ту ж мить його трое товаришів у в'язниці зникають. Коли я ввійшов, Гус сидів у халаті коло столика й креслив геометричні фігури, працюючи спокійно, ніби вдома. Лишилися ми насамоті.

- А ви що тут робите?

- Працюю, як бачите.

- А хто вас сюди завдав?

- Я.

- Як то ви?

- Та так, я.

- Як же ви спровадили себе сюди?

- Так, як іншого спровадив би. Я вчинив на самого себе позов, виграв його і внаслідок вироку, що його я одержав проти себе самого, і наказу про арешт мене затримано й приведено сюди.

- Ви не божевільний?

- Ні, пане, кажу вам так, як воно було.

- Чи не могли б ви учинити на себе ще один позов, виграти його і внаслідок другого вироку й другого наказу звільнитися?

- Ні, пане.

У Гуса була гарненька служниця, що правила йому за половину частіш, ніж законна. Від цього нерівного розподілу порушився хатній спокій. Хоч як важко було дошкулити цій людині, яку пересуди аж ніяк не лякали, проте Гус надумав покинути дружину й жити зі служницею. Але весь його достаток був у меблях, приладах, рисунках, інструменті й іншому рухомому майні, і він волів краще покинути голою свою дружину, ніж самому піти з порожніми руками; через те й уклав він ось такий план: видати служниці векселі, за якими вона правитиме гроші й добуде наказа про арешт і продаж його майна, що із Сен-Мішельського мосту мусило перейти до того помешкання, де він гадав з нею оселитися. Ця думка запала йому в голову; він видав векселі, заклав на себе позов, найняв двох повірених. Почав бігати від одного до другого, переслідуючи себе з усім можливим запалом, нападаючи добре, обороняючись кепсько; от йому присудили сплатити під страхом законної кари; от думкою він володів уже всім, що тільки було в його господі, та не так воно сталося. Він мав діло з хитрющою шахрайкою, яка, замість того, щоб домагатися заарештувати його меблі, повернула позов на нього самого й завдала його до в'язниці; отож, хоч які чудні були його загадкові відповіді в розмові зі мною, вони були все-таки правдиві.

Поки ми розповідали цю історію, яка здається вам небилицею...

- А історія того в лівреї, що на віолончелі цигикав?

- Обіцяю вам її, читачу, слово честі, вона вас не мине, але дозвольте мені вернутися до Жака з його паном.

Жак зі своїм паном добувся до пристановища, де вони мали переночувати. Було пізно; міську браму вже замкнули, тому й змушені були вони спинитися на околиці. Тут чую я галас...

- Облиште! Вас там не було, не про вас мова.

То правда. Ну, Жак, його пан... Почувся страшений галас. Я бачу двох...

- Ви нічого не бачите. Не про вас мова, вас там не було.

То правда. Двоє добродіїв досить спокійно розмовляли на порозі кімнати, яку вони займали; якась жінка, взявшись у боки, шпетила їх на всі заставки, а Жак намагався заспокоїти ту жінку, але вона на його миролюбні намови зважала не більше, як і ті двоє

- на її клятьбу.

- Ну ж бо, тітонько, тихіше, - казав їй Жак, - угамуйтеся. Що воно там? Ці добродії, здається мені, порядні люди.

- Вони - порядні люди? Це тварюки, безжальні, немилосердні, бездушні! Ох, що їм зробила бідна Ніколь, що вони отак знівечили її? Через них вона калікою, мабуть, буде на все життя.

- Може, лихо не таке вже й велике, як ви гадаєте?

- Кажу ж вам, що її покалічено, люто побито.

- Треба подивитися, треба по хірурга послати.

- Пішли вже.

- Покласти її в ліжко.

- Уже лежить і кричить, аж серце крається. Бідна моя Ніколь!..

Посеред цього голосіння з одного боку дзвонили й кричали:

- Хазяйко, вина!

- Зараз, - відповідала вона.

З другого боку дзвонили й кричали:

- Хазяйко, білизну!..

- Зараз, - відповідала вона.

- Котлети й качку.

- Зараз.

- Глек на воду й горщика!

- Зараз, зараз...

А з другого кінця помешкання хтось кричав несамовито:

- Проклятий балакун! Базікало неприторенне! Яке тобі там діло? Чи я, по-твоєму, до ранку тебе чекатиму? Жаку! Жаку!

Хазяйка, трохи стямившись від свого горя й люті, сказала Жакові:

- Облиште мене, пане, ви надто добрий.

- Жаку! Жаку!

- Біжіть швидше. Ох, коли б ви знали всі нещастя цього бідного створіння...

- Жаку! Жаку!

- Ідіть же, то, мабуть, пан вас гукає.

- Жаку! Жаку!

То справді був Жаків пан, якому довелося роздягнутися самому. Він помирав від голоду й гнівався, що йому не подають їсти. Прийшов Жак, а за хвилину й сама хазяйка, що справді здавалася пригніченою.

- Вибачте, будь ласка, - мовила вона до Жакового пана, - адже буває в житті таке, чого несла стерпіти. Що ви бажаєте? Можна курчат, голубів, спинку чудового зайця, кролів, ця округа кролями славиться. А може, вподобаєте дичину?..

Жак замовив вечерю панові на свій смак, як звичайно робив. Подали страву, і пан, уминаючи її, казав Жакові:

- Що ти там у біса робив?

Жак. Може, добре, може, лихе, хтозна.

Пан. А що саме доброго чи лихого?

Жак. Не давав цій жінці довести до того, щоб і її побили два добродії, які щонайменше поламали руку її служниці.

Пан. А може, для неї добре було б, якби її побили...

Жак. З багатьох причин, одна від одної кращих. У моєму житті, кажу я вам, не траплялося мені більшого щастя, як...

Пан. Побиття?.. Налий!

Жак. Так, пане, побиття, побиття на великій дорозі, вночі, коли я повертався, як розказував вам, із села, зробивши, по-моєму, дурницю, а по-вашому – благородний вчинок, віддати свої гроші.

Пан. Пригадую... Налий!.. А яка ж причина суперечки, яку ти втамував, і жорстокого поводження з хазяйчиною дівчиною чи служницею?

Жак. Їй-богу, не знаю.

Пан. Не знаєш, у чім річ, а втручаєшся! Жаку, це суперечить і обачності, і справедливості, і твоїм принципам... Налий!..

Жак. Принципи не що інше, як правила, що їх приписують іншим задля себе. Я мислю так, а от не можу не робити інакше. Всі казання нагадують вступи королівських едиктів; всім проповідникам хочеться, щоб їх настанови виконували, бо нам від того було б, може, краще, вже їм – напевно... Чеснота...

Пан. Чеснота – то гарна річ, Жаку; і злі, і добрі про неї хорошої думки... Налий!..

Жак. Бо й ті, й ті мають з неї пожиток.

Пан. А чому побиття було для тебе таким великим щастям?

Жак. Пізно вже, ви добре повечеряли, і я також; обидва ми потомилися; послухайте мене, лягаймо спати.

Пан. О ні, та й хазяйка нам дещо винна. Тим часом починай далі історію твого кохання.

Жак. На чому, пак, я спинився? Прошу вас, пане, нині і завжди стежити, щоб я не збивався з дороги.

Пан. Zobов'язуюсь і, перебираючи на себе суфлерські обов'язки, кажу тобі, що ти лежав у своєму лігві без грошей, дуже заклопотаний самим собою, а лікарева дружина з дітьми доїдала твої грінки на цукрі.

Жак. Тоді до хати під'їхала карета. Заходить лакей і питає:

– Чи не тут мешкає один бідак – той солдат, що ходить на милиці й учора ввечері повернувся із сусіднього села?

– Так, – лікарева дружина, – а ви що до нього маєте?

– Маю забрати його в карету й повезти із собою.

– Він у ліжку. Відхиліть заслону й поговоріть з ним.

Жак доказав до цього місця, коли ввійшла хазяйка й запитала:

– Що ви хочете на десерт?

Пан. Що маєте.

Хазяйка, не відходячи від них, гукнула:

- Нанон, принесіть фруктів, печива, варення...

На слові - Нанон - Жак мовив сам до себе:

- Ах, то ж її дочку знівечили, де ж тут не гніватися...

А пан обізвався до хазяйки:

- Щойно ви дуже сердились?

Хазяйка. А хто б же не сердився? Бідолашна Ніколь нічого не зробила їм; вона тільки зайшла до їхньої кімнати, та як закричить... Слава Богу, я вже трохи заспокоїлась. Хірург гадає, що то пусте; проте в неї дві величезні рани - одна на голові, друга на плечі.

Пан. Вона давно вже у вас?

Хазяйка. Чи й півмісяця буде. Її покинули на сусідній станції.

Пан. Як то покинули?

Хазяйка. А так, Боже мій, покинули. Бо є люди від каменю твердіші. Вона мало не втопилась, коли перепливала річку, що тече тут поблизу. Вона дісталася сюди ніби дивом якимсь, і я прийняла її з милосердя.

Пан. Скільки їй років?

Хазяйка. Я думаю, більше як півтора...

На цім слові Жак зареготав і скрикнув:

- Це собака!

Хазяйка. Такої гарної сучечки в цілому світі не знайдеш; я не віддала б Ніколь і за десять луї. Бідна моя Ніколь!..

Пан. У вас добре серце, пані.

Хазяйка. Ваша правда, я своїх тварин і слуг жалію.

Пан. Дуже добре робите. А хто ж то так побив вашу Ніколь?

Хазяйка. Два добродії із сусіднього міста. Вони все шепочуться поміж себе, думають, що ми не знаємо, про що вони та яка в них пригода. Вони ще й трьох годин не пробули тут, а мені вже все про них було відомо. Їхня пригода цікава, і, коли б ви не поспішали спати, я розповіла б вам її точно так, як переказав їхній слуга моїй служниці, в якій він пізнав свою землячку, а вона моему чоловікові, а він мені. Мачуха молодшого з тих добродіїв проїздила тут місяців зо три тому; їхала вона не зовсім зі своєї волі до одного провінційного монастиря, де не дожила до старості; вона в ньому померла, отож ці добродії в жалобі... Та що це я - так непомітно, та й починаю вже їхню історію. До побачення, панове, і надобраніч. Як вам вино, чи добре?

Пан. Чудове.

Хазяйка. А з вечері задоволені?

Пан. Цілковито. Шпінат був трохи пересолений.

Хазяйка. Буває іноді такий гріх зо мною. Спати вам буде зручно, простирадла чисті; тут їх двічі не стелять.

По цьому хазяйка вийшла, а Жак із паном полягали, сміючись із непорозуміння, що мали собаку за корчмарівну чи служницю, і з хазяйчиної пристрасті до бродячої сучки,

яка жила в неї два тижні. Пов'язуючи на ніч голову, Жак сказав панові:

- Закладаюсь, що з усього живого в корчмі ця жінка любить тільки свою Ніколь.

Пан відповів йому:

- Може бути, Жаку, але давай спати.

Поки Жак і його пан спочивають, я хочу виконати свою обіцянку й розповісти про того у в'язниці, що цигикав на віолончелі, чи, скоріше, на нервах свого товариша, добродія Гуса.

Цей третій, казав він мені, - управитель вельможного дому. Він закохався в пиріжницю з Університетської вулиці. Пиріжник був добрий чоловік, він більше своєї печі пильнував, аніж дружининої поведінки. Нашим коханцям не так заважали його ревності, як його присутність. Що ж вони зробили, щоб позбутися цієї перешкоди? Управитель подав своєму панові заяву, де пиріжника було виставлено як людину лихих звичаїв, п'яницею, що не вилазить із шинку, тварюкою, що б'є свою дружину, найчеснішу і найбезталаннішу із жінок. На підставі цієї заяви він одержав наказа про арешт, і цього наказу, що відбирав чоловікові волю, було доручено приставу для негайного виконання. Трапилося так, що той пристав був приятель пиріжникові. Вони вряди-годи ходили вдвох до винаря; пиріжник постачав пиріжки, пристав платив за пляшку. То цей, прихопивши наказа про арешт, підійшов до дверей пиріжника й подав йому умовлений знак. їдять та поливають вони пиріжки, а пристав і питає у свого товариша, як іде його торгівля.

- Дуже добре.

- Може, в тебе якісь непереливки?

- Начебто все гаразд.

- Чи немає в тебе ворогів?

- Ні, наскільки мені відомо.

- Як живеш ти з родичами, сусідами, з дружиною?

- У мирі та згоді.

- Звідки ж міг узятися в мене наказ заарештувати тебе? - спитав пристав. - Виконуючи свій обов'язок, я мав би схопити тебе за комір, посадити в першу-ліпшу карету й спровадити тебе туди, куди в наказі написано. Ось читай...

Пиріжник прочитав і зблід. Пристав сказав йому:

- Заспокойся, обміркуймо вкупі, що нам краще зробити для моєї й твоєї безпеки.

Хто в тебе буває?

- Ніхто.

- Дружина в тебе гарна й кокетлива.

- Я їй волю даю.

- Ніхто на неї бува оком не накинув?

- Їй-богу, ні, хіба що управитель, який іноді потискує їй руки та плече їй всілякі абищиці, але ж у моїй крамниці, при мені, при моїх пекарчуках, тож я гадаю, що між ними немає нічого недоброго й нечесного.

- Наївний ти чоловік!

- Може бути, але з якого боку не глянь, краще вважати свою дружину чесною, так я й роблю.

- А чий то управитель?

- Пана де Сен-Флорантена.[\[31\]](#)

- А з чиєї канцелярії видано наказу про арешт, як ти гадаєш?

- Може, й з канцелярії пана де Сен-Флорантена.

- Так воно і є.

- О, їсти мої пиріжки, цілуватися з моєю жінкою, ще й мене замкнути – це занадто невдячно, не можу повірити!

- Наївний ти чоловік! Як твоя жінка поводить останніми днями?

- Вона якась смутна.

- А управителя ти давно бачив?

- Здається, вчора; так, учора.

- Ти нічого не помітив?

- Я дуже неспостережливий, але мені здалося, що, прощаючись, вони робили якісь знаки головою, так ніби одне казало – так, а друге – ні.

- Чия голова казала – так?

- Управителя.

- Вони невинні або ж змовники. Слухай, друже, не повертайся додому, тікай кудись у безпечне місце, до Тампля[\[32\]](#), до Абатства[\[33\]](#), куди знаєш, а я тим часом діятиму; пам'ятай тільки одне...

- Не з'являйся тут, не показуйся й мовчи.

- Згоден.

Тієї ж миті пиріжників будинок оточили якісь люди. До пиріжниці зверталися перевдягнені поліцаї, питали в неї про чоловіка; вона одному відповідала, що він хворий, другому – що він пішов на свято, третьому – що він гуляє на весіллі. Коли повернеться? їй невідомо.

Третього дня годині о другій вранці пристава повідомили, що якийсь чоловік, закутаний з головою в плащ, тихо відчинив надвірні двері й тихо шугнув до пиріжника в хату. Пристав зразу ж прибув на місце в супроводі комісара, слюсаря, фіакра й кількох стрільців. Двері відчинили відмикачкою, пристав із комісаром тихо піднялися сходами. Постукали до пиріжниці в кімнату – ніякої відповіді; постукали ще раз – ніякої відповіді; за третім разом спитали:

- Хто там?

- Відчиніть.

- Хто там?

- Відчиніть, ім'ям короля.

- Гаразд, – сказав управитель пиріжниці, з якою спав, – небезпеки немає: це прийшов пристав виконати наказ. Відчиніть; я назвуся, він піде геть, та й по всьому.

Пиріжниця в сорочці відчиняє й знову лягає в ліжко.

Пристав. Де ваш чоловік?

Пиріжниця. Його немає.

Пристав (відхиляючи заслону). А це хто?

Управитель. Це я, управитель пана де Сен-Флорантена.

- Ви брешете, ви - пиріжник, бо хто спить з пиріжницею, той і є пиріжник. Уставайте, одягайтесь і йдіть за мною.

Управитель мусив скоритися, ото ж його й привезли сюди. Довідавшись про підлість свого управителя, міністр схвалив дії пристава: сьогодні надвечір він мусить забрати управителя із цієї в'язниці й перевести до Бісетру, де він, зважаючи на ощадливість адміністрації, їстиме чвертку поганого хліба, унцію яловичини й цигикатиме на віолончелі з ранку до вечора...

А чи не прилягти й мені, поки Жак зі своїм паном прокинеться, як ви гадаєте?

Другого дня вранці Жак устав раненько, визирнув у вікно поглянути, яка погода, побачив, що йде дощ, знову ліг і дав нам, своєму панові й мені, досхочу поспати.

Жак, його пан та інші подорожні, що спинились у цьому пристановищі, гадали, що ополудні небо проясниться; нічого схожого: від дощу й грози та річечка, що відділяла передмістя від міста, так розлилася, що переправлятися через неї було небезпечно. Тому ті, кому шлях лежав на той бік, вирішили згаяти день і перечекати. Одні розмовляли, інші никали туди й сюди, виглядали надвір, дивились на небо й поверталися до кімнати, лаючись і грюкаючи ногами; декотрі завели мову про політику й пили; багато хто грав, решта курили, спали й нічого не робили. Пан сказав Жакові:

- Сподіваюсь, Жаку, ти продовжиш історію свого кохання, бо небо, яке хоче дати мені втіху дослухати її до кінця, затримує нас тут негодою.

Жак. Небо хоче! Ніколи не знати, що небо хоче і чого не хоче, та, мабуть, воно й само цього не знає. Не раз мені казав це мій бідний капітан, якого немає вже, і чим більше я живу, тим більше переконуюсь, що він мав рацію... За вами слово, пане.

Пан. Розумію. Ти спинився на кареті й лакеї, якому лікарева дружина сказала відхилити завісу й поговорити з тобою.

Жак. Цей лакей підійшов до мого ліжка й сказав мені:

- Анумо, вставайте, чоловіче, одягайтесь і їдьмо.

Я відповів йому з-поміж простирадл та ковдри, в яку загорнувся з головою, так що ні я його не бачив, ні він мене:

- Дайте мені поспати і їдьте без мене.

Лакей відказує мені, що має наказ від свого пана й мусить його виконати.

- От ваш пан дав наказ привезти людину, якої не знає, а чи наказав він сплатити те, що я винен тут?

- Про це не турбуйтеся. Поспішайте, всі вас чекають у замку, і я ручусь, що вам там буде краще, ніж тут, якщо продовження відповідатиме тій цікавості, з якою хочуть вас побачити.

Я дав себе переконати, встав, одягся, взяли мене попід руки. Попрощався з лікаревою дружиною і хотів уже сідати в карету, аж ця жінка, підійшовши до мене, смикнула мене за рукав і попросила відійти у куток кімнати, щоб мені щось сказати.

- Ви, я гадаю, не маєте підстав скаржитися на нас, друже, - сказала вона. - Доктор урятував вам ногу, я добре доглядала вас і сподіваюся, що ви не забудете нас у замку.

- Що я можу зробити для вас?

- Попросіть, щоб перев'язати вас прийшов мій чоловік; там же стільки люду! Це - найкраща практика в окрузі, пан - людина великодушна, платить щедро; у ваших руках наша доля. Мій чоловік не раз пробував потрапити туди, але даремно.

- Але ж, пані, в замку, мабуть, є хірург?

- Напевне.

- І коли б той хірург був вашим чоловіком, чи приємно було б вам, коли б його звільнили й прогнали?

- Тому хірургові ви нічим не зобов'язані, а моєму чоловікові, я гадаю, ви зобов'язані дечим; коли ви ходите двома ногами, як і раніше, то це його робота.

- Так через те, що ваш чоловік зробив мені добро, ви хочете, щоб я зробив іншому зло? Коли б ще ця посада була вільна...

Жак мав продовжувати, але ввійшла хазяйка, тримаючи на руках сповиту Ніколь, цілуючи її, гладячи та озиваючись до неї, як до своєї дитини.

- Бідна моя Ніколь! Вона за всю ніч тільки раз крикнула. А ви, панове, чи добре спали?

Пан. Якнайкраще.

Хазяйка. А дощ усе січе.

Пан. Нам це дуже прикро.

Хазяйка. Ви далеко їдете, панове?

Жак. Не знаємо.

Хазяйка. За кимось їдете?

Жак. Ні за ким ми не їдемо.

Хазяйка. їдете й спиняєтесь, як справа в дорозі показує?

Жак. Справи не маємо ніякої.

Хазяйка. Так ви, панове, задля втіхи подорожуєте?

Жак. Або задля муки.

Хазяйка. Бажаю вам, щоб було так, як я перше сказала.

Жак. Побажання ваше нічого не варте; буде так, як на небі написано.

Хазяйка. О, та це одруження!

Жак. Може, так, може, ні.

Хазяйка. Стережіться, панове. Той добродій, що так грубо повівся з моєю Ніколь, одружився дуже кумедно... Іди, моє тварятко, іди поцілую тебе; обіцяю тобі, що такого більше не трапиться. Ви гляньте, як вона тремтить усім тілом!

Пан. А що ж такого чудного в одруженні того добродія?

На це питання Жакового пана хазяйка сказала:

- Чую галас унизу, зараз дам розпорядження, а тоді прийду й розкажу вам усе...

Аж тут наспів її чоловік, якому обридло гукати - жінко! жінко! - а за ним і його кум, якого він не бачив. Хазяїн каже дружині:

- Що ти тут у біса робиш?.. - Потім повертається й бачить кума. - Ви принесли мені гроші?

Кум. Ні, куме; ви ж знаєте, що в мене грошей катма.

Хазяїн. Катма? То я зумію вичавити їх із твого плуга, твоїх коней, волів і твого ліжка. Негідник ти!..

Кум. Я не негідник.

Хазяїн. А хто ж ти такий? Ти в біді, ти не знаєш, чим обсіяти своє поле, поміщик, якому обридло боргувати тобі, не хоче більш нічого тобі давати. Ти приходиш до мене, ця жінка за посередника стає; ця проклята пащекуха, причина всіх дурниць мого життя, умовляє мене позичити тобі, я позичаю, ти обіцяєш віддати й десять разів мене обманюєш. О, та я вже не підманю тебе, обіцяю тобі!.. Геть звідси...

Жак із його паном збирались уже заступитись за бідолаху, але хазяйка, поклавши пальця на уста, дала їм знак мовчати.

Хазяїн. Геть звідси!

Кум. Усе, що ви кажете, куме, правда. Правда й те, що в мене зараз виконавці і що за хвилинку ми з торбами підемо, дочка моя, хлопець і я сам.

Хазяїн. Ти це заробив. Чого ти приходив сюди вранці? Я покинув наливати в бочку вино, вийшов з льоху, а тебе вже немає. Геть звідси, кажу тобі.

Кум. Я приходив, куме, тільки ж побоявся зустрічі з вами, та й назад вернувся. І зараз піду.

Хазяїн. Добре зробиш.

Кум. Бідна моя Маргарита! Така розумна й гарна вона, а доведеться тепер бути в Парижі за наймичку!

Хазяїн. У Парижі за наймичку! Так ти хочеш її занапастити?

Кум. Не я хочу, а той немилосердний, з ким говорю.

Хазяїн. Я - немилосердний? Не такий я, і не був таким, це ти знаєш.

Кум. Я неспроможний далі годувати свою дівчину та хлопця; дочка служитиме, а син найметься до війська.

Хазяїн. І я стану тому причиною! Цього не буде. Ти жорстока людина, поки я живу, ти мене мучитимеш. Ну, кажи, що тобі треба?

Кум. Нічого мені не треба. Мене й так пече, що винен вам, більше в житті своєму не вдамся до ваших послуг. Лайкою ви більше зла робите, ніж послугами - добра. Коли б мені гроші, я шпурнув би їх вам межи очі, тільки ж немає їх у мене... З дочкою моєю буде те, що Бог дасть, син на смерть піде, коли треба, а я старцюватиму, та не під вашим вікном. Годі, годі позичатися в такого здирника, як ви. Справляйте позику з моїх волів, коней та реманенту, добре діло зробіте. Ви на те й родилися, щоб невдячними людей робити, а я невдячним не хочу бути. Прощайте.

Хазяїн. Він іде, жінко, спини ж його.

Хазяйка. Ну бо, куме, поміркуймо, як вам допомогти.

Кум. Не хочу вашої допомоги, дуже дорога вона...

Хазяїн шепотів дружині:

- Не пускай його, спини! Щоб ото дочку до Парижа, сина до армії, а самому під церкву з довгою рукою! Я цього не переживу.

А втім марно його дружина силкувалася; селянин з гонору затявся й не хотів нічого брати, виривався з рук. Хазяїн зі слізьми на очах звернувся до Жака з його паном, кажучи їм:

- Спробуйте вмовити його, панове...

Жак із паном утрутилися до справи - благали селянина всі вкупі. Ніколи мені не доводилось так благати...

- Вам не доводилося? Та вас там не було. Кажіть просто: ніколи не доводилося.

- Гаразд. Ніколи не доводилося бачити, щоб хто так побився з того приводу, що йому відмовляють і так набивався позичити гроші, як той хазяїн; він обіймав дружину, обіймав кума, обіймав Жака з його паном, він кричав:

- Біжіть, проженіть швидше від нього тих проклятих виконавців!

Кум. Та погодьтеся ж, куме...

Хазяїн. Погоджуюсь, що я все псую, та що ж зробиш, куме? Оце такий я, який є. Природа зробила мене найжорстокішою і водночас найлагіднішою людиною, не вмію ні дати, ні відмовити.

Кум. Чи не могли б ви переінакшитись?

Хазяїн. У таких я вже літах, що годі виправитись; та коли б перші, хто звертався до мене, не збиткувалися з мене так, як ти, я, може, й покращав би... дякую тобі за науку, куме, може, вона й на користь мені вийде. Жінко, йди швидше й дай йому що там треба. Та йди, іди ж, сто чортів!.. Поквапся, прошу тебе, жінко, не примушуй його чекати, а потім вернешся до цих добродіїв, бо, здається, вони тобі до душі...

Жінка з кумом вийшли; хазяїн лишився на хвилину, а коли він пішов, Жак сказав:

- Що за чудна людина! А що хоче тепер небо, яке затримало нас тут негодою через те, що хотіло дати вам змогу дослухати про моє кохання?

Умостившись на кріслі, пан позіхнув, постукав по табакерці й відповів:

- Нам же ще не один день жити вкупі, якщо тільки...

Жак. Тобто на сьогодні небо хоче, щоб я мовчав, а щоб говорила хазяйка. Тій белькотусі кращого й не треба. Хай же говорить.

Пан. Ти починаєш гніватися.

Жак. Бо я теж говорити охочий.

Пан. Дійде й до тебе черга.

Жак. Або не дійде.

Чую, читачу: от, кажете ви, справжня розв'язка "Понурого добродійника"[\[34\]](#). Звичайно. Якби я був автор тієї п'єси, я ввів би в неї персонажа, що здавався б епізодичним, але справді не був би таким. Цей персонаж з'являвся б іноді, і його присутність була б умотивована. Перший раз він прийшов би просити ласки, але, боячись кепського вітання, вийшов би ще перед приходом Жеронта. Та наскок виконавців на його хату додав би йому другий раз сміливості дочекатися Жеронта, але той не схотів би його бачити. Нарешті, я привів би його на розв'язку, що в ній він

достоту заграв би роль корчмаревого кума; у нього, як і в того селянина, була б дочка, яку він збирався віддати до модистки, і син, якого він збирався забрати зі школи та найняти, а сам вирішив старцювати, аж поки не обридне йому життя. Став би понурий добродійник перед ним навколішки, почув би картання, яке заслужив, мусив би вдатися до всієї родини, щоб упанькала боржника й умовила його прийняти нову допомогу. Понурий добродійник був би покараний, пообіцяв би виправитись, але тої ж миті знову показав би свою вдачу, обурившись на дійових осіб, що обмінювалися гречностями на прощання. Він сказав би різко: "До біса церемо..." Але спинився б на півслові й сказав би лагідніше до небог: "Ну, небоги, дайте мені руку й ходімо".

- А щоб цей персонаж був ув'язаний наприкінці п'єси, ви зробили б його піклувальником Жеронтового небожа?

- Дуже добре!

- І гроші дядько позичив би на прохання небожа?

- Чудово!

- І через цю позику дядько мав би зуб на небожа?

- Саме так!

- І розв'язка цієї втішної п'єси була б лише генеральною репетицією з участю цілої родини того, що він попереду зробив з кожним своїм родичем зокрема?

- Ваша рація.

- Якщо зустріну коли-небудь пана Гольдоні, я розкажу йому сцену в корчмі.

- І добре зробите. Йому стане хисту, щоб її використати.

Повернулась господиня, знову-таки з Ніколь на руках, і сказала:

- Сподіваюсь, обід ви матимете добрий. Допіру прибув браконьєр, лісничий теж не забариться...

І кажучи так, узяла стільця. Ось вона сіла й почала своє оповідання:

Хазяйка. Не треба довіряти слугам. У панів немає гірших ворогів...

Жак. Ви не тямите, що кажете, пані. Є гарні слуги, є погані, і гарних слуг набереться, мабуть, більше, ніж гарних панів.

Пан. Ви теж своїх слів не тямите, Жаку, і допускаєтесь нескромності, що й вас уже уразила.

Жак. Бо пани...

Пан. Бо слуги...

Ну, читачу, що заважає мені зчинити між цими трьома персонажами такий гвалт, щоб Жак узяв за плечі хазяйку й викинув її з кімнати; щоб пан узяв за плечі Жака й вигнав його; щоб один пішов у один бік, а другий - у другий і щоб ви не почули ні хазяйчиної історії, ні продовження історії Жакового кохання? Заспокойтесь, я цього не зроблю.

Тож хазяйка почала знову:

- Слід сказати, що злих чоловіків є дуже багато і жінок так само.

Жак. І що недалеко по них ходити.

Хазяйка. А ви чого сікаєтесь? Я жінка, мені й личить говорити про жінок, що мені

заманеться. А ваша похвала мені ні до чого.

Жак. Моя похвала не гірша від людської.

Хазяйка. Ваш слуга, пане, вдає розумника і вас зневажає. У мене теж є слуги, та хай би вони спробували!..

Пан. Мовчіть, Жаку, дайте пані сказати.

Збадьорена цими пановими словами, хазяйка підводиться, підступає до Жака, береться кулаками в боки, забувши, що на руках у неї Ніколь, отож Ніколь падає на підлогу, борсаючись у сповитку й голосно гавкаючи, хазяйка під її гавкіт кричить, Жак під їхній гавкіт і крик регоче, а пан, відчинивши табакерку й нюхаючи табаку, мимоволі посміхається. У всьому заїзді сум'яття.

– Нанон, Нанон, мерщій, мерщій пляшку горілки!.. Моя бідна Ніколь іздохла... Розповийте її... Яка ви незграба!

– Роблю як можу краще.

– Як вона скавулить! Пустіть, я сама... Вона здохла! Смійся, лобуряко, тут справді є з чого посміятись... Моя бідна Ніколь іздохла!

– Та ні ж бо, пані, вона, по-моєму, очуняє, ось уже ворухиться...

І Нанон взялася собачці носа натирати і заливати їй у горлянку горілку, тоді як хазяйка голосила й лютувала на зухвалих слуг. От Нанон каже:

– Гляньте, пані, вона очі розплющує, ось дивиться на вас.

– Бідне звірятко, воно як не заговорить! Хто б то не зворушився?

– Погладьте ж її, пані, трохи, скажіть їй що-небудь.

– Іди до мене, бідненька моя Ніколь, скавчи, дитятко, скавчи, якщо тобі так легше. Що в людей, що в тварин одна доля: ледарям, зайдам, горлопанам та ненажерам щастя, а найкращому у світі створінню – саме лихо...

– Ваша правда, пані, немає справедливості на землі.

– Мовчіть, сповийте її знову, покладіть на мою подушку і майте на увазі, що за її скавуління я з вас вирахую гроші. Іди ж сюди, бідне моє звірятко, дай поцілую тебе ще раз, поки ще не віднесли тебе... Які ж то добрі ці собаки! Воно любіше...

Жак. Ніж батько, мати, брати, сестри, діти, слуги, дружина...

Хазяйка. Атож, і не смійтеся. Воно ж невинне, воно вірне, воно вам зла ніколи не заподіє, а оте все...

Жак. Хай живуть собаки! Немає нічого досконалішого під небом.

Хазяйка. Як і є щось досконаліше, то, у всякому разі, не людина. Хотілося б мені, щоб ви побачили мірошникового песика, це моєї Ніколь закоханець; той вас усіх до одного присоромив би. Він прибігає вдосвіта більше, як за льє, стає під вікном і зітхає, зітхає так, що аж жаль бере. Хоч яка там погода, він не зрушить з місця – хай там його дощ періщить, хай його піском засипає, так, що тільки вуха та кінчик носа стирчить... Чи зробили б ви те задля жінки, хоч би вона вас кохала найщиріше?

Пан. Це надзвичайно гречно.

Жак. Та де ж таку жінку взяти, щоб коло неї варт було так упадати, як коло вашої Ніколь?

Проте пристрасть до тварин не була в хазяйки панівною пристрастю, як це можна подумати, – панівною пристрастю була в неї балачка. Надто коли вона знаходила вдячного слухача. Тож вона не дала себе просити, щоб продовжити перервану історію про незвичайне одруження, тільки поставила умову, щоб Жак мовчав. Пан за Жака пообіцяв мовчати. Жак недбало вмовстився в кутку, заплющивши очі, насунувши на вуха ковпака, і до хазяйки повернувся мало не спиною. Пан кахикнув, сплюнув, висякався; витяг годинника, поглянув, котра воно година, витяг табакерку, постукотів по покришці, нюхнув табаку, і хазяйка приготувалася зазнати солодкої втіхи просторікування.

Хазяйка мала вже почати, аж ось почула собаче скавуління.

– Нанон, підіть же до бідного звірятка... О, як же я розхвилювалася, забула вже, про що казала.

Жак. Ви ще нічого не сказали.

Хазяйка. Ті два добродії, з якими я сварила з приводу моєї Ніколь, коли ви приїхали, пане...

Жак. Скажіть: панове...

Хазяйка. Чому це?

Жак. Тому що досі до нас ставилися із цією ввічливістю, і я до неї звик. Пан називає мене Жак, а інші – пан Жак.

Хазяйка. Я не називаю вас ні Жак, ні пан Жак, я не вам розповідаю... (Пані! – Що таке? – Рахунок номеру п'ятому. – Подивіться на ріжку каміна.) Ті два добродії – справжні дворяни; вони їдуть з Парижа в маєток старшого з них.

Жак. Звідки це ви знаєте?

Хазяйка. Вони самі так кажуть.

Жак. Добрий доказ!

Пан зробив знак хазяйці, з якого вона зрозуміла, що Жак несповна розуму. Хазяйка відповіла панові на знак, співчутливо знизавши плечима, й мовила:

– В його літа! Як це прикро!

Жак. Прикро ніколи не знати, куди йдеш.

Хазяйка. Старшого звати маркіз Арсизький. Це гуляка, дуже приємний, у жіночу чесноту не дуже вірить.

Жак. Має рацію.

Хазяйка. Ви перебиваєте мене, пане Жак.

Жак. Я не вам це кажу, пані хазяйко "Великого Оленя".

Хазяйка. Проте пан маркіз знайшов таку дивовижну жінку, що проти нього встояла... Звалася вона пані де Лапомрей. То була вдова – добропристойна, родовита, багата й горда. Пан Арсизький відмовився від усіх своїх знайомств заради пані де Лапомрей, почав запопадливо залицятися до неї, силкувався всіма можливими жертвами довести, що кохає її, і навіть запропонував їй одружитись. Але ця жінка була така нещасна за першим чоловіком, що... (Пані! – Що таке? – Ключа від засіки з вівсом. – Подивіться на цвяху, а як там немає, – у скрині.) що воліла краще всілякого лиха

зазнати, ніж удруге вийти заміж...

Жак. О, коли б це було написано на небі!

Хазяйка. Ця жінка жила дуже відлюдно. Маркіз був давній приятель її чоловіка. Вона прийняла його й продовжувала далі приймати. Постійне маркізове напосідання, та ще його молодість, обличчя, вияви найщирішої пристрасті, самотність, потреба ніжності, одне слово – усе те, що не лишає нас байдужими до чоловіків... (Пані! – Що таке? – Поштар. – Проведіть його до зеленої кімнати й почастуйте, як звичайно.)...справило на неї відповідне враження, і пані де Лапомрей, витримавши маркізову облогу упродовж кількох місяців і зажадавши після цього найурочистіших присяг, ущасливила зрештою маркіза, і він тішився б з найсолодшої долі, що випала йому, якби міг зберегти до коханої почуття, в яких він присягався їй і які вона мала до нього. Адже тільки жінки, пане, вміють кохати, чоловіки в цьому не тямлять нічогісінько.... (Пані! – Що таке? – Брат-прохач. – Дайте йому дванадцять су від цих добродіїв, шість су від мене, і хай піде по інших кімнатах.) Через кілька років життя з пані де Лапомрей почало здаватися маркізові одноманітним. Він запропонував їй бувати в товаристві, приймати хоч когось у себе, улаштовувати обіди, і вона на це погодилася. Помалу-малу він день і два до неї не з'явився; помалу-малу не прийшов на обід-вечірку, що сам улаштував; помалу-малу скоротив свої одвідини; все в нього пильні справи були; коли приходив, казав яке слово, мостився в крісло, брав книжку, відкладав її, говорив із собакою або дрімав. Увечері мусив рано йти додому через здоров'я, що зовсім похитнулось, – така була Троншенова[35] думка. "Велика людина той Троншен! Я певен, що він порятує нашу приятельку, хоч інші й зневірилися". І на цім слові брав ціпка та капелюха і йшов, забуваючи іноді й поцілувати її. Пані де Лапомрей... (Пані! – Що таке? – Бондар. – Хай сходить до льоху й огляне дві бочки з вином.) Пані де Лапомрей відчула, що її вже не кохають; треба було в цьому пересвідчитись, і ось як вона зробила... (Пані! – Іду, іду!)

Роздратована цими уриваннями, хазяйка вийшла і, певно, вжила заходів, щоб припинити їх.

Хазяйка. Якось по обіді вона сказала маркізові:

– Ви задумались, друже.

– Ви теж, маркізо.

– То правда, і навіть зажурилась.

– Що ж трапилось?

– Нічого.

– Неправда. Ну, маркізо, – сказав він, позіхаючи, – розкажіть, у чім там річ, це розважить і вас, і мене.

– А хіба вам нудно?

– Ні, але бувають дні...

– Коли нудно.

– Ви помиляєтесь, друже, присягаюсь, що помиляєтесь; але справді бувають дні...

Не знаю, від чого воно.

- Друже, мені давно вже хочеться звірити вам дещо, але боюсь засмутити вас.

- Ви можете мене засмутити? Ви?

- Може бути, але небо мені за свідка моєї невинності... (Пані! Пані! Пані! - Хоч би що там було, я заборонила кликати мене; гукніть мого чоловіка. - Його немає.)

- Даруйте, панове, за хвилину я буду до ваших послуг.

Тож хазяйка вийшла, повернувшись і повела далі свою розповідь.

- Це сталося поза моєю волею, несвідомо, з прокляття, якому підпадає вся людська природа, бо навіть я його не unikнула.

- А, це про вас... У чому ж річ?

- Маркізе, річ у тому... Я сама в розпачі, вам розпачу завдам, проте, все зваживши, гадаю, що краще мені мовчати.

- Ні, говоріть, друже. Хіба годиться вам мати в серці таємницю від мене? Адже перша умова в нас була, щоб наші душі були відкриті одна для одної без застережень.

- То правда, оце й гнітить мене, цей докір вивершує той багато більший докір, що я роблю сама собі. Хіба ви не помічаєте, що я вже не така, як була, весела? Я втратила апетит, п'ю і їм лише з примусу, не можу спати. Навіть найближче товариство не до смаку мені. Уночі я запитую себе й думаю: "Хіба він не такий любий? Ні. Хіба ти можеш скаржитись на нього? Ні. Хіба можеш дорікати йому якимись непевними зв'язками? Ні. Хіба його кохання до тебе зменшилось? Ні. Коли твій друг не змінився, виходить, твоє серце змінилось? Так воно і є, ти не можеш цього від себе приховати. Ти вже не чекаєш його так нетерпляче, тобі вже не так приємно бачити його. Ти не відчуваєш уже в серці турботи, коли він десь забарився, не відчуваєш солодкого хвилювання, коли під'їздить його карета, коли доповідають про нього, коли він заходить.

- Як, пані?..

Тоді маркіза де Лапомрей затулила обличчя руками й сказала, помовчавши хвилинку:

- Я сподівалася, маркізе, що ви дуже здивуетесь і наговорите мені багато гірких слів. Пожалійте мене, маркізе!.. Ні, не жалійте, кажіть мені ті слова, я вислухаю їх покірно, бо заслужила їх. Так, я... Адже те, що сталося, таке велике нещастя, що не годиться додавати ще сорому й ганьби нещирістю, приховуючи його від вас. Ви - той самий, але подруга ваша змінилася. Ваша подруга поважає, шанує вас так само, ба навіть більше, як завжди. Але... але жінка, яка звикла пильнувати, що діється в найпотемніших сховах своєї душі, не може приховати від себе, що кохання минуло. Я, маркіза де Лапомрей - непостійна! Легковажна!.. Гнівайтеся ж, маркізе, добирайте найогидніших слів, я наперед уже називала себе цими словами, назвіть і ви мене ними, я ладна прийняти їх усі, усі, крім закиду в облудності, якого ви мені, сподіваюсь, не зробите, бо я ж таки справді не облудна... (Жінко! - Що таке? - Нічого... - У цім домі хвилини спокійної не маєш, навіть у ті дні, коли майже нікого немає і робити, здається, нічого. Яка ж я нещасна, та ще за таким дурнем чоловіком!) Сказавши це, пані де Лапомрей відкинулася у кріслі й заплакала. Маркіз кинувся до її ніг і сказав:

- Ви чарівна жінка, чудова жінка, такої другої немає. Ваша щирість, ваша чесність

мене бентежить і мусила б завдати мені смертельного сорому. О, наскільки вищі ви за мене в цю хвилину! Якою великою я вас бачу і яким малим сам собі здаюся! Ви перша заговорили, а я перший завинив. Друже, ваша щирість захоплює мене, і я маю визнати, що історія вашого серця – це дослівно історія і мого серця. Те, що ви собі казали, казав і я собі, але я мовчав, страждав і не знати коли зважився б заговорити.

– Правда, друже?

– Суцця правда, і нам лишається тільки одне одного привітати, що ми одночасно втратили крихке й облудне почуття, яке єднало нас.

– Справді, яке нещастя, якби моє кохання ще тривало, коли ваше зникло!

– Або якби в мені воно зникло раніше.

– Ви маєте рацію.

– Ніколи ви не здавалися мені такою любою, такою гарною, як зараз, і якби не мій досвід, я подумав би, що кохаю вас більше, ніж будь-коли...

І маркіз, кажучи їй це, брав її за руки, цілував їх... (Жінко! – Що таке? – Сіноторговець. – Поглянь у книгу. – А книга? Не треба, не треба, вона в мене.) Пані де Лапомрей, притамувавши в собі смертельну досаду, що пекла її, промовила до маркіза:

– Що ж нам далі робити, маркізе?

– Ми одне одного не ошукали, ви маєте право на всю мою пошану, і я, гадаю, не цілком утратив своє право на вашу! Ми продовжуватимемо далі бачитись й звірятимемося одне одному, як найніжніші приятелі. Ми звільнимо одне одного від усієї тієї нудьги, усього того дрібного віроломства і всього того незадоволення, що супроводить звичайно присмерки кохання. Тож будемо єдині у своєму роді. Ви дістанете всю свою волю, а мені віддасте мою. Ми пустимось у пригоди, я буду вірником ваших перемог і від вас своїх не таїтиму, якщо тільки матиму їх, у чім я дуже сумніваюсь, бо ви зробили мене дуже перебірливим. Це буде розкішно! Ви допомагатимете мені своїми порадами, а я теж не відмовлю у порадах вам, якщо ви моїх порад потребуватимете. Хто знає, що може трапитись? Дуже й дуже можливо, що чим далі я віддалятимуся від вас, тим більше виграватимете ви від порівняння з іншими жінками, і я вернусь до вас пристрасніший, ніжніший, переконаніший, ніж будь-коли, що пані де Лапомрей – єдина жінка, створена для мого щастя. А вже коли повернусь, то можна головою закладатись, що я лишуся вашим до кінця свого життя.

– А коли після повернення ви мене вже не знайдете? Бо, зрештою, маркізе, справедливим не завжди буваєш. І зовсім не виключено те, що мені до смаку, до примхи, чи навіть до любові стане хтось інший, хоч би й не гідний вас.

– Це мені буде прикро, звичайно. Але скаржитися не буду, нарікатиму тільки на долю, що розлучила нас, коли ми були вкупі, і звела тоді, коли ми вкупі бути вже не можемо...

По цій розмові вони взялися моралізувати про непостійність людського серця, про марність присяг, про шлюбні пута... (Пані! – Що таке? – Поштова карета.) Панове, мушу вас покинути, – сказала хазяйка. – Увечері, коли владнаю всі свої справи, я прийду й докажу вам цю пригоду, коли вона вам цікава... (Пані!.. Жінко!.. Хазяйко!.. – Іду, іду.)

Коли хазяйка пішла, пан сказав слугі:

- Жак, ти нічого не помітив?

Жак. Що саме?

Пан. Що ця жінка розповідає багато краще, ніж мала б це робити корчмариха.

Жак. То правда. Мене дратувало, що її весь час відволікали від оповіді..

Пан. Мене теж.

Скажіть же й ви щиро, читачу, бо бачите - ми не на жарт відверті стали, - може, хочете попроситися з просторікуватою лепетухою-хазяйкою й повернутися до Жакового кохання? Мені особисто байдуже. Коли ця жінка повернеться, балакунові Жаку не буде нічого приємнішого, як знову повернутися до своєї ролі й зачинити перед її носом двері, а її спровадити, сказавши в замкову щілину: "Надобраніч, пані! Мій пан спить, я теж лягаю. Доведеться відкласти кінець до нашого другого приїзду".

Першу присягу склали дві тілесні істоти біля скелі, що розсипалася на порох. За свідка своєї постійності вони взяли небо, що й хвилини не буває однаковим. Усе минало в них і докруг них, а вони гадали, що серця не можуть змінитися. О, діти, вічні діти!.. Не знаю, чиє це міркування - Жакове, його пана чи моє? Певно тільки, що котромусь із трьох воно належало і що перед ним та після нього йшло ще багато інших міркувань, яки завели б нас, - Жака, його пана й мене, - аж до вечері, аж до повечір'я, аж до повороту хазяйчиного, якби Жак не сказав панові:

- Знаєте, пане, всі оті великі приповідки, що ви висловили ні сіло, ні впало, не варті старої байки, що розповідали на вечорницях у моєму селі.

Пан. А що то за байка?

Жак. Це байка про Піхви та Ножики. Якось посперечалися Піхви з Ножикиком. Ножики каже Піхвам: "Та й дурисвітка ж ви, серденько Піхво, - щодня нові Ножики приймаєте..." Піхви відповідають Ножикикові: "Та й дурисвіт же ви, друже Ножику, - щодня Піхви міняєте..." - "Не це ви мені, Піхво, обіцяли". - "Ви мене, Ножику, перший обдурили". Суперечка почалася за столом. Обізвалися Ворсинки, що сиділи між Піхвами й Ножикиком, і сказали: "Ви, Піхво, і ви, Ножику, добре зробили, що міняли, тільки не добре було обіцятись, що міняти не будете. Хіба не бачиш ти, Ножику, що Бог створив тебе не для одних Піхов, а тебе, Піхво, не для одного Ножикика? Ви вважаєте божевільними ті Ножики, що присягаються зовсім без Піхов обходитись, і ті Піхви, що присягаються затулитись для всіх Ножикиків, а того не розумієте, що божевілля також і присягатись - тобі, Піхво, держатись одного тільки Ножикика, а тобі, Ножику, держатись тільки одних Піхов".

Тут Пан сказав Жакові:

- Не дуже моральна твоя байка, але ж весела. Ти не уявляєш, яка чудна думка спадає мені в голову. Я женю тебе з нашою хазяйкою і міркую, що робив би чоловік, який любить поговорити, із жінкою, яка й хвилини не помовчить.

Жак. Те, що я робив дванадцять перших років, які прожив з дідом та бабою.

Пан. Хто вони були такі?

Жак. Тандитники. У мого діда Жазона було багато дітей. Уся родина була поважна:

вставали, одягались, бралися до діла, повертались, обідали й розходились, ні слова не мовивши. Увечері всі сідали. Мати з дочками мовчки пряли, шили, плели. Хлопці спочивали, батько читав Старий Заповіт.

Пан. А ти що робив?

Жак. Бігав по хаті із затичкою в роті.

Пан. Із затичкою!?

Жак. Атож, із затичкою, через неї, прокляту, і взяла мене така хіть до балачок. Іноді минав цілий тиждень, а в Жазонів у господі й рота ніхто не розкривав. За все своє довге життя моя баба казала тільки: "Капелюхи продати", а дід, що сидів рівно серед свого манаття, заклавши під сукману руки, казав тільки: "Одне су". Бували дні, коли він ладен був у Біблію не вірити.

Пан. А чому?

Жак. Через перекази, бо вважав їх за балаканину, не гідну Святого Духа. Він казав, що переказувачі – дурні, які за дурнів мають тих, хто їх слухає.

Пан. Жаку, може в нагороду за довге дванадцятирічне мовчання із затичкою у свого діда й під час хазяйчиного оповідання...

Жак. Почати знову історію мого кохання?

Пан. Ні, другу історію, що ти не доказав мені, – про товариша твого капітана.

Жак. Ох, пане, люта ж у вас пам'ять!

Пан. Ні, Жаку, мій любенький...

Жак. Чого ви смієтесь?

Пан. Ще й не раз сміятимусь, як згадаю твої дитячі літа в діда із затичкою в роті.

Жак. Коли нікого не було, баба виймала мені її, а дід, помітивши це, не хвалив її, а казав: "Роби й далі так, то буде з дитини таке скажене базікало, якого світ не бачив". Його віщування справдилося.

Пан. Ну бо, Жаку, мій любенький, історію товариша твого капітана.

Жак. Я не відмовлюсь, та тільки ж ви не повірите.

Пан. Така вона чудесна?

Жак. Ні, через те, що вона вже з іншим трапилась, з одним французьким військовим, здається, паном де Герші[36] він звався.

Пан. То що ж! Я скажу так, як один французький поет, що склав добрячу епіграму, сказав комусь, хто ту епіграму в його присутності приписував собі: "Чому б і вам не скласти її, пане? Адже я її склав..." Чому б Жаковій історії не трапитися з товаришем його капітана, якщо вона трапилася з французьким військовим де Герші? Але, розповідаючи її мені, ти одним заходом двох зайців уб'єш, – розкажеш мені пригоду цих двох осіб, бо я її не знаю.

Жак. Тим краще! Але заприсягніться мені в цьому.

Пан. Присягаюсь.

Хотілося б мені взяти таку присягу і з вас, читачу, але я тільки зверну вашу увагу на одну чудноту в Жаковому характері, яку він перебрав, мабуть, від свого діда Жазона, мовчазного тандитника: наперекір усім балакунам, Жак, хоч і дуже любив погомоніти,

а перекази ненавидів. Тож і казав іноді своєму панові:

- Сумну ви долю мені, пане, готуєте: що я робитиму, як не буде чого говорити?

- Знову з початку почнеш.

- Щоб Жак знову почав з початку! Не так на небі написано; і коли б трапилось мені знову з початку почати, я мимоволі скрикнув би – ох, якби дід тебе почув!.. І пожалів би за затичкою.

Жак. За тих часів, коли на Сен-Жерменському й Сен-Лоранському ярмарках грали в азартні гри...

Пан. Це ж у Парижі, а товариш твого капітана був комендантом прикордонної фортеці.

Жак. На Бога, пане, не перебивайте мені... До однієї крамниці зайшли кілька офіцерів і застали в ній ще одного офіцера, який розмовляв з крамаркою. Один з них запропонував йому зіграти в кості, бо треба вам знати, що по смерті мого капітана його товариш, забагатівши, теж став гравцем. Отож, він, себто пан де Герші, згодився. Доля віддала склянку з кістками до рук його суперника, і той усе викидає, викидає, аж кінця-краю не видно. Гра була в розпалі, аж тут один з присутніх зважився сказати панові де Герші, чи товаришеві мого капітана, що краще йому утриматись і далі не грати, бо тут люди від нього тямущіші. То був собі жарт, але товариш мого капітана, чи пан де Герші, подумав, що має справу з шулером. Він відразу поліз рукою в кишеню, витяг кінчастого ножа, і коли його супротивник простяг руку до костей, щоб скласти їх у склянку, він прип'яв йому руку до столу, кажучи: "Якщо кості підроблені, – ви шахрай; якщо вони гарні, я помилився". Виявилось, що кості гарні. Пан де Герші сказав: "Мені дуже прикро, і я пропоную вам відшкодування, якого ви бажаєте..." Не так сказав товариш мого капітана: "Я збувся грошей, простромив руку порядній людині, зате маю знову втіху досхочу битися..." Простромлений офіцер пішов на перев'язку. Коли видужав, з'явився до супротивника і зажадав з ним битися. Пан де Герші визнав вимогу справедливою. А товариш мого капітана кинувся йому на шию і сказав: "Я чекав вас з таким нетерпінням, що й сказати годі..." Пішли вони в поле. Пана де Герші, чи товариша мого капітана, простромили шпагою наскрізь, підвівши, доправили додому, сказали йому: "Ми ще побачимось, пане". Пан де Герші не відповів нічого, тоді як товариш мого капітана відповів: "Дуже цього сподіваюся". Вони билися вдруге, втретє і так аж до десяти разів, і все пан де Герші, чи товариш мого капітана, зазнавав поразки. Обоє були визначні офіцери, люди заслужені. їхня пригода набула великого розголосу. Аж нарешті дізнався про неї міністр. Одного з них затримали в Парижі, другого відрядили на місце служби. Пан де Герші скорився королівському наказові, а товариш мого капітана був у розпачу. Отака різниця між двома хоробрими людьми: один з них розсудливий, а другий біса в голові має.

Досі пригоди в пана де Герші та в товариша мого капітана були схожі, через те я й називав їх обох, розумієте, пане? Тепер я їх розлучу й говоритиму лише про товариша мого капітана, бо решта належить тільки йому. Ах, пане, зараз ви побачите, як мало ми владні над своєю долею і скільки химерного написано у великому сувої!

Товариш мого капітана попросив дозволу об'їхати свою округу й дістав його. Шлях йому лежить через Париж. Сідає він у поштову карету. О третій годині ранку карета проїздить повз оперу, саме розходилися з балу. Кільком молодим вітрогонам у масках захотілося піти поснідати з подорожніми. Прибули вони вдосвіта до місця сніданку, роздивляються один на одного. Хто ж із них здивувався зустрічі? Простромлений, пізнавши свого супротивника. Той подає йому руку, обіймає, висловлює свою велику радість з приводу такої щасливої зустрічі. Вмить вони йдуть за сарай, беруться до шпаг, один у сурдугі, другий у доміно, і товариш мого капітана знову падає додолу. Супротивник посилає йому допомогу, сам сідає до столу з рештою подорожніх, весело їсть і п'є. Одні збиралися рушити в подальшу путь, другі – вернутися до міста в масках поштовими кіннями...

Аж тут з'явилася хазяйка й поклала край оповіданню Жака.

Вона прийшла, і попереджаю вас, читачу, що не моя сила відрядити її. Чому, спитаєте ви. Бо вона з'явилася з двома пляшками шампанського, по одній у руці, а на небі написано, що кожен промовець, який звернеться до Жака з таким вступом, доконежно примусить вислухати себе.

Вона заходить, ставить пляшки на стіл і каже:

– Ну, пане Жаку, помирімося...

Хазяйка була не першої молодості жінка, висока й гладка, моторна, привітна, пухка, рот мала трохи величенький, але добірні зуби, широкі вилиці, вирячкуваті очі, чотирикутне чоло, прегарну шкіру, відверте, жваве й веселе обличчя, руки трохи важкенькі, але зап'ястки дуже гарні, такі, що хоч малюй або ліпи. Жак обійняв її за стан, поцілував міцно. Його злопам'ятність ніколи не могла встояти перед гарним вином й гарними жінками. Так написано на небі над ним, над вами, читачу, наді мною і ще багато над ким.

– Пане, – мовила вона до пана, – невже таки ви дозволите нам удвох вирушати? Глядіть, хоч іще сто льє проїдете, ніде кращого в дорозі не вип'єте...

На цім слові взяла одну пляшку між коліна, відкоркувала її, надзвичайно вправно затулила шийку пальцем, не давши випорснути й краплині вина.

– Ану, мерщій, мерщій вашу склянку, – сказала вона Жакові.

Жак підставив склянку. Хазяйка трохи відсунула пальця вбік, пляшка пирснула, і обличчя Жакові все чисто обілляло піною. Жак такого підступу не чекав, а хазяйка ну сміятись, засміявся і Жак із паном. Випили кілька склянок одну по одній, щоб пересвідчитись у вартості пляшки, потім хазяйка сказала:

– Слава Богу! Усі вони вже полягали, ніхто мені не перебиватиме, і я можу почати далі своє оповідання...

Жак, поглядаючи на неї очима, що їх природна жвавість ще побільшилася від шампанського, мовив до свого пана:

– Наша хазяйка була гарна, як янгол. Як на вашу думку, пане?

Пан. Була! Бий тебе сила Божа, Жаку, вона ще й зараз гарна!

Жак. Ваша правда, пане. Тільки ж я порівнюю її не до іншої якоїсь жінки, а до неї

самої, як вона була молода.

Хазяйка. Тепер я невеликого варта. Треба було подивитись на мене тоді, як стан у мене був тонкий, мов чарочка! Люди чотири лье гаку давали, щоб тільки спинитися тут. Та облишмо добрі й лихі голови, що я крутила, й вернімося до пані де Лапомрей.

Жак. А може, вип'ємо спочатку склянку за лихі голови, що ви їх крутили, та за моє здоров'я?

Хазяйка. Залюбки. Були серед них такі, що цього варті, лічити чи не лічити й вашу. Чи знаєте, що я десять років була підмогою військовим, і то все порядно та чесно? Не одному я ставала в пригоді, не одному важко було б у поході без мене. То славні люди, ні я на них не скаржуся, ні вони на мене. Ніяких розписок! Дехто просив почекати, але через два, три, чотири роки мої гроші вертались.

І взялась вона перелічувати офіцерів, що мали честь черпати з її гаманця: пан такий-то, полковник ***ського полку; пан такий-то, капітан ***ського полку, – аж поки Жак не скрикнув:

– Мій капітан! Мій бідний капітан! Ви його знали?

Хазяйка. Ще б пак не знала! Високий, доброї статури, трохи худорлявий, вигляду благородного й суворого, стрункий, на правій скроні дві червоні цяточки. Так ви служили у війську?

Жак. Ще б пак не служив!

Хазяйка. За це люблю вас ще більше. Від військової служби у вас лишилися, мабуть, добрі прикмети. Випиймо за здоров'я вашого капітана.

Жак. Якщо він живий ще.

Хазяйка. Живий чи мертвий, що з того? Хіба військовий не на те призначений, щоб бути вбитим? Але вернімося до нашої історії і випиймо ще склянку.

Пан. їй-богу, хазяєчко, ви маєте рацію.

Хазяйка. Мені дуже приємно, що ви так думаєте.

Пан. Бо ваше вино чудове.

Хазяйка. А, це ви про моє вино? Що ж, знову-таки ваша правда. Пам'ятаєте, на чому ми спинилися?

Пан. Так, ви кінчили про найвіроломніше звірення.

Хазяйка. Маркіз Арсизький та пані де Лапомрей поцілувались, зачаровані одне одним, і розлучились. Чим більше стримувала себе дама при ньому, тим ревніш загорювала, коли він пішов. "Виходить, то правда! – скрикнула вона. – Він мене вже не любить!" Не розказуватиму вам докладно, як ми шаленіємо, коли нас покидають, а то ви занадто пишатиметесь. Я казала вам, що та жінка була горда, але ще більше мстива. Коли втишилося перше шаленство і вона змогла цілком спокійно віддатись своєму обуренню, вона надумала помститись, але помститись жорстоко, так, щоб перестрашити всіх тих, кому надалі заманеться звести й обдурити чесну жінку. Вона помстилась, жорстоко помстилась. її помста розітнулась і нікого не виправила. Після того нас не менш підло зводять і дурять.

Жак. То інших, але вас!..

Хазяйка. Лишенько, мене передусім. Ох, які ж ми дурні! Коли б то підлі чоловіки хоч вигравали від переміни!.. Але облишмо це. Що ж вона зробить? Вона ще не знає. Вона думатиме, вона вже думає.

Жак. А поки вона думає...

Хазяйка. Добре сказано. Але обидві наші пляшки порожні... Жане!

- Що, ваша ласка?

- Дві пляшки з тих, що вглиб за в'язками.

- Розумію.

- Думала, думала і ось що придумала. У пані де Лапомрей була колись знайома жінка, що через позов переїхала з провінції до Парижа зі своєю молодою, гарною і добре вихованою дочкою. Вона довідалася, що ця жінка, програвши позов, змушена була відкрити гральний будинок. У неї збиралися, грали, вечеряли, і, звичайно, один-двоє з гостей лишалися на ніч з панією та панною, як до бажання. Вона послала своїх людей розшукати ці створіння. Їх знайшли й запросили в гостину до пані де Лапомрей, яку вони ледве чи й пам'ятали. Ці жінки, що прибрали собі ім'я д'Енон, не дали себе довго чекати. Другого ж дня мати з'явилася до пані де Лапомрей. Після перших привітань пані де Лапомрей спитала в д'Енон, що вона робила й робить, відколи програла свій позов.

- Сказати щиро, - відповіла їй д'Енон, - діло в мене небезпечне, нечесне, неприбуткове й не подобається мені, але нужда закон міняє. Я вже зовсім надумала була віддати дочку до опери, але голос у неї невеличкий, камерний, і танцює вона не блискуче. Під час і після мого позову я водила її до судців, вельмож, прелатів та фінансистів. Вони погоджувались на якийсь час, але потім покидали її. І гарна вона, як янгол, і зграбна та гожа, тільки немає в неї розпусності, немає жодного з тих талантів, що збуджують млявість пересичених людей. А найбільше нам перешкодило те, що вона прикипіла душею до одного відомого абата, нечестивого, безвірного, розпутного, лицемірного, антифілософа. Не називатиму вам його імені, але це найгірший з тих, що, прагнучи єпископства, стають на шлях, який заразом дає найбільш певності й вимагає найменш талантів. Не знаю вже, що він там торочив моїй дочці, тільки ж щоранку приходив читати їй свої твори та рапсодії. Буде чи не буде він єпископом? На щастя, вони посварилися. Дочка якось спитала його, чи знає він тих, проти кого пише, і абат відповів, що ні; чи має він інші думки від тих, які висміює, і абат відповів, що ні. Вона розпалилась тоді й заявила йому, що його роль - роль найбезчеснішої людини...

Пані де Лапомрей запитала її, чи широко відома її дочка.

- Занадто широко, на жаль.

- Як я бачу, ви своїм становищем не дорожите?

- Аж ніяк, і дочка день у день каже мені, що від такого становища найгірше безталання здається їй кращим, і впадає через те в журбу, яка тільки відштовхує від неї...

- Отож, якби я взялась улаштувати вам обом долю, то ви погодилися б?

- Звичайно.

- А чи зможете ви пообіцяти, що додержуватимете достоту порад, що я даватиму вам?

- Хоч які вони будуть, можете на нас покластися.

- І ви будете до моїх послуг, коли я того схочу?

- Нетерпляче чекатимемо цього.

- Цього мені досить. їдьте додому, невдовзі я нагадаю про себе. Тим часом спродайте свої меблі, спродайте все, не лишайте навіть суконь, якщо вони у вас яскраві: це не пасує до моїх намірів.

Жак, що починав зацікавлюватися, сказав хазяйці:

- А чи не випити нам за здоров'я пані де Лапомрей?

Хазяйка. Залюбки.

Жак. І за здоров'я пані д'Енон?

Хазяйка. Згода.

Жак. І не відмовитесь також випити за здоров'я панни д'Енон, що має гарний камерний голос, невеликий хист до танцю і через журбу дійшла сумної доконечності приймати щовечора нового коханця.

Хазяйка. Не смійтесь, то найжорстокіша річ. Коли б ви знали, яка то мука, коли не кохаєш!..

Жак. За панну д'Енон з причини її муки.

Хазяйка. Гаразд!

Жак. Ви свого чоловіка, хазяєчко, кохаєте?

Хазяйка. Не так дуже.

Жак. Сердешна! Адже він, здається, здоровань.

Хазяйка. Не все то золото, що блищить.

Жак. За добре здоров'я нашого хазяїна!

Хазяйка. Пийте самі.

Пан. Жаку, друже мій, ти надто наполягаєш.

Хазяйка. Не бійтесь, пане, він чесний, а завтра цього й сліду не буде.

Жак. Як завтра цього й сліду не буде, а сьогодні ввечері я свій розум не дуже шаную, то, пане мій і чудова моя хазяйко, ще одну заздоровицю, яка мені дуже до душі - за абата панни д'Енон!

Хазяйка. Фе, пане Жаку, за лицеміра, честолобця, неука, наклепника, нетерпимого - адже так, здається, називають тих, що ладні зарізати кожного, хто думає не так, як вони.

Пан. Ви не знаєте, хазяйко, що оцей Жак - філософ, він дуже поважає всіх тих дурників, що ганьблять самих себе і справу, яку так кепсько боронять. Його капітан, каже він, називав їх протиотрутою від Гюе[37], Ніколя[38], Боссюе[39]. Він нічого в цьому не розумів, а ви й зовсім... Чоловік ваш спить?

Хазяйка. Давно вже!

Пан. І дозволяє вам отакі розмови?

Хазяйка. Нашим чоловікам не звикати... Пані де Лапомрей сідає в карету, їде в

передмістя, геть далі від кварталу тої д'Енон, наймає маленьке помешкання в пристойному будинку поблизу церкви, умеблює його якнайскромніше, запрошує д'Енон з дочкою обідати й оселяє їх там чи того самого дня, чи за кілька днів по тому, сказавши їм, як себе поводити.

Жак. Хазяєчко, ми ж забули за здоров'я пані де Лапомрей і маркіза Асизького. Як це нечесно!

Хазяйка. Призволяйтесь, призволяйтесь, пане Жаку, адже в льоху не порожньо... Ось ті правила, скільки пам'ятаю їх:

Не відвідуйте громадських гульбищ, щоб вас не пізнав хто-небудь.

Не приймайте нікого, навіть своїх сусідів та сусідок, бо мусите вдавати якнайглибшу відлюдність.

Завтра ж ви приберетеся святенницями, бо за таких вас повинні мати.

Книжки будуть у вас тільки святобожні, бо коло вас не мусить бути нічого, що могло б вас зрадити.

Добийтесь приступу до приймальні в якомусь монастирі; балаканина тих самотниць не буде нам некорисна.

Познайомтеся найближче з кюре та парафіяльними священиками, бо їх свідчення може знадобитись мені.

Жодного з них не приймайте прилюдно.

Сповідатись і причащатись ходіть щонайменш двічі на місяць.

Знову приберіть собі родинне прізвище, бо воно чесне, а про вас рано чи пізно збиратимуть відомості у вашій провінції.

Уряди-годи ви роздаватимете невеличкі милостині, а самі не братимете милостині ні з якого приводу. Вас повинні мати ні за багатих, ні за бідних.

Прядіть, шийте, плетіть, вишивайте і давайте свою роботу дамам-благодійницям на продаж.

Живіть якнайстриманіше – дві маленькі порції з їдальні та й годі.

Дочка ваша хай ніколи не виходить без вас, а ви без неї. Не нехтуйте ніяким засобом повчати інших недорогогим коштом.

Найголовніш, кажу ще раз, щоб у вас ніколи не було ні священиків, ні ченців, ні святенниць.

Вулицями ходіть, опустивши очі долу; у церкві бачте тільки Бога.

Я визнаю, що це життя – суворе, але триватиме воно недовго, і я обіцяю вам за нього чудову нагороду. Поміркуйте ж, і коли ця принука здається вам непідсильною, скажіть широко. Я не ображусь і не здивуюсь. Забула ще сказати, що годилося б вам виробити святобожницьку мову й добре засвоїти Старий і Новий Заповіт, щоб вас уважали за давніх святенниць. Прикиньтесь янсеністками чи моліністками, як вам до вподоби. А найкраще – тримайтеся погляду свого кюре. Не проминайте при всякій нагоді лютувати проти філософів; кричіть, що Вольтер – антихрист, вивчіть напам'ять твір вашого абата і виголошуйте його при потребі..." Пані де Лапомрей сказала ще: "Я не бачитимусь із вами у вашій господі, я негідна стосунків з такими святими жінками,

але не турбуйтеся – ви час від часу приходитемете потай до мене, і ми в дружньому гурті знаходитимемо відряду, а ви нагороду за ваш покутній режим. Але, вдаючи святобожність, не заплутайтесь у ній. Щодо видатків на ваше маленьке господарство, то це моя справа. Якщо мені пощастить здійснити свій план, я вам буду не потрібна. Якщо ж він схибить не з вашої провини, я досить багата, щоб забезпечити вам чесну й кращу долю, ніж те становище, в якому ви перебуваєте зараз. Але передусім – послух, абсолютний послух моїм наказам, інакше я ні за що не відповідаю тепер і не беру ніяких зобов'язань надалі.

Пан (стукаючи по табакерці й дивлячись, котра година). – Ну й жахлива жінка! Не попусти, Боже, мені з такою зустрітись.

Хазяйка. Терпіння, терпіння, ви ще її не знаєте.

Жак. А чи не погомоніти нам тим часом із пляшкою, чудова, чарівна хазяєчко?

Хазяйка. Моє шампанське робить мене кращою у ваших очах, пане Жаку.

Пан. Мені давно вже хочеться поставити вам одне питання, може, й нескромне, але далі вже не можу терпіти.

Хазяйка. Питайте.

Пан. Я певен, що ви народились не в заїзді.

Хазяйка. То правда.

Пан. Що незвичайні обставини привели вас сюди з якогось вищого становища.

Хазяйка. Погоджуюсь.

Пан. Може б, нам відкласти на хвилинку історію пані де Лапомрей...

Хазяйка. Цього не буде. Я охоче розповідаю чужі пригоди, але не свої. Знайте тільки, що я виховувалась у Сен-Сирі^[40], де мало читала Євангеліє і багато – романи. Від королівського абатства до заїзду, що я держу, далеченько.

Пан. Досить, уважайте, що я вас ні про що не питав.

Хазяйка. Поки наші дві святобожниці повчали і добра слава про їхнє благочестя та святість їхніх звичаїв ширилась навкруги, пані де Лапомрей зовні виявляла до маркіза пошану, приязнь і найглибшу довіру. Завжди добре вітала його, ніколи не картала, не нарікала на його хоч би й довгу відсутність. Тож він розповідав їй про свої успіхи, і вона нібито щиро з того тішилась. Давала йому поради в скрутних обставинах, закидала іноді слівце про одруження, але таким незацікавленим тоном, що й гадки не могло бути, що то вона себе має на увазі. Коли маркіз звертався до неї з ніжними та люб'язними словами, що від них годі звільнитися в поводженні із жінкою, яку знав був, вона або посміхалась їм, або пускала їх повз вуха. Її послухати, так серце в неї було спокійне і – річ для неї самої неймовірна – вона, мовляв, відчуває, що такого друга, як він, досить для щастя в її житті. Та й не першої вона вже молодості, чуття в неї притупились.

– Як!? Вам немає чого мені звірити?

– Ні.

– А отой графчук, серденько, що так напосідав на вас за мого панування?

– Я зачинила перед ним двері й не бачуся з ним.

- Що за химера! І навіщо було відпихати його?
- Бо він мені не подобається.
- Ох, пані, здається, я розгадав вас: ви ще мене любите.
- Може бути.
- І сподіваєтесь повернення.
- Чому ні?
- І застерігаєте собі всі переваги бездоганної поведінки.
- Атож.
- І коли я матиму щастя чи нещастя повернутись, ви, щонайменш, проявите свою гідність тим, що мовчатимете про мої провини.
- Ви високої думки про мою делікатність і великодушність.
- Друже, після того, що ви зробили, ви здатні на який тільки є героїзм.
- Мені не прикро, що ви так думаєте.
- Їй-богу, я певен, що наражаюся з вами на страшну небезпеку.

Жак. І я теж.

Хазяйка. Отак тяглося в них місяців зо три, аж ось пані де Лапомрей визнала, що час уже їй пустити в діло свої головні сили. Однієї гарної літньої днини, чекаючи маркіза обідати, вона переказала д'Ешон та її дочці, щоб вони вийшли до Королівського саду. Приїхав маркіз. Накрили рано, пообідали, і пообідали весело. По обіді пані де Лапомрей пропонує маркізові прогулятись, якщо він не має робити чогось приємнішого. Того дня якраз не було ні опери, ні комедії, маркіз про це згадав, і, щоб нагородити себе за втішне видовище видовищем корисним, він, волею випадку, сам і запросив маркізу оглянути природничий музей. Йому в цьому не відмовили, ви розумієте. От запрягли коні, от рушили вони, прибули до Королівського саду й змішалися з натовпом, на все роздивляючись і нічого не бачачи, як й інші.

Я забув, читачу, змалювати вам розташування трьох персонажів, що про них тут мова, – Жака, його пана та хазяйки. Через цей огріх ви чули їхні слова, але їх самих не бачили; краще пізно, як ніколи. Пан у нічному ковпаку й халаті недбало розсівся з табакеркою в руці у великому м'якому кріслі, кинувши хустку до носа на його ручку. Хазяйка сиділа в глибині навпроти дверей коло столу, де перед нею стояла склянка. Жак сидів без ковпака праворуч, злігши ліктями на стіл і похиливши голову між двома пляшками; ще пара пляшок стояла коло нього долі.

- Вийшовши з музею, маркіз і його добра подруга почали гуляти садом. Вони йшли першою алеєю, що праворуч від входу, аж тут пані де Лапомрей здивовано скрикнула й сказала:

- Я не помиляюсь, це, певно, вони; так, це вони і є.

Зразу вона покидає маркіза і йде назустріч нашим двом святобожницям. Д'Енон-дочка була чарівна в простому вбранні, яке, не спиняючи на собі погляду, скеровує всю увагу на особу.

- Ах, це ви, пані!
- Так, це я.

- Як же ви ся маєте і що сталося з вами за цілу вічність?

- Ви знаєте наші нещастя; мусили скоритися їм і жити відлюдно, як то личить з нашим маленьким достатком, покинути світ, коли не можеш пристойно в ньому показуватись.

- Але забути мене! Адже я не світська, і мені завжди доставало розуму вважати світ доволі гидким, яким він і є насправді.

- Така вже невігода нестатків, що вони навіюють недовіру; убогі бояться бути набридливими.

- Ви - набридливими для мене?! Така думка - справжня образа.

- Не моя тут провина, пані: я нагадувала про вас мамі кілька разів, але вона казала: пані де Лапомрей... про нас, доню, ніхто вже не думає.

- Яка несправедливість! Сядьмо, поговорімо. Це - маркіз Арсизький, приятель мій, його присутність нам не заважатиме. Як панна виросла! Як покращала, відколи ми не бачились!

- Наше становище тим добре, що звільняє нас від усього шкідливого для здоров'я: гляньте на її обличчя, гляньте на її руки; ось чим завдячуєш поміркованому й правильному життю, сну, праці, спокійній совісті, а це вже щось...

Сіли, поговорили по-приятельськи. Д'Енон-мати говорила багато, д'Енон-дочка - мало. В обох їх тон був святобливий, але без перебору й маніжності. Задовго перед заходом сонця обидві наші святобожниці підвелися. На зауваження, що ще дуже рано, д'Енон-мати досить голосно сказала пані де Лапомрей на вухо, що вони мають ще виконати якісь благочестиві вправи і лишитися довше не можуть. Вони вже геть відійшли, коли пані де Лапомрей почала собі дорікати, що не спитала їхньої адреси й не дала їм своєї. "Колись я такого огріху не зробила б", - додала вона. Маркіз побіг цей огріх виправити; вони вислухали адресу пані де Лапомрей, та хоч як маркіз напосідав, а їхньої не зміг дізнатися. Він не зважився запропонувати їм свою карету, хоч зізнався пані де Лапомрей, що йому хотілося зробити це.

Маркіз не проминув спитати в пані де Лапомрей, хто такі оті дві жінки.

- То дві щасливіші від нас істоти. Ви гляньте, які вони напрочуд здорові! Які в них ясні обличчя! Яка невинність і пристойність говорить їхніми устами! Такого не побачиш і не почуєш у наших клубах. Ми жаліємо святенниць, святенниці нас жаліють, і, все зваживши, я схильна гадати, що вони мають рацію.

- То чи не збираєтесь і ви, маркізо, зробитися святобожною?

- Чому ні?

- Стережіться, я не хочу, щоб наш розрив довів вас до такого.

- І воліли б краще, щоб я відчинила двері графові?

- Багато краще.

- І ви мені радите це?

- Не вагаючись...

Пані де Лапомрей розповіла маркізові все, що було їй відомо про ім'я, місце народження, колишній стан і позов двох святобожниць, виявляючи до цього весь

можливий інтерес та зворушення; потім додала:

- Це дві винятково достойні жінки, зокрема дочка. Ви розумієте, що з таким обличчям тут не бракує нічого, коли захочеш його використати, але вони чесну скромність поставили над ганебний достаток; у них лишилося так тонко, що не знаю вже, як можуть вони існувати. Працюють день і ніч. Зносити вбогість, коли в ній народився, це безліч людей уміє, але перейти з розкоші до скрути, задовольнитися з найпотрібнішого, ще й мати втіху з того – цього я не розумію. Ось що робить релігія. Що б там не казали наші філософи, релігія – річ хороша.

- Надто для нещасних.

- А хто ж не нещасний більше чи менше?

- Ви робитеся святенницею, закладаюся своїм життям.

- Велика річ утратити його! Наше життя так мало важить, коли порівняти його з майбутньою вічністю!

- Але ви вже говорите, як проповідник.

- Я говорю, як переконана жінка. От, маркізе, скажіть мені щиро: хіба не були б наші багатства нікчемним лахміттям у наших власних очах, якби ми були глибше перейняті чеканням благ іншого життя і страхом його? Погодьтеся, що то неймовірне навіженство – звести дівчину або заміжню жінку, вагаючи життям у її обіймах, і раптом упасти у вічну муку.

- Проте це щодня робиться.

- Бо віри немає, легковажність.

- Бо наші релігійні погляди мало впливають на наші звичаї. Але, друже, присягаюся, що ви скільки духу простуєте до сповідальні.

- Це найкраще, що я могла б зробити.

- Та ви божеволієте! Перед вами ще двадцять років гарних грішків, не схибить їх; а вже потім каятиметесь і хвалитиметесь цим біля ніг священика, якщо вам це до душі... Але поговорімо серйозно. Ваша уява страшенно хмурніє, і це – наслідок огидної самоти, на яку ви знову прирікаєте себе. Послухайте мене, покличте якнайшвидше графчука. Вам тоді не ввижатиметься ні чорт, ні пекло, і ви будете, як колись, чарівна. Ви боїтесь, щоб я не дорікав вам, як ми знову зійдемося; але, передусім, ми, може, й не зійдемося, а ви через недоречний страх позбавляєте себе найсолодшої втіхи. Бути кращою заради мене – справді, я не вартий такої жертви.

- Не це мене стримує...

- Вони говорили ще багато дечого, не пам'ятаю вже.

Жак. Випиймо, хазяєчко, воно відсвіжує пам'ять.

Хазяйка. Випиймо... Пройшовши кілька разів алеями, пані де Лапомрей з маркізом сіли в карету. Пані де Лапомрей сказала:

- Яка я проти неї стара! Коли воно приїхало до Парижа, було ж тільки пуп'янком.

- Ви про дочку тієї дами, що ми зустріли на прогулянці?

- Так. Це мов у саді – зів'ялі троянди поступаються місцем молодим. Ви придивилися до неї?

- Не проминув нагоди.
- Якою вона вам здалася?
- Це голова Рафаєлової Діви на тілі його Галатеї. До того ж, який ніжний голос!
- Яка скромність у погляді!
- Яка добропристойність у поводженні!
- І в словах. Жодна дівчина не вразила мене цим так, як вона. Ось наслідок виховання.

- Коли воно має під собою добрий природний ґрунт.

Маркіз зсадив пані де Лапомрей коло її ґанку, і пані де Лапомрей передусім поспішила засвідчити нашим двом святобожницям своє задоволення з того, як вони виконали свою роль.

Жак. Якщо вони й далі так виконуватимуть, то хоч ви чортом будьте, пане маркізе Арсизький, а ногу собі зломите.

Пан. От би дізнатися, що вони задумали!

Жак. А мені прикро було б – це все зіпсувало б.

Хазяйка. З того дня маркіз став учащати до пані де Лапомрей, яка це помітила, але причини не спитала. Вона ніколи не говорила з ним перша про двох святобожниць, чекала, коли він сам про це заговорить, а маркіз завжди робив це нетерпляче й з кепсько вдаваною байдужістю.

Маркіз. Бачили ви своїх приятельок?

Пані де Лапомрей. Ні.

Маркіз. Знаєте, недобре це. Ви багата, вони в скруті, і ви не запросите їх навіть пообідати іноді!

Пані де Лапомрей. Я гадала, що пан маркіз краще знає мене. Кохання колись надавало мені чеснот, а дружба тепер надає мені хиб. Я десять разів запрошувала їх, а ні разу їх не залучила. Вони відмовляються прийти до мене з чудних причин, а коли я їх відвідую, мушу покинути карету в кінці вулиці та йти пішки роздягнена, без рум'ян і діамантів. Не треба дуже дивуватись їхній підозріливості – через хибне знайомство вони можуть утратити прихильність добродійних осіб і позбутися допомоги. Мабуть, робити добро дорого коштує, маркізе!

Маркіз. Святобожницям зокрема.

Пані де Лапомрей. Бо те добро вони можуть утратити з найменшого приводу; якби люди знали, що я ними цікавлюся, незабаром сказали б: їх опікує пані де Лапомрей, вони нічого не потребують... От і кінець благодійству.

Маркіз. Благодійству!

Пані де Лапомрей. Атож, пане, благодійству!

Маркіз. Вони ваші знайомі і живуть з благодійства?

Пані де Лапомрей. Ще раз бачу, маркізе, що ви мене не любите і що частина вашої пошани спливла з коханням. Хто вам сказав, що ці жінки з моєї провини потребують парафіяльної милостині?

Маркіз. Вибачте, пані, тисячу разів вибачте, я неправий. Але з якої рації

відмовлялись від зичливості своєї приятельки?

Пані де Лапомрей. Ох, маркізе, де нам, світським людям, зрозуміти дражливу делікатність богобоязливих душ! По-їхньому, приймати допомогу від усіх без розбору не можна.

Маркіз. Цим вони позбавляють нас найкращого засобу спокутувати наші безумні розваги.

Пані де Лапомрей. Аж ніяк. Припустімо, наприклад, що пан маркіз Арсизький зворушився співчуттям до них – чому б йому не передати допомогу через більш достойні руки?

Маркіз. І менш певні.

Пані де Лапомрей. Це можливо.

Маркіз. Скажіть, якби я послав їм двадцять луї, ви гадаєте, вони відмовилися б?

Пані де Лапомрей. Я того певна. І хіба вам самим здалася б недоречною така відмова з боку матері, що має чарівну дочку?

Маркіз. Знаєте, мені хотілося б навідати їх.

Пані де Лапомрей. А звичайно. Маркізе, маркізе, стережіться: надто вже це співчуття раптове й непевне.

Маркіз. У всякому разі, чи прийняли б вони мене?

Пані де Лапомрей. Безперечно, ні! Блиску вашої карети, одягу, слуг і чару вашої молодості задосить буде, щоб дати сусідам поживу для пліток і занапастити їх.

Маркіз. Ви засмучуєте мене, бо, певна річ, такого наміру я не маю. Отже, треба відмовитись від допомоги їм і побачення з ними.

Пані де Лапомрей. Звичайно.

Маркіз. А коли б я передав свою допомогу вами?

Пані де Лапомрей. Я не вважаю вашу допомогу за таку чисту, щоб брати на себе це доручення.

Маркіз. Це жорстоко!

Пані де Лапомрей. Атож, справді жорстоко.

Маркіз. Що за химери! Ти ви жартуєте, маркізо! Дівчина, яку я бачив тільки раз...

Пані де Лапомрей. Але з небагатьох, кого потім не забувають.

Маркіз. Правда, такі обличчя запам'ятовуються.

Пані де Лапомрей. Стережіться, маркізе, ви собі біду готуєте. Я волію краще застерегти вас від неї, ніж потім розраджувати. Не плутайте цю дівчину з тими, кого ви знали, вона до них не подібна. Таких не спокусиш, не зведеш, не підійдеш до них, не заговориш і нічого від них не доб'єшся.

По цій розмові маркіз зненацька пригадав, що мав пильну справу, раптово підвівся й пішов заклопотаний.

Протягом тривалого часу не минало дня, щоб маркіз не навідувався до пані де Лапомрей. Але він приходив, сідав і мовчав – говорила пані де Лапомрей. За чверть години маркіз підводився і йшов геть.

Після того настала майже місячна перерва, потім він з'явився знову, але сумний,

зажурений, розбитий. Побачивши його, маркіза сказала:

- Що це з вами? Звідки ви? Невже весь цей час ви гуляли?
- Майже вгадали! З розпачу я вдався в огидну розпусту.

Пані де Лапомрей. Як? З розпачу?!

Маркіз. Так, з розпачу.

Після цих слів він почав мовчки походжати, підходив до вікон, дивився на небо, спiniaвся перед пані де Лапомрей; ішов до дверей, гукав своїх слуг, нічого не казав їм, відсилав їх, потім повертався, знову підходив до пані де Лапомрей, хотів заговорити з нею, не зважувався. Нарешті, пані де Лапомрей зглянулась і спитала:

- Що це ви? Цілий місяць очей не показували, а тепер з'явилися з обличчям мерця й місця собі не знайдете.

Маркіз. Не можу більше, мушу сказати вам усе. Дочка вашої приятельки глибоко вразила мене. Я силкувався, як тільки міг, забути її, і чим більше силкувався, тим більше про неї згадував. Це янгольське створіння полонило мене. Зробіть мені важливу послугу.

Пані де Лапомрей. Яку?

Маркіз. Я обов'язково повинен побачитися з нею і прошу у вас цієї ласки. Я їх вистежив, найнявши для того людей. Вони ходять з дому тільки до церкви та з церкви додому. Десять разів наvertався я пішки їм на дорозі, вони навіть не помітили мене, даремно тільки під їхніми дверима вистоював. Спочатку вони зробили мене розпусним, як сапажу[41], а потім святобливим, як янгол - півмісяця я не проминав жодної меси. Ох, друже, яке обличчя, яка вона прекрасна!..

Пані де Лапомрей усе це знала.

- Тобто, - сказала вона маркізові, - зробивши спробу вилікуватись, ви потім ні перед чим не зупинилися, щоб збожеволіти, і в останньому вам пощастило?

Маркіз. Так пощастило, що й сказати годі. Хіба ви не зглянетесь наді мною і хіба не завдячу я вам щастям побачитися з нею?

Пані де Лапомрей. Нелегка це річ, але я спробую, тільки з однією умовою, а саме: що ви дасте спокій цим безталанницям і перестанете мучити їх. Не стану приховувати від вас, що вони з гиркотою писали мені про ваші переслідування, ось і лист...

Лист, що вона дала прочитати маркізові, був погоджений між ними. Його написала нібито д'Енон-дочка з наказу своєї матері, і в ньому доброчесно, ніжно, зворушливо, вишукано й розумно було викладено все те, що могло запаморочити маркізові голову. Тому він кожне слово супроводив вигуком, кожне речення перечитував, плакав з радощів, казав пані де Лапомрей:

- Погодьтеся ж, пані, що краще не можна написати!
- Погоджуюсь.
- І що від кожного рядка вас проймає захоплення і пошана до жінок такої вдачі!
- Так і мусить бути.
- Я додержу свого слова, але, благаю вас, не схибіть і ви свого.

Пані де Лапомрей. Справді, маркізе, я теж божевільна, як і ви. Певно, ви зберегли

страшну владу наді мною, і це мене лякає.

Маркіз. Коли я побачу її?

Пані де Лапомрей. Не знаю. Передусім треба подбати про те, щоб улаштувати справу й уникнути будь-якої підозри. Вони не можуть не знати ваших намірів; подумайте, як виглядатиме моя послужливість, коли вони уявлять собі, що я дію в згоді з вами... Але, між нами кажучи, маркізе, навіщо мені цей клопіт? Мене не обходить, чи любите ви, чи не любите чи голову тратите. Заварили кашу, самі й їжте. Ви накидаєте мені надто дивну роль.

Маркіз. Я втратив голову, друже, не покидайте мене! Не говоритиму вам про себе, це образило б вас, але закликаю вас принадними й достойними особами, які дорогі для вас: ви мене знаєте, застережіть їх від безумств, на які я здатен. Я піду до них – атож, піду, попереджаю вас, виважу їхні двері, вдерусь до них, сяду, не знаю, що вже казатиму та робитиму, адже від мого шаленства всього можна сподіватися...

– Ви зауважили, панове, – сказала хазяйка, – що від початку пригоди й до цієї хвилини маркіз Арсизький не сказав жодного слова, яке не було б для пані де Лапомрей ударом кинджала в серце. Вона стримувала своє обурення й гнів, тому відповіла маркізові тремтячим і уривчастим голосом:

– Ваша рація. Ох, коли б мене так кохали, може бути.... Облишмо це... Діятиму я не для вас, але сподіваюся, пане маркізе, що ви хоч якийсь час дасте мені.

Маркіз. Тільки зовсім небагато.

Жак. Ох, хазяєчко, що за бісова жінка! Сам Люципер не гірший. Мені страшно, і мушу випити склянку, щоб заспокоїтися... Хіба ви дозволите мені пити одному?

Хазяйка. Мені ж не страшно... Пані де Лапомрей гадала: "Я страждаю, але не сама. Жорстока людино, я не знаю, скільки триватимуть мої муки, але ти мучитимешся довіку!.." Вона з місяць тримала маркіза в чеканні обіцяного побачення, тобто дала йому часу настраждатись і добре оп'яніти, а щоб, мовляв, зм'якшити довге зволікання, дозволила йому говорити про свою пристрасть.

Пан. І говорячи, посилювати її.

Жак. Що за жінка! Що за бісова жінка! Хазяєчко, мені ще страшніше.

Хазяйка. Отож, маркіз щодня приходив до пані де Лапомрей поговорити, а вона ще дужче збуджувала його, докидаючи влучні словечка, роз'ятрювала й занапащала душу. Він розпитував про батьківщину, родину, виховання, достаток, як розорилися ці жінки, раз у раз до цього повертався і ніяк не міг наслухатись та наспівчуватись. Маркіза звертала його увагу на те, як розвиваються його почуття, і при звичаявала маркіза до кінцевої мети цих почуттів, ніби для того, щоб залякати його.

– Стережіться, маркізе, – казала вона, – це заведе вас далеко. Може настати день, коли моя дружба, якою ви так дивовижно зловживаєте, не буде вже мені вибаченням ні в моїх, ні у ваших очах. Величезні безумства, звичайно, щодня робляться, але я дуже боюсь, ви дістанете цю дівчину лише на умовах, які досі були вам не до смаку.

Коли пані де Лапомрей зрозуміла, що маркіз уже готовий здійснити її намір, вона умовилася з двома жінками, що вони прийдуть до неї обідати, а з маркізом, що він

нагодиться в сільському вбранні, щоб завести їх в оману. Так і зробили.

- Їли другу страву, коли доповіли про маркіза. Маркіз, пані де Лапомрей й обидві д'Енон чудово вдали замішання.

- Пані, - мовив він до пані де Лапомрей, - я зараз тільки з маєтку. Іти додому, де мене чекають лише ввечері, надто пізно, і я сподіваюсь, що ви не відмовите мені в обіді...

А тим часом узяв стільця й сів до столу. Накрили маркізові так, що він опинився поруч матері напроти дочки. Він подякував поглядом пані де Лапомрей за цю делікатну уважність. Після першої хвилини занепокоєння наші дві святобожниці заспокоїлися. Пішла розмова, було навіть весело. До матері маркіз виявляв найбільшу уважність, до дочки найстриманішу ввічливість. Трьох жінок потай дуже тішило маркізове силкування нічого не сказати й нічого не дозволити собі такого, що могло їх збентежити. Вони мали жорстокість три години вряд говорити з ним про благочестя, і пані де Лапомрей сказала йому:

- Своїми словами ви складаєте чудесну похвалу вашим батькам. Перша наука, одержана від них, не забувається ніколи. Ви розумієте всі тонкощі божественної любові, немов жилися самим тільки святим Франциском Сальським[42]. Чи не були ви трохи квієтистом?[43]

- Не пригадую вже...

Можна й не казати про те, що наші святобожниці показали в розмові всю свою принадливість, розум, звабливість і тонкість. Побіжно торкнулися й справи пристрастей, і панна Дюкенуа (то було її родинне прізвище) заявила, що є тільки одна небезпечна пристрасть. Маркіз погодився з нею. Між шостою і сьомою обидві жінки пішли, і затримати їх не можна було ніяким способом, бо пані де Лапомрей з пані Дюкенуа твердили, що передусім треба виконувати обов'язок, інакше гризота мало не щодня порушуватиме душевний спокій. От пішли вони, маркізові на превеликий жаль, і лишився маркіз на самоті з пані де Лапомрей.

Пані де Лапомрей. Ну, маркізе, адже дуже добра я? Знайдіть мені в Парижі іншу жінку, що таке зробила б!

Маркіз (кидаючись їй до ніг). Визнаю це. Такої, як ви, другої немає. Ваша доброта бентежить мене, ви в мене єдина справжня приятелька у світі.

Пані де Лапомрей. Чи певні ви, що завжди однаково цінитимете мою допомогу?

Маркіз. Я був би невдячною потворою, коли б збавив їй Ціну.

Пані де Лапомрей. Змінімо тему. В якому стані ваше серце?

Маркіз. Признатися вам щиро? Мушу або мати цю дівчину, або загинути.

Пані де Лапомрей. Певна річ, матимете, але треба знати, як саме.

Маркіз. Побачимо.

Пані де Лапомрей. Маркізе, маркізе, я знаю вас, знаю їх: усе вже видно...

Маркіз місяців зо два не з'являвся до пані де Лапомрей, і ось що він робив цей час. Він познайомився з духівником матері та дочки. То був приятель абата, про якого я казала вам. Цей священник, використавши всі лицемірні перешкоди, які тільки можна

поставити безчесній інтризі, й продавши якнайдорожче святість свого служительства, здався на всі маркізові бажання.

- Першою мерзотністю слуги Божого було відчужити кюре й переконати його, що ці дві піклуванки пані де Лапомрей, одержуючи з парафії милостиню, відбивають її в убогих, нещасніших від них. Він мав на меті залучити їх до своїх намірів, кинувши їх у злидні.

Далі він узявся сіяти в сповідальні розбрат поміж матір'ю з дочкою. Коли мати скаржилася йому на дочку, він отяжчав доччині провини й роз'ятрював у матері злобу. Коли дочка скаржилась на матір, він закидав їй про те, що батьківська влада над дітьми обмежена і що, коли утиски материні дійдуть певного ступеня, то, мабуть, слід буде й звільнитися від такої тиранії. Потім наказував їй, яко спокуту, сповідатися частіше...

Іншим разом він говорив про її вроду, але побіжно - це, мовляв, один з найнебезпечніших дарів, що Бог міг дати жінці; про враження, яке вона справила на одну чесну людину, якої він не називав, але здогадатися було неважко. Потім починав про безконечне милосердя неба та про його поблажливість до провин, спричинених певними обставинами; про природну слабкість, якій кожен знаходить пробачення в собі самому; про бурхливість і спільність для всіх людей певних нахилів, від яких не були вільні навіть найсвятіші люди. Тоді запитував, чи немає в неї бажань, чи не озивається до неї темперамент снами, чи не хвилює її присутність чоловіків. Тоді порушував питання, поступитись чи опиратись мусить жінка закоханому чоловікові, накликаючи цим смерть і вічне прокляття на того, за кого Ісус Христос пролив свою кров, і не зважувався дати їй у цій справі якесь рішення. Після того глибоко зітхав, підводячи догори очі, й молився за спокій стривожених душ... Дівчина йому не заважала. Мати й де Лапомрей, яким вона точно переказувала слова духівника, підказували їй признання, які мусили ще дужче заохотити його до розмов.

Жак. Ваша пані де Лапомрей зла жінка.

Пан. Це легко сказати, Жаку. А через що озлилась вона? Через маркіза Арсизького. Коли б він був такий, як присягався й мусів бути, ти не знайшов би в пані де Лапомрей найменшої хиби. Коли їхатимемо далі, ти будеш звинувачувати її, а я візьмусь обороняти. А того підлого спокусника-священника я також лишаю на тебе.

Жак. Це така лиха людина, що я, мабуть, після цієї справи більше вже не сповідатимусь. А ви, хазяєчко?

Хазяйка. А я собі й далі ходитиму до мого старенького кюре, адже він нецікавий і дослухається лише до того, що йому кажеш.

Жак. Може, вип'ємо за здоров'я вашого старенького кюре?

Хазяйка. Цей раз відповім вам, бо то добряга, - у неділю й на свята він не боронить дівчатам і хлопцям танцювати й дозволяє чоловікам та жінкам приходити до мене, аби тільки не впивались. За мого кюре!

Жак. За вашого кюре!

Хазяйка. Наші жінки не мали сумніву, що слуга Божий невдовзі спробує передати своїй покутниці листа. Так воно й сталося, але як обережно! Він, мовляв, не знає, від

кого той лист, він певен, що то від якоїсь добродійної та милосердної душі, яка дізналася про їхні злидні й пропонує їм допомогу, йому, мовляв, не раз уже траплялося отримувати такі листи. До того ж, ви розсудлива, ваша мати обачна, і я вимагаю, щоб ви розкрили листа тільки при ній. Панна Дюкенуа взяла листа й віддала його матері, а та негайно переслала його пані де Лапомрей. А вона, озброївшись цим папером, викликала священика, вчитала його як слід, бо того він заслужив, і пригрозила повідомити його начальників, коли щось подібне почує про нього.

У тому листі маркіз, не жаліючи слів, вихваляв себе, вихваляв панну Дюкенуа, змальовував свою жагучу пристрасть і пропонував неабиякі умови, навіть викрадання.

Вичитавши як слід священика, пані де Лапомрей покликала до себе маркіза, сказала йому, що його поведінка не гідна порядної людини і що вона може скомпрометувати її, показала йому листа й попередила, що змушена буде подати листа до суду або віддати його пані Дюкенуа, якщо з її дочкою трапиться якась гучна пригода.

- Ах, маркізе, - сказала вона йому, - кохання псує вас. Нечесного ви роду, коли те, що має збуджувати високі почуття, на вас навіює самі неподобства. І що зробили вам ті бідні жінки, щоб до їх злиднів додалася ще й недобра слава? Хіба повинні ви переслідувати ту дівчину тільки тому, що вона гарна й хоче лишитися доброчесною? Невже через вас їй доведеться зненавидіти один з найкращих дарів неба? І чим я заслужила бути вашою співницею? Ну бо, маркізе, ставайте навколішки переді мною, перепросіть і заприсягніться, що дасте спокій моїм бідолашним приятелькам...

Маркіз пообіцяв нічого не починати без її згоди, але сказав, що ту дівчину мусить будь-що-будь мати.

На своєму слові маркіз не дуже твердо встояв. Якщо вже мати все знала, він, не вагаючись, звернувся до неї. Зізнався у своєму злочинному намірі, запропонував чималу суму, щоб мати хоч якусь надію на майбутнє й долучив до листа скриньку з дорогим камінням.

Троє жінок зібрались на раду. Мати з дочкою схилялись до згоди, але іншої думки була пані де Лапомрей. Вона нагадала, яке слово вони дали їй, пригрозила все викрити і, на превеликий жаль обох святобожниць, з котрих молодша вийняла з вух сережки, а скриньку й листа відіслала назад з відповіддю, сповненою гіркоти й обурення.

Пані де Лапомрей насварила маркіза за його непошану до своїх обіцянок. Він послався на неможливість звернутися до неї з таким непристойним дорученням.

- Маркізе, маркізе, - сказала йому пані де Лапомрей, - я вже попереджала вас і ще раз кажу: ви не там опинилися, де вам місце, але пізно вже напоумляти вас, то були б зайві слова - засобів більше немає...

Маркіз признався, що теж так гадає, і попросив у неї дозволу зробити останню спробу - записати на обох осіб значну ренту, поділити з двома жінками своє майно і зробити їх досмертними власниками: одну - власницею своїх будинків у місті, а другу - власницею його майна на селі.

- Робіть, - сказала йому маркіза, - я забороняю тільки насильство, але згадайте,

дуже, що честь і чеснота, коли вони справжні, не мають ціни для тих, у кого вони є. Ваші нові пропозиції жде те саме, що й попередні – я знаю тих жінок і можу поручитися за них.

Але нові пропозиції були зроблені. Знову зібралися на раду троє жінок. Мати з дочкою мовчки чекали вироку пані де Лапомрей. Вона якусь хвилину мовчки міряла кроками кімнату.

– Ні, ні, – сказала вона, – цього замало для мого роз'ятреного серця.

І вирекла присуд – відмовитися, і обидві жінки вмилися слізьми, впали їй до ніг, кажучи, яка то жахлива для них річ – відкидати величезний достаток, що вони могли прийняти без ніяких прикрих наслідків. Пані де Лапомрей відповіла їм сухо:

– Чи не думаєте ви, що те, що я роблю, я роблю для вас? Хто ви такі? Що я вам винна? Що варт мені спровадити вас, одну й другу, назад у вашу картярню? Для вас пропонують забагато, а для мене це – замало. Напишіть, пані, відповідь, що я її продиктую вам, і відішліть її при мені...

Жінки повернулись додому більше налякані, ніж засмучені.

Жак. Бісова жінка! Чого ж їй ще хочеться? Хіба втратити половину достатку мала кара за збайдужіння?

Пан. Жаку, ви ніколи не були жінкою, тим більше порядною, зі свого характеру судите про характер пані де Лапомрей. Знаєш, що я скажу тобі? Боюсь, що весілля маркіза Арсизького з хвойдою написане на небі.

Жак. Якщо написане, то так і буде.

Хазяйка. Маркіз не забарився з'явитися до пані де Лапомрей.

– Ну, – сказала вона, – що ж з вашими новими пропозиціями?

Маркіз. Я їх зробив, і вони відкинуті. Я в розпачі. Мені хотілося б вирвати із серця цю безталанну пристрасть, хотілося б саме серце вирвати, але не можу. Гляньте на мене, маркізо, – чи не бачите ви між тією дівчиною і мною схожості?

Пані де Лапомрей. Я про це вам нічого не казала, але відразу її помітила. Не про те мова – на що ви зважились?

Маркіз. Не можу ні на що зважитися. Мене бере бажання сісти в поштову карету і їхати, доки земля мене держатиме! За хвилину сили покидають мене, я ніби вклякаю на місці, у голові туманіє, я втрачаю голову й не знаю, що діяти далі.

Пані де Лапомрей. Подорожувати не раджу вам: який сенс їхати до Вільжуїфа[44], щоб повернутись назад.

Другого дня маркіз написав маркізі, що виїздить до свого маєтку, пробуде там скільки зможе, і благав її замовити за нього слово своїм приятелькам, якщо трапиться нагода.

Відсутній він був недовго: повернувся з наміром одружитися.

Жак. Жаль мені бідного маркіза.

Пан. Мені не дуже.

Хазяйка. Він заїхав до пані де Лапомрей. Її не було вдома. Повернувшись, вона застала маркіза в кріслі – він сидів, заплющивши очі й поринувши в найглибшу задуму.

- А, ви тут, маркізе! Недовго ж чарувало вас село.

- Ні, - відповів він, - мені скрізь недобре, і я приїхав, зважившись на найбільшу дурницю, яку тільки може зробити людина мого стану, віку й характеру. Але краще вже оженитися, ніж страждати. Я женюся.

Пані де Лапомрей. Справа поважна, маркізе, і потребує розваги.

Маркіз. Я не можу бути нещаснішим, ніж зараз, от і вся розвага.

Пані де Лапомрей. Ви можете помилятись.

Жак. Зрадниця!

Маркіз. Ось, нарешті, доручення, яке я можу, здається, чесно дати вам, мій друже. Зустріньтеся з матір'ю та дочкою, запитайте матір, розвідайте доччине серце й перекажіть їм мій намір.

Пані де Лапомрей. Обережніше, маркізе. Я вважала, що знаю їх досить для тих справ, які з ними мала. Але тепер, коли йдеться про щастя мого друга, він дозволить мені придивитися до них ближче. Я зберу відомості в їхній провінції й обіцяю вам крок по кроку простежити їх за весь час їхнього перебування в Парижі.

Маркіз. Ці перестороги здаються мені доволі зайвими. Жінки, які бідують і не беруться на принаду, що я закидав їм, можуть бути лише винятковими створіннями. З моїми пропозиціями я здобув би й герцогиню. До того ж, хіба ви самі не казали мені...

Пані де Лапомрей. Так, я казала все, що вам завгодно, але з усім тим дозвольте мені звільнити себе...

Жак. Собака! Мерзотниця! Скажена! І навіщо до такої жінки прив'язуватися?

Пан. А навіщо її зводити й кидати?

Хазяйка. Навіщо було любити її так, з доброго дива?

Жак (показуючи пальцем на небо). - Ох, пане мій!

Маркіз. Чому б вам, маркізо, теж не одружитися?

Пані де Лапомрей. З ким, ваша ласка?

Маркіз. З графчуком, він розумний, родовитий, багатий.

Пані де Лапомрей. А хто поручиться мені за його вірність? Чи не ви?

Маркіз. Ні. Але мені здається, що без чоловікової вірності легко можна обійтися.

Пані де Лапомрей. Згодна, але така вже я, мабуть, чудна, мене це ображає; і мстива я.

Маркіз. Ну й помстилися б, це зрозуміло. А ми оселилися б в одному особняку й утворили б учотирьох найприємніше товариство.

Пані де Лапомрей. Все це чудово, але я заміж не виходжу. Єдиний, з ким я, може, одружилася б...

Маркіз. То я?

Пані де Лапомрей. Тепер можу признатися в цьому без наслідків.

Маркіз. А чому було не сказати мені раніше?

Пані де Лапомрей. Випадково я зробила добре. Однак та, яку ви матимете, з усіх боків пасує вам краще за мене.

Хазяйка. Пані де Лапомрей зібрала відомості так точно й швидко, як сама схотіла.

Атестації вона подала маркізові найпохвальніші – як паризькі, так і провінційні. Але зажадала в маркіза ще півмісяця, щоб усе знову перевірити. Ці півмісяця здалися йому вічністю. Зрештою маркіза була змушена поступитись його нетерпінню й благанням. Перша зустріч відбувається в її приятельок. Усе полагоджується, оголошують весілля, підписують контракт. Маркіз дарує пані де Лапомрей чудового діаманта, і шлюб узятो.

Жак. Які підступи, яка помста!

Пан. Незбагненна річ!

Жак. Звільніть мене від клопоту першої шлюбної ночі, і досі я ще великого лиха не бачу.

Пан. Мовчи, ледащо!

Хазяйка. Шлюбна ніч минула якнайкраще.

Жак. А я думав...

Хазяйка. Думайте про те, що сказав вам зараз пан... – І, говорячи так, вона посміхалась, а посміхаючись, провела рукою Жакові по обличчю і вщипнула його за ніс. – Але другого дня...

Жак. Хіба другого дня було не так, як напередодні?

Хазяйка. Не зовсім. Другого дня пані де Лапомрей прислала маркізові записку, якою запрошувала його прийти до неї якнайшвидше у пильній справі. Маркіз не дав себе чекати.

Його прийняли з обличчям, що палало обуренням. Мова до нього була коротка, ось вона:

– Майте втіху знати мене, маркізе. Якби інші жінки з самоповаги були теж такі, як я, злостиві, подібних до вас поменшало б. Ви здобули кохання чесної жінки, але не зуміли шанувати його. Та жінка – я. Вона помстилася вам, добравши вам гідну вас дружину. Вийдіть геть і рушайте на вулицю Траверсьєр у Гамбурзький готель – там вам розкажуть, яким брудним ділом займалася ваша дружина й теща десять років під прізвиськом д'Енон.

Годі описати здивування і гнів бідного маркіза. Він не знав, що думати, але його непевність не тривала довше ніж треба часу, щоб переїхати з кінця в кінець міста. Додому він не повертався упродовж дня, блукав вулицями. Теща з дружиною здогадувались уже, що сталося. При першому ж ударі молотка теща втекла до свого покою й замкнулася, а дружина чекала його сама. Коли увійшов її чоловік, вона прочитала в нього на обличчі всю лють, що опанувала його. Вона впала йому до ніг, припала лицем до підлоги, мовчала.

– Забирайтесь, негіднице! – сказав він їй. – Геть від мене!..

Вона хотіла підвестися, але знову впала ницьма, простягнувши долі руки між ноги маркізові.

– Пане, – сказала вона, – стопчіть мене під ноги, розчавте мене, я заслужила. Зробіть зі мною все, що знаєте, але згляньтесь над моєю матір'ю!..

– Забирайтесь, – провадив маркіз, – забирайтесь! Досить і ганьби, якою ви вкрили мене, не доводьте до злочину...

Бідне створіння не зрушилось і нічого не відповіло. Маркіз сів у крісло, затуливши обличчя руками й майже похилившись на своє ліжко, тільки уряди-годи, не дивлячись на неї, вигукував:

– Забирайтесь!..

Мовчанка й нерухомість нещасної здивували його. Він проказав ще голосніше:

– Забирайтесь, хіба не чуєте?..

Потім нахилився, шарпнув її грубо й побачив, що вона непритомна, мало не мертва; тоді взяв її за стан, поклав на канапу й якусь хвилину дивився на неї поглядом, що в нім по черзі світилося співчуття і гнів. Подзвонив, прийшли слуги. Він гукнув покоївок і сказав їм:

– Візьміть пані, їй недобре! Віднесіть її до покою і допоможіть їй...

Невдовзі він послав потай довідатися про її стан. Йому сказали, що після першої млості вона опритомніла, але знову впадає в непам'ять так часто й надовго, що ручатися ні за що не можна. За годину-дві він знову послав потай довідатись про неї. Йому сказали, що вона задихається і що на неї напала така гикавка, аж у дворі чути. За третім разом, уже вранці, йому повідомили, що вона дуже плакала, гикавка втишилась, і вона сама ніби задрімала.

Наступного дня маркіз звелів запрягти коні й зник на півмісяця невідомо куди. Проте перед від'їздом він настачив матері з дочкою всього потрібного й сказав слухатися пані, як себе самого.

Цей проміжок часу дві жінки прожили вдвох на самоті, але між собою майже не розмовляли. Дочка ридала, скрикувала іноді, рвала на собі волосся, заломлювала руки, а мати не зважувалася підійти й розрадити її. Одна була образом розпуки, друга – запеклості. Не раз казала дочка матері:

– Ходімо звідси, мамо, рятуймося.

А мати раз у раз противилася цьому й відповідала:

– Ні, доню, треба лишитися, треба побачити, що буде далі. Не вб'є ж він нас...

– Ох, коли б то воля Божа була, щоб уже вбив!..

Мати відказувала їй:

– Краще б мовчали ви, ніж отакі дурниці плести.

Вернувшись, маркіз зачинився в кабінеті й написав два листи, один – дружині, другий – тещі. Теща того самого дня виїхала і вступила до кармелітського монастиря в сусідньому місті, де кілька день тому померла. А дочка прибралась і почвдала до чоловікових покоїв, куди він, певно, наказав їй прийти. Біля дверей упала зразу навколішки.

– Підведіться... – сказав їй маркіз.

Замість того вона присунулась до нього на колінах, тремтіла всім тілом, була розпатлана, вся трохи нахилилась уперед, простягнувши до нього руки, підвівши голову, втупивши погляд у його очі, обливаючись слізьми.

– Мені здається, – сказала вона, уриваючи кожне слово риданням, – що ваше справедливо обурене серце зм'якшилося і що згодом я, може бути, здобуду ласку. На

Бога, пане, не поспішайте прощати мене. Чесних дівчат стільки стало безчесними жінками, що я, може, буду за приклад протилежного. Я ще не гідна, щоб ви наблизились до мене. Почекайте, дайте мені тільки надію на прощення. Тримайте мене віддалік себе. Ви побачите мою поведінку і зважите її. Я тисячу разів надмірно, надмірно буду щаслива, коли ви зводите іноді покликати мене! Відведіть у своєму домі темний кут, де я буду жити, і я житиму там, не ремствуючи. Ох, коли б я могла вирвати із себе ім'я і титул, що мене примусили вкрати, і після того померти, щоб тої ж миті ви були задоволені! Я через слабість, через звабу, покору та погрози припустилася ганебного вчинку, але не думайте, пане, що я зла. Ні, я не така, бо ж, не вагаючись, стала перед вами, коли ви покликали мене, і зважуюсь тепер підвести до вас очі й говорити до вас. Ох, коли б ви могли читати в глибині мого серця і бачити, які далекі від мене мої колишні провини, які чужі мені звичаї подібних до мене! Зіпсуття пройшло по мені, але до мене не пристало. Я себе знаю і віддаю собі належне в тому, що своїми нахилами, почуттями і вдачею я народилася гідною честі бути вашою. Ох, коли б мені вільно було бачити вас, варт було лише одне слово сказати, і, гадаю, мені не забракло б сміливості зробити це. Розпорядіться мною, пане, як знаєте: гукніть своїх людей, хай здеруть з мене одіж, хай викинуть мене вночі на вулицю, на все погоджуюся. Хоч яку долю ви призначите мені, я скоряюся – сільська глушина, монастирський морок можуть навіки заховати мене від ваших очей: скажіть, і я піду. Ваше щастя ще не без вороття утрачене, ви зможете забути мене...

– Підведіться, – ніжно сказав їй маркіз, – я простив вас. Навіть у хвилину образи я шанував у вас свою дружину. З моїх уст не злетіло жодного слова, яке принизило б її, або, щонайменш, я в цьому каюся й заявляю, що вона не почує жодного, яке принизить її, коли пам'ятатиме, що свого чоловіка не можна зробити нещасним, самій не ставши нещасною. Будьте чесна, будьте щаслива і дбайте, щоб я теж таким був. Підведіться, прошу вас, дружино моя, підведіться й обійміть мене. Підведіться, пані маркізо, то не ваше місце. Підведіться, пані Арсизька...

Поки він казав це, вона стояла, затуливши рукою обличчя й прихиливши голову маркізові до колін, але на слові "дружина", на слові "пані Арсизька" раптово підвелася, кинулась до маркіза, пригорнулася до нього, ледве дихаючи від болю та радості. Потім відірвалася від нього, кинулась додолу й поцілувала йому ноги.

– Я ж простив вас, – сказав маркіз, – і сказав вам це, а бачу, що ви не вірите.

– Так і мусить бути, я не повірю цьому ніколи.

Маркіз додав:

– Справді, я, мабуть, не каюся, і та Лапомрей, замість помститися, зробила мені велику послугу. Ідіть, одягніться, дружино, а я тим часом подбаю про ваші скрині. Ми поїдемо до мого маєтку і там лишатимемось, аж поки зможемо з'явитись у місті без наслідків для вас і для мене...

І в столиці їх не було майже три роки.

Жак. Закладаюся, що ті три роки змигнули як один день і що маркіз Арсизький був найкращим у світі чоловіком і мав найкращу у світі жінку.

Пан. А я не зовсім вірю цьому. Не знаю, правда, чому; бо я не був задоволений цією дівчиною протягом усіх заходів пані де Лапомрей та її матері. Ні хвилини страху, ніяких ознак непевності, ні мук совісті. Я бачив, що вона без ніякої огиди погоджується на цю довгу бридоту. Усе, чого від неї ждали, вона завжди робила не вагаючись: ходить сповідатися, причащається, дурить релігію та її служителів. Вона здалась мені такою самою облудною, зневаженою і злою, як і ті дві... Ви досить добре розповідаєте, хазяєчко, але ще не дійшли глибин драматичного мистецтва. Якби ви хотіли, щоб ця дівчина зацікавлювала, треба було надати їй щирості й показати нам її невинною і вимушеною жертвою своєї матері та де Лапомрей. Треба було, щоб її найжорстокішим поводженням, мимо її волі, присилювали сприяти упродовж року цілій низці злочинів; треба було отак підготувати замирення цієї жінки з чоловіком. Коли на кін виводять персонаж, він мусить мати єдину роль, а то я спитаю вас, чарівна хазяєчко, чи дівчина, що була у змові з двома негідниками, є та сама жінка, що благає навколішках свого чоловіка? Ви згрішили проти правил Арістотеля, Горація, Віда[45] й Боссю.[46]

Хазяйка. Не знаю я ні горбатого[47], ні рівного, розказала вам, як воно було, нічого не проминула, нічого не додала. Хто знає, що діялося в цієї дівчини в серці і чи не сушила її туга тоді, як вона, здається нам, діяла так легковажно.

Жак. Цього разу, хазяєчко, я мушу пристати на думку мого пана, який простить мені це, бо так буває дуже рідко, а також на думку його Боссю, якого я не знаю, та інших названих ним добродіїв, яких я не знаю і поготів. Якби панна Дюкенуа, колишня д'Енон, була гарна дівчина, ми б це побачили.

Хазяйка. Гарна дівчина чи ні, а жінка чудова. Чоловік нею задоволений, як король, і не проміняв би її ні на кого у світі.

Пан. З чим і вітаю його: він був більш щасливий, ніж розважливий.

Хазяйка. А я бажаю вам доброї ночі. Уже пізно, а я мушу остання лягати й перша вставати. Кляте діло! Добраніч, панове, добраніч! Я пообіцяла вам, не знаю з якої нагоди, історію кумедного одруження і, гадаю, свого слова додержала. Пане Жаку, вам, мабуть, неважко буде заснути, бо очі ваші вже зовсім стуляються. Добраніч, пане Жаку!

Пан. Ну, хазяєчко, а ваших пригод так і не можна дізнатися?

Хазяйка. Ні.

Жак. Скажена ж у вас охота до оповідань!

Пан. То правда; вони повчають і розважають мене. Добрий оповідач трапляється нечасто.

Жак. Саме через це я й не люблю оповідань, якщо тільки не я їх розказую.

Пан. По-твоєму, краще розказувати погано, ніж мовчати.

Жак. То правда.

Пан. А по-моєму, краще слухати погане розказування, ніж нічого не слухати.

Жак. Тому й зручно нам удвох.

Не знаю, де був розум у хазяйки, Жака та його пана, якщо вони так і не добрали нічого сказати на користь панни Дюкенуа, хоч сказати було що. Хіба дівчина перед

розв'язкою розуміла що-небудь у хитрощах пані де Лапомрей? Хіба не воліла вона краще прийняти пропозиції маркізові, ніж його руку, і бути йому коханкою, а не дружиною? Хіба не була вона весь час під маркізиними загрозами й деспотизмом? Чи можна ганити її за її страшну огиду до безчесного становища? І коли з більшою пошаною поставитись до цього її почуття, то чи можна вимагати від неї великої делікатності й сумлінності у виборі засобів, щоб урятуватися з того становища?

І ви гадаєте, читачу, що апологію пані де Лапомрей важче скласти? Може, вам приємніше було б почути з цього приводу висловлювання Жака та його пана, але вони мають говорити про стільки цікавіших речей, що, мабуть, цією річчю знехтують. Дозвольте ж мені до неї взятись на хвилину.

Ви лютуете на саме ім'я пані де Лапомрей і скрикуєте: "Ах, жахлива жінка! Ах, лицемірка! Ах, негідниця!..." Не треба вигуків, не треба гніву, не треба упередженості – поміркуймо. Щодня робляться ще гірші вчинки і без ніякого хисту. Ви можете ненавидіти пані де Лапомрей, можете боятися її, але ви її не зневажатимете, її помста люта, але ніяким корисливим мотивом не заплямована. Вам не сказали, що вона шпурнула маркізові межі очі чудовий діамант, що він подарував їй, але вона зробила це, я знаю з найпевніших джерел. Не йшлося ж ні про збільшення її достатку, ні про здобуття якоїсь почесності. Як! Коли б ця жінка таке вчинила, щоб дістати чоловікові нагороду по службі; коли б вона ославила себе з міністром чи навіть секретарем задля ордена чи полковництва або з охоронцем бенефіцій задля багатого абатства, це здалося б вам річчю простою, за вами був би звичай; а коли вона мстить за віроломство, ви проти неї обурюєтесь, не помічаючи того, що її злостивість вас уражає, або тому, що ви нездатні так глибоко почувати, або тому, що ви майже зовсім не шануєте жіночу чесноту. Чи подумали ви хоч трохи, скільки жертв принесла пані де Лапомрей задля маркіза? Не казатиму вже про те, що її гаманець був відкритий для нього за всякої нагоди і що кілька років він не мав ні дому, ні столу, крім як у неї, – на це ви похитаєте головою. Але вона пристосувалася до всіх його вибаганок, до всіх його смаків. Щоб подобатися йому, вона змінила своє життя. Чистотою своїх звичаїв вона здобула в світі найвищу повагу – і вона принизилась до загального рівня. Коли вона прихилилась до впадання маркізового, про неї сказали: "Нарешті чудесна пані де Лапомрей зробила так, як кожна з нас..." Вона помічала навколо себе іронічні зітхання, чула жарти і часто червоніла від них та опускала очі; вона випила весь келих гіркоти, приготований жінкам, що своєю доброзвичайністю надто довго були сатирою на нестатечність свого оточення; вона знесла весь ганебний галас, яким мстяться необачні недоторки, що вдають чесність. Вона була гонориста і краще померла б від горя, ніж після осудовища порушеної чесноти зазнати ще й посміховища покинутої жінки. Вона була в літах, коли втрата коханця вже річ непоправна. Таку вже мала вдачу, що через цю подію була приречена на нудьгу й самотність. Чоловік пронизує кинджалом другого за якийсь рух, за якусь брехню, а чесній жінці, ославленій і зрадженій, не дозволено штовхнути зрадника в обійми куртизанки? Ох, читачу, ви дуже легковажні у своїй хвалі й дуже суворі у своєму осуді. Але, скажете ви мені, ще більш, як самою помстою, я дорікаю

маркізі способом цієї помсти. Мені дика така довготривала злостивість, плетиво облуди та брехні, що тягнеться мало не рік. Мені, Жакові, його панові й хазяйці так само. Але ви все прощаєте першому порухові, а я скажу вам, що коли перший порух у інших короткий, то в пані де Лапомрей і жінок її вдачі він довгий. Їхня душа іноді ціле життя лишається мов би в першій хвилині образи, і що в цьому недоречного, що в цьому несправедливого? Я вбачаю в цьому лише менш буденну зраду і цілком схвалив би закон, що присуджував би куртизанкам того, хто звів і покинув чесну жінку: безликого чоловіка – безликим жінкам.

Поки я розважаю, Жаків пан хропе так, ніби він чує мене, а Жак, що йому м'язи на ногах відмовлялися служити, никає по кімнаті босоніж, у сорочці, перекидає все, що йому трапляється, і розбуджує свого пана, що каже йому з-за заслони:

- Ти п'яний, Жаку.
- Або замалим не п'яний.
- О котрій годині ти надумав лягати?
- Зараз, пане, але тут є... тут є...
- Що там є?

- Недопиток у пляшці, а він же видихнеться. Я терпіти не можу недопитих пляшок. Коли б ліг, воно б пахтіло мені, а щоб не дати мені заснути, більшого й не треба. Наша хазяйка, їй-богу, чудова жінка, її шампанське – чудове вино, і шкода було б дати йому видихнутись. Ось зараз його сховаємо... і воно не видихатиметься...

Отак белькочучи, Жак, босоніж, у сорочці, хильнув двічі-тричі без розділових, мовляв він, знаків, тобто з пляшки в склянку, а зі склянки в рот. Є дві версії про те, що сталося після того, як погасили світло. Одні твердять, що він почав мацати вздовж стін, не в змозі знайти ліжко, і казав:

- їй-богу, його немає, а якщо воно і є, то мені на небі написано не знайти його. Так чи так, а треба без нього обійтись, – і він вирішив лягти на стільцях.

Інші ж твердять, що йому на небі було написано перечепитися через стільці, впасти на підлогу та долі й лишитись. Завтра чи позавтра ви на свіжу голову виберете з цих двох версій ту, що більше вам до вподоби.

Обидва наші подорожні, полягавши не рано ще й з гарячою від вина головою, спали до пізнього ранку – Жак долі або на стільцях, як до вподобаної вами версії, а пан вигідніше – на ліжку. Прийшла хазяйка й повідомила їм, що надворі хмарно, що, коли й дозволить погода вирушити в дорогу, вони муситимуть або важити своїм життям, або спинитися через повінь на річці, яку їм треба переїхати, і що кілька вершників, які не схотіли послухати її, змушені були повернутись назад. Пан спитав Жака:

- Що ж нам робити?

Жак відповів:

- Поснідаємо спочатку з хазяєчкою, а там видно буде.

Хазяйка побожилася, що це мудра думка. Подали сніданок. Хазяйка нічого кращого не бажала, як бути веселою, і Жаків пан був не від того, але Жакові нездужалось – він їв неохоче, не пив, мовчав. Найгірший був якраз останній симптом, наслідок лихої ночі

й лихого ліжка. Він скаржився на біль у тілі, а його хрипкий голос свідчив про біль і в горлі. Пан порадив йому лягти, та він не схотів ніяк. Хазяйка пропонувала йому юшку з цибулею. Він попросив запалити в кімнаті, бо його морозило, приготувати йому відвар і принести пляшку білого вина – усе це негайно було виконано. Ось пішла хазяйка, лишилися Жак із паном удвох. Пан підходив до вікна, казав: "Що за бісова негода!", дивився на годинника (бо тільки своєму він довіряв), котра воно година, нюхав табаку, знов починав те саме, щоразу скрикуючи: "Що за бісова негода!", та казав до Жака:

– Чудова нагода почати далі й закінчити історію твого кохання! Але про кохання і про інше погано розказувати, коли нездужаєш. Подивись, помадай себе. Якщо можеш продовжувати, – продовжуй, а ні – то випий відвару й спи.

Жак заявив, що мовчати йому нездорово, що він тварина балакуча і що головна, найдорожча перевага його становища – це вільна змога надолужити ті дванадцять років, що він прожив із затичкою у свого діда, царство йому небесне.

Пан. То говори, адже це обом нам за втіху. Ти спинився на якійсь, не пам'ятаю вже, нечесній пропозиції хірургової дружини. Здається, мова була про те, щоб вигнати із замку лікаря й посадити натомість її чоловіка.

Жак. Я зараз, одну хвилинку, будь ласка. Промочимо горлянку.

Жак налив у велику склянку відвару, долив білим вином і випив. Цього рецепта він дізнався від свого капітана, і пан Тіссо[\[48\]](#), що дізнався його від Жака, рекомендує його у своєму трактаті про народні хвороби. Біле вино, казали Жак і пан Тіссо, є сечогінне, воно перебиває нудкість відвару, підтримує міць шлунку й нутрощів. Випивши склянку відвару, Жак повів далі:

– Ось вийшов я з хірургової хати, сів у карету, прибув до замку, а там усі мешканці замку мене обступили.

Пан. Хіба тебе там знали?

Жак. Напевне! Пригадуєте ту жінку, що з глеком олії?

Пан. Аякже!

Жак. Та жінка була на послугах в управителя та слуг. Жанна розголосила по замку про мій великодушний вчинок. Моє добродійництво дійшло до панових вух, розказали йому й про побої, якими те добродійництво було нагороджене на великій дорозі. Він наказав розшукати мене й приставити до нього. От я й з'явився. Дивляться на мене, розпитують, дивуються. "Помістіть його вигідно, – сказав пан своїм людям, – і щоб йому нічого не бракувало. – А домовому хірургові: – Ви ж пильно його одвідуйте..." Усе це було виконано точка в точку. Ну, пане мій, чи ж знає хто, що на небі написано? Хай кажуть тепер, що добре чи зле віддавати свої гроші, що то нещастя бути побитому... Коли б не ці дві події, пан Деглан ніколи не почув би про Жака.

Пан. Пан Деглан, мірмонський дідич! Так ти в Мірмонському замку? У мого давнього приятеля, в батька пана Дефоржа, управителя провінції?

Жак. Суцця правда. А чорнява дівчина з легким станом та чорними очима...

Пан. Це Деніза, Жаннина дочка?

Жак. Вона сама.

Пан. Маєш рацію, це одне з найкращих і найчесніших створінь на двадцять лье навкруги. Я і більшість тих, хто бував у Деглановому замку, все пускали в діло, щоб звабити її, та тільки ж надаремно; кожен з нас ладен був зробити найбільші дурниці, аби з нею поженитись.

Тут Жак перестав говорити, а пан спитав його:

- Про що ти думаєш? Що робиш?

Жак. Молюся.

Пан. Хіба ти молишся?

Жак. Іноді.

Пан. Як же ти молишся?

Жак. Молюся: "Який би не був ти, що створив великий сувій і своїм пальцем накреслив усе написане на небі, ти споконвіку знав, чого я потребую; хай буде воля твоя, амінь".

Пан. Хіба гірше було б, якби ти помовчав?

Жак. Може, так, може, ні. Я молюся про всяк випадок. І хоч що мені трапиться, я не радію і не нарікаю, якщо володію собою, але ж я непослідовний і шалений, забуваю свої засади й науку мого капітана й сміюся та плачу, як дурень.

Пан. А твій капітан хіба не плакав і не сміявся ніколи?

Жак. Рідко... Одного ранку Жанна привела до мене Денізу й сказала спочатку до мене: "От ви, пане, в гарному замку, де вам буде трохи краще, як у вашого хірурга... Надто ж на початку - о, вас доглядатимуть чудово! Але я знаю слуг, бо давно вже живу тут. Помалу їхній щирий запал прохолоне. Пани про вас не думатимуть, і якщо хвороба ваша продовжуватиметься, про вас забудуть, так забудуть, що коли вам спаде на думку померти з голоду, то вам у цьому поталанить..." Потім звернулась до дочки: "Слухай, Денізо, я хочу, щоб ти навідувалася до цієї чесної людини чотири рази на день - уранці, в обід, о п'ятій годині і коли вечеря. Хочу, щоб ти слухалася його, як мене. І ти мого слова пильнуй".

Пан. А знаєш, що сталося з бідним Дегланом?

Жак. Ні, пане. Але коли не здійснились йому мої побажання благоденства, то не тому, що були вони нещирі. Адже він віддав мене командорові де Лабуле, що загинув по дорозі до Мальти. А командор де Лабуле віддав мене своєму старшому братові, капітанові, що, мабуть, помер тепер від фістули. А цей капітан віддав мене своєму найменшому братові, тулузькому генеральному адвокату, що збожеволів і родина замкнула його. А пан Паскаль, генеральний тулузький адвокат, віддав мене графові де Турвіль, що волів краще відростити собі бороду в капуцинській рясі, ніж важити своїм життям. А граф де Турвіль віддав мене маркізі дю Беллуа, що втекла до Лондону з одним чужоземцем. А маркіза дю Беллуа віддала мене одному зі своїх кузенів, що розорився через жінок і потрапив на острови. А цей кузен порекомендував мене панові Еріссану, лихвареві за фахом, що поряdkував коштами пана Рюзе, доктора Сорбонни, який приставив мене до панни Іслен, що ви утримували й що примістила мене до вас, кому я завдячуватиму шматком хліба на старості, бо ж ви пообіцяли мені це, якщо я

щиро прихилиюсь до вас, а воно не скидається на те, щоб ми розлучились. Жака створено для вас, а вас створено для Жака.

Пан. Але ти, Жаку, у багатьох домах побував за досить короткий час.

Жак. То правда. Мене іноді виганяли.

Пан. Чому?

Жак. Бо я балакуном народився, а всі ті люди вимагали мовчанки. Не те що ви – ви другого ж дня попросилися б зі мною, якби я мовчав. У мене якраз така вада, що вам пасує. Але що ж сталося з паном Дегланом? Розкажіть мені, поки я зготую склянку відвару.

Пан. Ти жив у його замку й нічого не чув про його пластир?

Жак. Ні.

Пан. Ця пригода хай буде на дорогу, а друга пригода коротка. Він забагатів на грі. Зійшовся він з жінкою, яку ти міг бачити в замку, жінкою розумною, але поважною, мовчазною, чудною й жорстокою. Одного разу ця жінка сказала йому: "Або ви мене любите більше, як гру, – тоді дайте мені слово честі, що не гратимете ніколи; або ви гру любите більше від мене, – тоді не говоріть мені про своє кохання і грайте досхочу..." Деглан дав слово честі, що більше не гратиме. "Ні по великій, ні по малій?" – "Ні по великій, ні по малій". Років з десять прожили вони вкупі в замку, який ти знаєш, аж ось Деглан, поїхавши до міста в грошовій справі, мав нещастя зустріти у свого нотаря одного зі своїх колишніх партнерів у брелані[49], який затяг його обідати до картярні, де він одним заходом програв увесь свій достаток. Його коханка була неблаганна. Вона була багата, призначила Дегланові маленьку пенсію і розлучилася з ним назавжди.

Жак. Мені дуже прикро, то була порядна людина.

Пан. Як горло?

Жак. Зле.

Пан. Бо ти говориш багато, а п'єш недосить.

Жак. Бо не люблю відвару, а люблю говорити.

Пан. Ну, Жаку, от ти в Деглана, коло Денізи, і мати дозволила Денізі навідуватися до тебе щонайменше чотири рази на день. Крутішка! Уподобати якогось Жака!

Жак. Якогось Жака! Якийсь Жак, пане, така людина, як і хто інший.

Пан. Помиляєшся: якийсь Жак не така людина, як хто інший.

Жак. Він іноді кращий від кого іншого.

Пан. Жаку, ти забуваєшся. Вертайся до історії свого кохання й пам'ятай, що ти був і будеш завжди лише якимсь Жаком.

Жак. Якби в халупі, де ми застали шахраїв, Жак не показав себе трохи кращим від свого пана...

Пан. Жак, ти нахаба, ти зловживаєш моєю добротою. Якщо я мав дурість змінити твоє місце, то зумію й назад тебе відрядити. Жаку, забери свою пляшку й казанок і йди униз.

Жак. Це ви тільки так кажете, пане. Мені добре тут, і вниз я не піду.

Пан. А я тобі кажу, що підеш.

Жак. Я певен, що ви нещиро кажете. Як же це, пане, ви десять років привчали мене жити вкупі по-товариському...

Пан. Я хочу припинити це.

Жак. Терпіли всі мої зухвальства...

Пан. Більш не хочу терпіти.

Жак. Садовили мене поруч себе до столу, називали своїм другом...

Пан. Ти не знаєш, що то значить – друг, – коли ним начальник називає підлеглого.

Жак. І коли всі знають, що ваші накази ламаного шеляга не варті, якщо їх не ствердить Жак; коли ваше ім'я так з моїм зліпилося, що одне без одного ніколи не вживається і всі кажуть – Жак та його пан, – тепер ви раптом хочете розлучити їх! Ні, пане, цього не буде. На небі написано, що поки житиме Жак і поки житиме його пан і навіть коли вони помруть обидва, люди казатимуть: Жак та його пан.

Пан. А я кажу, Жаку, щоб ти йшов униз і щоб ішов негайно, бо я тобі наказую це.

Жак. Накажіть, пане, щось інше, коли хочете, щоб я послухався.

Тут пан Жаків підводиться, бере його за петельки й каже йому поважно:

– Іди вниз.

Жак холодно відповідає йому:

– Не піду.

Пан трусить його дуже, каже йому:

– Іди вниз, мугирю, слухайся мене!

Жак відказує йому ще холодніше:

– Мугир, скільки вам завгодно, але мугир не піде. Слухайте, пане, у мене душа, як то кажуть, не в п'ятах. Даремно ви розпалюєтесь. Жак лишиться там, де він є, і вниз не піде.

А потім Жак та його пан, що досі стримувались, скипають обидва разом і починають на все горло кричати:

– Ти підеш!

– Не піду!

– Ти підеш!

– Не піду!

На цей галас прийшла хазяйка і запитала, в чому річ; але вони не зразу відповіли їй, кричали далі:

– Ти підеш!

– Не піду!

Потім пан, розпачливо походжаючи по кімнаті, почав бурчати:

– Чи ви бачили коли-небудь щось подібне?

Хазяйка стояла спантеличена:

– Та що у вас сталося, панове?

Жак до хазяйки незворушно:

– Панові в голові замакітрилось, божевільний він.

Пан. Ти хочеш сказати – дурний?

Жак. Як вам завгодно.

Пан до хазяйки:

– Ви чули?

Хазяйка. Він не правий; але спокій, спокій! Кажіть один і другий, щоб я знала, в чому річ.

Пан до Жака:

– Кажи, мугирю.

Жак до пана:

– Самі кажіть.

Хазяйка до Жака:

– Ну бо, кажіть, пане Жаку, адже пан вам наказує; зрештою, пан є пан...

Жак виклав хазяйці суть справи. Вислухавши, хазяйка сказала їм:

– Панове, хочете взяти мене за суддю?

Жак та його пан в один голос:

– Залюбки, залюбки, хазяєчко!

– І ви честю ручитесь виконати мій присуд?

Жак та його пан:

– Честю, честю...

Тоді хазяйка промовила, сівши на стіл і прибравши тону та поведження поважного судді:

"Заслухавши пана Жака заяву і взявши до уваги факти, які доводять, що його пан є добрий, предобрий і найдобріший пан і що Жак слуга непоганий, хоч схильний плутати абсолютне й непорушне володіння з тимчасовим і дарованим посіданням, я касую рівність, що встановилася між ними з плином часу, і зразу її відновлюю. Жак піде вниз, а коли зійде вниз, вийде зразу назад нагору й обійме всі прерогативи, з яких досі користувався. Пан подасть йому руку й скаже приязно: "Добридень, Жаку, дуже радий тебе бачити..." Жак відповість йому: "Мені теж дуже приємно, пане, здібатися з вами..." І забороняю їм будь-коли піднімати питання про цю справу й обговорювати надалі прерогативу пана та слуги. Волимо, щоб один наказував, а другий корився, кожен по своїй щирості, і щоб про можливість одного та повинність другого лишалася та сама невиразність, що й досі".

Коли вона докінчила цей присуд, позичений з якогось тодішнього твору, що вийшов з нагоди цілком подібної суперечки й розголосився з кінця в кінець королівства, пан як крикне на слугу:

– Іди вниз!

А слуга й собі:

– Не піду!

– Ну бо, – мовила вона тоді до Жака, – дайте мені руку без зайвої балачки...

Жак скрикнув болісно:

– Виходить, мені на небі написано піти вниз!..

Хазяйка до Жака:

- На небі написано, щоб, найнявшись до пана, ходити вниз, угору, вперед і назад та на місці стояти і щоб ногам ніколи не було вільно переступати волю голови. Дайте ж мені руку і хай доконається мій наказ...

Жак дав хазяйці руку, але тільки переступили вони поріг кімнати, пан кинувся до Жака й поцілував його. Облишивши Жака, він поцілував хазяйку і, цілючи їх обох, казав:

- На небі написано, щоб я ніколи не здихався цього типа і щоб, поки мого життя, він був моїм паном, а я його слугою...

Хазяйка докинула:

- І, скільки бачу, вам обом від того не зле.

Утихомиривши цю суперечку, як вона гадала першу, хоч то була вже сота такого ґатунку, і відновивши Жака на його посаді, хазяйка пішла за своїми справами, а пан сказав Жакові:

- Тепер, коли ми заспокоїлись і здатні розважливо міркувати, хіба ти не визнаєш...

Жак. Я визнаю, що, давши слово честі, треба додержувати його. І коли ми під словом честі пообіцяли нашому судді не вертатись до цієї справи, то не треба більше про неї говорити.

Пан. Твоя правда.

Жак. Але, не повертаючись до цієї справи, чи не змогли б ми запобігти сотні інших справ якоюсь розсудливою угодою?

Пан. Погоджуюсь.

Жак. Постановімо: 1) зважаючи на те, що мені на небі написано бути вам доконечним і що я розумію і знаю, що обійтись без мене ви не можете, я зловживатиму ці переваги всякого і кожного разу, коли трапиться така нагода.

Пан. Але, Жаку, ніколи нічого подібного не постановлялось.

Жак. Постановлялось чи ні, а так робилося споконвіку, робиться тепер і робитиметься, поки світу. Думаєте, що інші не силкувались ухилитися від цього наказу і що ви з усіх найспритніший? Викиньте з голови цю думку й підкоріться законові потреби, від якого не ваша змога звільнитися.

"Постановімо: 2) зважаючи на те, що Жак не може не знати свого впливу на пана й своєї влади над ним, як і пан не може не знати своєї слабкості й звільнитись від своєї поблажливості, мусить Жак бути зухвалий, а його пан задля спокою того не помічати. Усе це погоджено поза нашою свідомістю і стверджено на небі печаттю тої миті, як природа створила Жака та його пана. Ухвалено, щоб ви мали право, а я - річ. Якщо ви схочете противитись водінню природи, то буде тільки дурний клопіт.

Пан. Але в такому разі твоя доля краща за мою.

Жак. Хто це заперечує?

Пан. Але в такому разі мені лишається тільки стати на твоє місце, а тебе поставити на своє.

Жак. Знаєте, що тоді сталося б? Ви втратили б право, а вигоди не здобули б.

Лишімось, як ми є, обом нам дуже добре, і вживімо решту нашого життя на те, щоб стати приказкою.

Пан. Якою приказкою?

Жак. Жак своїм паном керує. Ми будемо перші, про кого скажуть так, але казатимуть ще про тисячу інших, що важать більше за нас.

Пан. По-моєму, це жорстоко, дуже жорстоко.

Жак. Пане, любий пане, навіщо відбрикуватись від штрикала[\[50\]](#), яке тоді ще болючіше колотиме? Так оце умовлено поміж нами.

Пан. А що важить наша згода на доконечний закон?

Жак. Багато. Хіба, по-вашому, не корисно хоч раз виразно та ясно усвідомити, чого дотримуватися? Усі наші суперечки досі виникали лише через те, що ми ще не сказали сами собі як слід – ви, що зватиметесь моїм паном, а я – що буду вашим паном. А тепер порозумілися, надалі тільки треба відповідно поводитись.

Пан. Але звідки ти в біса дізнався про все це?

Жак. З великої книги. Ах, пане мій, хоч скільки обмірковуй, обмислюй та вивчай усі книги у світі, а будеш завжди тільки писарчуком, коли не прочитав великої книги.

По обіді сонце прояснилось. Дехто з подорожніх запевняв, що річку можна перебрести. Жак зійшов униз, його пан дуже щедро заплатив хазяйці. Коло воріт корчми чимало пасажирів, затриманих негодою, збирались у подальшу путь, серед них і Жак зі своїм паном та герой кумедного одруження зі своїм супутником. Пішоходці беруть свої ціпки й сакви; інші сідають у фургони та карети, верхівці вже на конях і п'ють прощальну склянку. Привітна хазяйка тримає пляшку в руці, подає склянки, наливає їх, не забуваючи й своєї; їй говорять люб'язні слова, вона відповідає ввічливо й весело. Підострожують коней, прощаються і рушають.

Трапилося так, що Жакові з його паном і маркізові Арсизькому з його подорожнім товаришем було по дорозі. Останній з цих чотирьох персонажів вам незнайомий. Йому від сили було років двадцять два – двадцять три. З обличчя видно було, що він несміливий, голову він трохи схиляв на ліве плече, був мовчазний, на світському звичаю не знався. Коли вклонявся, – згинав верхню частину тулуба, не поворухнувши ногами; сидячи, мав погану звичку брати поли своєї сукмани й перехрещувати їх на стегнах, тримати під лапами руки й слухати розмову, майже заплющивши очі. Жак, запримітивши особливості його поведінки, шепнув панові на вухо:

– Закладаюся, що цей юнак ченцював.

– Чому це ти так вирішив, Жаку?

– Побачите.

Четверо подорожніх їхали гуртом, розмовляючи про дощ, годину, хазяйку, хазяїна, про сварку маркіза Арсизького через Ніколь. Голодна й нечепурна сучка раз у раз прибігала й терлася йому об панчохи. Він кілька разів марно відганяв її серветкою, а потім садонув її як слід ногою... І зразу розмова перекинулась на незвичайну жіночу прихильність до тварин. Кожен висловив про це свою думку. Пан звернувся до Жака:

– А ти що про це думаєш?

Жак спитав свого пана, чи не помічає той, що серед простолюду, не зважаючи на злидні й голод, кожен має собаку. Чи не помічає він, що всіх цих собак навчено якихось штук – служити, танцювати, приносити речі, стрибати за короля, за королеву, вдавати мертвого і таким вихованням зроблено найнещаснішими у світі тваринами. Із цього він виснував, що кожен хоче панувати над іншими, а що тварина стоїть у суспільстві безпосередньо нижче від останнього класу громадян, над якими панують усі інші класи, то ці громадяни беруть тварину, щоб теж над ким-небудь панувати.

– Отож, – сказав Жак, – кожен має свого собаку. Міністр – собаку у короля, урядовець – у міністра, жінка – в чоловіка або чоловік у жінки. Коли пан примушує мене говорити, як мені хочеться мовчати, хоч справді це рідко буває, – казав далі Жак, – коли він примушує мене мовчати, як мені хочеться говорити, хоч зробити це дуже важко; коли він жадає від мене історію мого кохання, а мені більш до вподоби говорити про щось інше; коли я почав історію мого кохання, а він перебиває мене, – що я таке, як не свого пана собака? Слабкі люди – собаки дужих.

Пан. Але ж цю прихильність до тварин я помічаю, Жаку, не тільки серед простолюду. Я знаю великих паній, яких оточує ціла зграя псів, не кажучи вже про котів, папуг та пташок.

Жак. То на глум із самих себе та свого товариства. Вони нікого не люблять, ніхто їх не любить, і вони кидають собакам почуття, з яким не знають, що робити.

Маркіз Арсизький. Дивовижна річ – любити тварин і кидати своє серце собакам!

Пан. Того, що дають цим тваринам, вистачило б прохарчувати двох-трьох нещасних.

Жак. Тепер це вас не дивує?

Пан. Ні.

Маркіз Арсизький глянув на Жака й посміхнувся його думкам; потім сказав до його пана:

– У вас незвичайний слуга.

Пан. Слуга! Ви надто добрий: то я в нього слугою, і не пізніш як сьогодні вранці, він замалим не довів мені цього формально.

За балачкою добулися до ночівлі й замешкали спільно. Жаків пан з маркізом Арсизьким повечеряли вкупі. Жакові з юнаком подали окремо. Пан кількома словами змалював маркізові Жакову історію і фаталістичний лад його голови. Маркіз розказав про юнака, що з ним їхав. Він був колись промонтрійцем^[51], але з чудної пригоди покинув монастир, і маркіз з рекомендації своїх друзів зробив його до кращих часів своїм секретарем. Жаків пан сказав:

– Це втішно.

Маркіз Арсизький. Що ж тут, по-вашому, втішного?

Пан. Я говорю про Жака. Ледве ми зайшли до корчми, з якої оце їдемо, Жак сказав мені тихо: "Придивіться, пане, до цього юнака, закладаюсь, що він ченцював".

Маркіз. Він угадав, і я знаю, з чого. Ви рано лягаєте спати?

Пан. Ні, не завжди, а цього вечора ще менше поспішаю, бо ж ми їхали тільки півдня.

Маркіз Арсизький. Якщо ви не маєте якогось кориснішого й приємнішого діла, я розкажу вам історію мого секретаря. Вона непересічна.

Пан. Охоче послухаю.

Чую вас, читачу, ви кажете мені: "А Жакове кохання?.." Гадаєте, мені воно не таке цікаве, як вам? Хіба ви забули, що Жак любить говорити, особливо про себе? Це – загальна манія людей його стану, манія, що підносить їх з упослідження, ставить на трибуну й обертає одразу на цікавих персонажів. Що притягує, по-вашому, народ на прилюдні страти? Жорстокість? Помиляєтесь, народ зовсім не жорстокий, якби його змога, він вирвав би з рук правосудця того нещасного, коло чийого ешафота він юрмиться. Він шукає на Гревському майдані^[52] видовища, про яке зможе, повернувшись, розказати в передмісті. Йому байдуже, яке саме видовище, аби тільки він грав роль, зібрав сусідів, примусив слухати себе. Улаштуйте на бульварі веселе свято, і ви побачите стратний майдан порожнім. Народ жадібний до видовищ і збігається на них, бо йому втішно на них дивитися, а ще втішніш розповідати про них, повернувшись додому. Народ жахливий у своєму шаленстві, але воно недовготривале. Через самі свої злидні він зробився спочутливим. Він відвертає очі від огидного видовища, якого шукає, зворушується й вертається, плачучи... Усе, що розказую оце вам, читачу, я чув від Жака – признаюся в цьому, бо не люблю пишатися чужим розумом. Жак не визнавав ні назви "порок", ні назви "чеснота". Він твердив, що люди народжуються щасливими або нещасливими. Коли чув слова: "нагорода" й "кара", він знижував плечима. На його думку, нагорода – заохочення добрих, кара – залякування лихих. "Чи може воно бути інакше, – казав він, – коли немає свободи і доля наша написана на небі?" Він гадав, що людина іде до слави або до ганьби так само доконечно, як котиться з гори куля, що мала б самосвідомість, і коли б нам відоме було зчеплення причин та наслідків, які утворюють життя людини від першої хвилини її народження до її останнього зітхання, ми переконалися б, що все зроблене нею їй доконечно було зробити. Я не раз заперечував це, але марно. Справді, що відповісти тому, хто каже вам: "Яка б не була сума елементів, що з них я складаюся, я – єдиний; а одна-єдина причина має один лише наслідок. Я завжди був однією-єдиною причиною, отже, завжди мусив спричиняти лише один наслідок. Виходить, моє тривання є низка доконечних наслідків". Отак міркував Жак зі своїм капітаном. Відрізнати фізичний і духовний світ здавалося йому безглуздом. Капітан утовкмачив йому в голову всі ті погляди, що він сам почерпнув у Спінози й знав напам'ять. На підставі цієї системи можна було б уявити, що Жака ніщо не радувало й ніщо не журило. Проте це неправда. Він поводився приблизно так, як і ми з вами. Він дякував добродійникові, щоб той іще робив йому добро. Він гнівався на несправедливого, а коли йому зауважували, що він схожий тоді на собаку, який кусає кинутий на нього камінь, відказував: "Ні, ні, камінь, покусаний собакою, залишається таким, як був, а несправедливий від палиці змінюється". Часто він був непослідовний, як і ми з вами, і схильний забувати свої власні засади, за винятком деяких обставин, коли його філософія, очевидно, над ним панувала. Тоді він казав: "Це мусило бути, бо так написано на небі". Він намагався

запобігти злу, був обачний, хоч дуже зневажав обачність. Коли нещастя все ж ставалося, він вертався до свого приспіву й цим розраджувався. Зрештою, він був людина добра, щира, чесна, відважна, віддана, вірна, дуже вперта, а ще більш – балакуча, і зажурена, як і ми з вами, з того, що почала історію свого кохання майже без ніякої надії закінчити її. Отож я раджу вам, читачу, скоритися своїй долі й за браком Жакового кохання погодитися на пригоди секретаря маркіза Арсизького. До того ж, бачу я, бідний Жак із широкою хусткою на шиї та дорожньою пляшкою, де замість колишнього доброго вина налито самого тільки відвару, кашляє, клене хазяйку, яку вони покинули, і її шампанське, а він цього не робив би, якби пам'ятав, що на небі написано все, навіть його нежить. Крім того, читачу, завжди ті любовні оповідання; одне, два, три, чотири любовні оповідання я вам розказав; три-чотири любовні оповідання ви самі пригадуєте: забагато любовних оповідань. З другого боку, й то правда, що, пишучи для вас, треба або обійтись без вашої похвали, або догодити вам, а ви ж рішуче стоїте за любовні оповідання. Усі ваші повісті віршами й прозою – любовні оповідання. Майже всі ваші поеми, елегії, еклоги, ідилії, пісеньки, послання, комедії, опери – любовні оповідання. Майже все ваше малярство й скульптура – теж любовні оповідання. Відколи існуєте, ви живитеся самими тільки любовними оповіданнями, і вам це аж ніяк не обридає. Вас, чоловіки й жінки, великі й малі діти, тримають у цьому режимі й довго ще триматимуть, а вам і не обридне. Справді, це дивовижно. Мені хотілося б, щоб історія секретаря маркіза Арсизького теж була любовним оповіданням, але боюсь, що вона таким не буде і завдасть вам нудьги. Тим гірше для маркіза Арсизького, для Жакового пана, для вас, читачу, і для мене.

Находить хвилина, коли майже всі дівчата й хлопці впадають у меланхолію. Їх мучить невиразна тривога, яка всюди сягає, а ніде не знаходить собі ніякого заспокоєння. Вони шукають самотності, плачуть, їх зворушує тиша монастирів, їх зваблює образ миру, що нібито панує в домах чернецтва. Вони приймають за поклик гласу Божого перші порухи темпераменту, що в них розвивається, і якраз, коли їх кличе природа, обіймають спосіб життя, противний заповітам природи. Помилка недовго триває. Слова природні яснішають: її пізнають, і ув'язнену істоту охоплює жаль, млюсть, запаморока, божевілля і розпач...

Такий вступ зробив маркіз Арсизький. Занудьгувавши світом на сімнадцятому році, Рішар (так звати мого секретаря) утік з батьківського дому й став за послушника у премонстрійців.

Пан. У премонстрійців? Це мене тішить. Вони білі, як лебеді, і їхній фундатор св. Норбер тільки одне поминув у своїх статутах...

Маркіз Арсизький. Визначити своїм ченцям, кому з ким у парі йти.

Пан. Якби в амурів не було звичаю ходити голими, вони прибралися б премонстрійцями. Дивна політика панує в цьому ордені. Вам дозволяють герцогиню, маркізу, графиню, жінку голови, радника, навіть фінансиста, але не міщанку. Хоч яка гарна буде купчиха, ви рідко побачите премонстрійця в її крамниці.

Маркіз Арсизький. Це саме казав мені й Рішар. Він узяв би постриг по двох роках

послушництва, коли б цьому не противилися його батьки. Батько зажадав, щоб він повернувся додому, де матиме змогу перевірити своє покликання, додержуючи всіх правил монастирського життя протягом одного року, – цю угоду одна й друга сторона достоту виконали. Рік спроби минув перед очима всієї родини, і Рішар зажадав узяти постриг. Батько відповів йому: "Я дав вам рік на остаточне рішення, сподіваюсь, і ви не відмовите мені року на те саме. Я погоджуюсь тільки, щоб ви пробули цей час там, де вам до вподоби". До закінчення цього другого терміну абат ордену взяв його до себе. За цей проміжок часу його заплутали в одну з тих пригод, що трапляються лише по монастирях. На чолі одного з монастирів ордену стояв тоді надзвичайної вдачі настоятель, звали його отець Юдсон. З обличчя він був вельми цікавий – велике чоло, овальне лице, орлиний ніс, великі сині очі, чудові зуби, тонісінькі брови, на голові цілий ліс сивого волосся, що надавало його цікавому обличчю гідності; був розумний, знаючий, у поведженні й висловах якнайчемніший, любив лад і працю, але мав бурхливі пристрасті, нестримний нахил до втіх та жінок, доведений до останнього щабля хист до інтриг, розбещені звичаї й у своєму монастирі він тримався абсолютним деспотом. Коли йому дали той монастир під оруду, він був заражений неучьким янсенізмом, науку в ньому проходили кепсько, світські справи були в безладді, релігійні обов'язки зійшли нанівець, Божу службу правили непристойно, у зайвих помешканнях жили розбещені пансіонери. Отець Юдсон янсеністів навернув чи усунув, сам узяв провід у науці, упорядкував світські справи, відновив чинність статуту, вигнав неподобних пансіонерів, запровадив у святих відправах правильність та добропристойність і зробив свою громаду одною зі зразкових. Але сам звільняв себе від суворості, якій підпорядковував інших; не такий він дурень був, щоб брати й на свою шию залізне ярмо, в якому тримав своїх підлеглих; тому вони перейнялись до отця Юдсона затаєним гнівом, що був від того ще палкішим та небезпечнішим. Кожен був йому ворог і шпик, кожен старався нишком прозирнути в темряву його поведінки, кожен провадив окремий список його прихованих бешкетів, кожен заповзявся занапастити його. Усякий крок його вистежувано, його інтриги були відомі, ледве тільки він починав снувати їх.

Абат ордену мав по сусідству з монастирем будинок. У ньому було двоє дверей – одні виходили на вулицю, другі – в монастир. Юдсон зламав у них замки. Абатське помешкання стало притулком його нічних походеньок, а ліжко абатове – його втіх. Пізньої ночі він сам приводив тими дверима, що з вулиці, жінок усякого становища. Тут упоряджали вишукані вечери. Юдсон мав сповідальню й обіщував у ній тих своїх спокутниць, що були цього варті. Серед його покутниць була одна цукерниця, що славилась у кварталі своїм кокетством та чарами. Юдсон, не маючи змоги бувати в неї, замкнув її у своєму сералі. Цей мов би викрад не обійшовся без того, щоб родичі та чоловік чогось не запідозриш. Вони зробили йому візит. Юдсон прийняв їх пригнічений. Коли добрі люди почали викладати йому свою печаль, ударив дзвін. Була шоста година ввечері. Юдсон велить їм замовкнути, скидає капелюха, підводиться, хреститься й каже чуло та проникливо: *"Angelus domini nuntiavit Mariae!"* [53]. І от,

засоромившись своєї підозри, батько й брати цукерниці казали на сходах її чоловікові: "Сину, ви дурень... Брате, чи не сором вам? Щоб ото людина, яка каже Angelus, щоб ото святий!.."

Одного зимового вечора, коли він повертався до монастиря, на нього напалася одна з тих, що спокушають перехожих. Вона здалася йому гарною, він пішов за нею, та тільки ввійшов, наскочила варта. Така пригода іншого занапастила б, але Юдсон був людина з головою, і цей випадок зумів повернути так, що поліційний суддя поставився до нього прихильно, і він тільки здобув його протекцію. Коли його привели до судді, ось що сказав йому отець: "Мене звати Юдсон, я настоятель монастиря. Коли я вступив туди, у всьому був безлад. Не було ні науки, ні дисципліни, ні звичаїв. Духовне було занедбано, надмірні видатки загрожували монастиреві близькою руїною. Я все налагодив, але я – чоловік і волів краще звернутися до непутящої жінки, ніж до чесної. Тепер можете робити зо мною що хочете..." Суддя порадив йому бути надалі обачнішим, пообіцяв тримати цю пригоду в таємниці й засвідчив йому бажання ближче з ним познайомитись.

Тим часом вороги, що оточували його, посиляли, кожен від себе, генералові ордену повідомлення, де викладали все відоме їм про лиху Юдсонову поведінку. Зіставлення цих повідомлень побільшувало їхню силу. Генерал був янсеніст, отже, мав намір помститися за те ніби гоніння, яке Юдсон учинив на прихильників його поглядів. Йому дуже приємно було б поширити звинувачення в розбещених звичаях з одного оборонця булли й розслабленої моралі на цілу секту. Тому він віддав різні повідомлення про діла і вчинки Юдсонові до рук двох комісарів і відрядив їх потай, наказавши їм перевірити ці відомості й потвердити їх юридично та звелівши їм над усе провадити цю справу якнайобачніше, бо це був єдиний спосіб викрити винуватця несподівано й застерегтися від втручання двору та Мірпуа[54], що в його очах янсенізм був найбільшим з усіх злочинів, а впокорення булли Unigenitus – першою з чеснот. Мій секретар Рішар був одним з тих двох комісарів.

Ось вийшли ці двоє з послушництва, оселилися в Юдсоновім монастирі й нишком почали збирати відомості. Невдовзі вони склали більший список злочинств, ніж їх треба було б, щоб завдати півсотні ченців in pace[55]. Пробули вони довго, але поводитися так вправно, що зовні непомітно було нічого. На Юдсона, хоч який він був хитрий, клалася загибель, а він і гадки про те не мав. Проте неуважність цих новоприбулих до його власної особи, таємниці їхньої подорожі, їхні виходи – то спільно, то нарізно, їхні часті розмови з іншими ченцями, ті люди, яких вони відвідували і які відвідували їх, збудили в ньому деяку тривогу. Він вистежив їх сам, наказав стежити за ними, і незабаром мета їхньої місії стала йому очевидною. Він не розгубився, він почав якнайпильніше добирати способу грози, що зависла над його головою, скерувати на голову обох комісарів, і от якого надзвичайного дійшов він рішення.

Він звабив одну дівчину і тримав її в маленькому помешканні в передмісті Сен-Медар. Він побіг до неї й сказав їй таке:

- Дитино моя, все викрито, ми пропали. Не мине тижня, як вас замкнуть, а що зі

мною буде – не знаю. Не впадайте в розпач, не треба криків, угамуйте своє хвилювання. Слухайте мене, робіть, що я скажу, і добре робіть це, а решту я беру на себе. Завтра я їду на село. Під час моєї відсутності підіть до двох ченців, яких я зараз назву вам (і він назвав їй двох комісарів). Зажадайте поговорити з ними по секрету. Коли будете з ними на самоті, впадіть їм до ніг, благайте допомоги, благайте справедливості, благайте заступництва перед генералом, на якого, – ви, мовляв, знаєте, – вони мають великий вплив. Плачте, ридайте, рвіть на собі волосся і, плачучи, ридаючи, рвучи на собі волосся, розкажіть їм усю нашу історію, і розкажіть її так, щоб викликати в них співчуття до себе й огиду до мене.

– Як то, пане, сказати їм...

– Так, скажете їм, хто ви, хто ваші батьки, що я звів вас на сповіді, викрав вас із дому й замкнув у будинку, де ви зараз. Скажіть, що я покинув вас на злидні після того, як відібрав у вас честь і завів у гріх.

– Але ж, отче...

– Виконайте, що я вам наказую і накажу ще, інакше і ви, і я загинемо. Ті два ченці не проминуть пожаліти вас, пообіцяти вам допомогу й призначити вам друге побачення, на яке ви погодитесь. Вони розвідають про ваших батьків, а що ви казатимете їм тільки правду, то не можете викликати в них підозри. Після першого і другого побачення я накажу вам, що ви маєте робити на третьому. Тільки подбайте про те, щоб добре зіграти свою роль.

Усе сталося, як і намислив Юдсон. Він удруге виїхав. Комісари повідомили про це дівчині, вона ще раз прийшла до монастиря. Вони знову зажадали від неї розповісти її нещасливу історію. Поки вона розповідала її одному, другий записував на своїх таблицях. Вони погорювали над її долею, повідомили їй про розпач її батьків, що був аж надто правдивий, і пообіцали їй особисту безпеку й швидку помсту над спокусником, але за умови, що вона підпише свою заяву. Ця пропозиція, здавалося, обурила її спочатку. Вони наполягали, і вона погодилась. Справа була лише в тім, якого дня, якої години і де саме скласти цей акт, що вимагав часу й нагоди...

– Тут не можна, якщо настоятель вернеться і побачить мене... У себе я не зважуюсь запропонувати...

Дівчина й комісари вирішили поміркувати, як усунути цю перешкоду, і на тому розійшлися.

Про все це Юдсона було повідомлено того самого дня. Він на вершині радості, наближається хвилина його тріумфу, незабаром він покаже цим блазням, з ким вони мають діло.

– Беріть перо, – каже він дівчині, – і призначіть їм побачення в місці, яке я вкажу вам. Це місце підійде їм, я того певен. Дім чесний, і жінка, що живе в ньому, має в сусідів і серед інших пожильців найкращу репутацію.

Проте та жінка була одна з тих потайних інтриганок, що вдають святобожність, пролазять у найкращі доми, говорять солодко, чуло та скрадливо й спобігають довіри в матерів та дочок, щоб завести їх у розпусту. Для цього використовував її і Юдсон. Чи

була вона його підручна? Звірився чи не звірився він інтриганці в таємниці? Цього не знаю.

Справді, генералові посланці на побачення погодились. Ось вони вже в тому місці з дівчиною. Інтриганка забирається геть. Тільки почали складати протокола, як у будинку здійснюється галас.

- Кого вам треба, панове?

- Нам треба пані Сіміон (так звали інтриганку).

- Ви коло її дверей.

Скажений стукіт у двері.

- Чи відповісти, панове? - спитала дівчина в ченців.

- Відповідайте.

- І відчинити?

- Відчиніть...

А за дверима стояв поліційний комісар, що був з Юдсоном у близькому зв'язку, бо хто ж його не знав? Юдсон розповів йому про свою небезпеку й підказав йому роль.

- Ха-ха, - промовив, увійшовши, комісар, - пара ченців наодинці з дівчиною! Вона непогана.

Дівчина була одягнена так непристойно, що годі було помилитися в тому, якого вона стану і які справи могла розв'язувати вона з двома ченцями, що з них найстаршому не було тридцяти років. Вони заявили про свою невинність. Комісар збиткувався, брав за підборіддя дівчину, що впала йому до ніг і просила ласки.

- Ми в чесному місці, - казали ченці.

- Атож, у чесному, - казав комісар.

- Прийшли у важливій справі.

- Знаємо, у якій важливій справі сюди ходять. Скажіть-но, панно.

- Пане комісаре, ці добродії кажуть вам святу правду...

Тим часам комісар теж склав протокола, а що в ньому лише просто та ясно викладався самий факт, ченці змушені були підписати його. Коли вони виходили, всі пожильці були вже на сходах, а коло дверей будинку - численний натовп, фіакр і два лучники, що посадили їх у фіакр під невиразний гомін лайки і тюкання. Вони затулили собі обличчя рясами й були в розпачі. Віроломний комісар кричав:

- І навіщо вам, панотці, учащати в ці місця та до цих жіночок? А втім, не бійтесь - я маю поліційного наказа віддати вас до рук настоятеля, а то людина порядна й вибачлива. Він не надасть цьому більшої ваги, ніж воно варте. Не думаю, щоб у ваших монастирях робили так, як у жорстоких капуцинів. Якби ви мали справу з капуцинами, я, їй-богу, пожалів би вас...

Поки комісар розмовляв з ними, фіакр їхав просто до монастиря, юрба більшала, оточила їх, бігла щодуху спереду й позаду. Там і там чулося:

- Що таке?

- Ченці.

- Що вони зробили?

- Їх заскочили в повій.

- Премонтрійці в повій!

- Атож, змагаються з кармелітами та кордельєрами!

От прибули вони. Комісар злазить, стукає в браму, стукає вдруге, втретє. Нарешті, вона відчиняється. Повіdomляють настоятеля, а той дає себе чекати щонайменш півгодини, щоб скандал набрав якнайбільшого розголосу. Нарешті з'являється. Комісар говорить йому на вухо, комісар ніби заступається, а Юдсон ніби грубо відкидає його прохання, потім каже, прибравши суворого виразу й твердого тону:

- У моєму монастирі розбещених ченців немає. Ці люди - два невідомі мені чужинці, може, два переодягнені шахраї, і ви можете робити з ними все, що вам завгодно.

На цім слові брама зачиняється. Комісар сідає знову в карету й каже нашим двом бідолахам, що духу в собі не чують:

- Я зробив усе, що міг. Не думав я, що отець Юдсон такий жорстокий. І на якого біса ходити до повій?

- Якщо та, з ким ви застали нас, повія, то не розпуста привела нас до неї.

- Ха-ха, панотчики! І ви це кажете старому комісарові! Хто ви такі?

- Ми - ченці, і одяг, що ми носимо, нам властивий одяг.

- Подумайте про те, що завтра ваша справа мусить з'ясуватися, кажіть правду. Може, я прислужусь вам.

- Ми сказали вам правду... Але куди ми їдемо?

- У Пті-Шатле.

- У Пті-Шатле! У в'язницю!

- Дуже співчуваю.

Справді, туди й приставили Рішара з його товаришем, але Юдсон не мав наміру залишити їх там. Він сів у поштову карету, приїхав до Версаля, з'явився до міністра й розказав йому справу так, як йому потрібно було.

- Ось на що наражаєшся, владико, коли запроваджуєш реформу в розпутному монастирі й виганяєш з нього еретиків. Ще одна хвилина - і мене ославили б. Переслідування на цьому не припинилося б, ви почули б усі жахи, якими тільки можна очорнити добру людину. Але сподіваюсь, владико, ви пам'ятаєте, що наш генерал...

- Знаю, знаю і співчуваю вам. Послуги, що ви вчинили церкві й вашому ордену, не будуть забуті. Обранці Господні за всіх часів підпадали неласці. Вони вміли терпіти її, треба вміти наслідувати їхню хоробрість. Покладіться на добродійність і заступництво короля. Ченці! ченці! Я був ченцем і з досвіду знаю, на що вони здатні.

- Якби задля щастя церкви й держави ви пережили мене, я й далі працював би без страху.

- Я не забарюсь витягти вас звідти. Ідіть.

- Ні, владико, ні, я не піду, поки не матиму наказу про звільнення тих двох ченців...

- Честь релігії і чернецтва, бачу я, для вас такі важливі, що ви забуваєте особисті образи. Це цілком по-християнському, це дає мені науку, але не дивує в такій людині,

як ви. Ця справа розголосу не матиме.

- Ох, владико, ви сповнюєте радістю мою душу! Зараз я тільки цього й боявся.

- Я про це подбаю.

Того самого вечора Юдсон мав наказа про звільнення, і другого дня на світанку Рішар з його товаришем були вже за двадцять лье від Парижа в супроводі поліція, що приставив їх до їхнього монастиря. Разом із тим він приніс листа, яким приписувалось генералові припинити подібні заходи й накласти на наших двох ченців монастирську кару.

Ця пригода посіяла жах серед Юдсонових ворогів. Кожен чернець у його монастирі тремтів під його поглядом. За кілька місяців він дістав багате абатство. Генералові це завдало смертельної досади. Він був старий і мав усі підстави боятися, що абат Юдсон стане його наступником. Рішара він ніжно любив.

- Мій бідний друже, - сказав він йому одного дня, - що з тобою буде, коли ти потрапиш під владу негідника Юдсона? Мене від цього жах бере. Постригу ти ще не брав; послухай мене, покинь чернецтво...

Рішар послухав цієї поради й вернувся до батьківського дому, що був неподалік абатства, де панував Юдсон.

Юдсон з Рішаром бували в тих самих домах; вони не могли не зустрітися і справді зустрілися. Якось Рішар був у господині замку, що стояв між Шаломом та Сен-Дізьє, але ближче до Шалона, за рушничий постріл від Юдсонового абатства. Пані й каже йому:

- У нас тут ваш колишній настоятель. Він дуже люб'язний, але, зрештою, що це за людина?

- Найкращий із друзів і найнебезпечніший з ворогів.

- Хіба вам не хотілося б побачитися з ним?

- Аж ніяк...

Ледве він це промовив, на подвір'ї почувся гуркіт кабріолету, і з нього зійшов Юдсон з найвродливішою в кантоні жінкою.

- Ви побачите його, хоч би й не бажали, - сказала Рішарові господиня замку, - бо це він.

Господиня з Рішаром ідуть назустріч дамі, що вийшла з кабріолету, і Юдсонові. Дами цілуються. Юдсон, підійшовши до Рішара й пізнавши його, скрикує:

- А, це ви, мій любий Рішаре! Ви хотіли знищити мене, я вам прощаю це. Простіть і ви мені те, що вам довелося відвідати в'язницю, і забудьмо про це.

- Погодьтеся, пане абате, що ви були страшенним негідником.

- Можливо.

- Коли б учинити з вами по правді, одвідати в'язницю мусив би не я, а ви.

- Можливо... Гадаю, якраз небезпеці, що загрожувала мені тоді, я завдячую своїми новими звичаями. Ох, любий Рішаре, скільки я міркував після того і як я змінився!

- Жінка, що з вами приїхала, чарівна.

- У мене вже немає очей на ці принади.

- Який стан!

- Я до цього цілком збайдужів.

- Яке пишне тіло!

- Рано чи пізно зрікаєшся втіхи, якої можна зазнати лише на верхів'ї даху, ризикуючи за кожним рухом скрутити собі в'язи.

- У неї найкращі у світі руки!

- Торкатися до таких рук я відмовився. Розважливий розум вертається до духу свого стану, до єдиного правдивого щастя.

- А якими очима вона на вас нишком поглядає! Погодьтеся, що ви, знавець у цьому ділі, ніколи не полонили блискучіших і ніжніших очей. Який чар, яка легкість і шляхетність у її ході, в її поводженні!

- У мене й гадки більше немає про цю суєту. Я читаю Святе Письмо, роздумую над отцями.

- І вряди-годи над досконалостями цієї дами. Чи далеко від Монсе вона живе? Чи молодий у неї чоловік?..

Розгніваний цими запитаннями, Юдсон, чудово розуміючи, що Рішар не визнає його за святого, різко відповів йому:

- Не морочте мені яйця, любий Рішаре.

Даруйте мені, любий читачу, грубість цього вислову й погодьтеся, що тут, як і в безлічі гарних оповідань, наприклад у розмові Пірона[\[56\]](#) з покійним абатом Ватрі, пристойне слово все зіпсувало б. - А що то за розмова Пірона з абатом Ватрі? - Підіть, спитайте у видавця його творів; він не зважився її надрукувати, але його не доведеться тягти за язика, щоб її почути.

Четверо наших персонажів зібралися в замку, пообідали добре, пообідали весело, а ввечері розлучились, пообіцявши знову побачитись. Але поки маркіз Арсизький розмовляв з Жаковим паном, Жак теж не мовчав із секретарем Рішаром і здався йому щиросердим диваком, які частіше зустрічалися серед людей, коли б спочатку виховання, а потім світський звичай не зуживав їх так, як ті срібні монети, що втрачають свій відбиток від обігу. Було пізно; годинник сповістив панів і слуг, що час відпочити, і вони послухались його поради.

Роздягаючи свого пана, Жак сказав йому:

- Ви любите картини, пане?

Пан. Так, але в оповіданнях, бо мушу тобі признатись, що у фарбах та на полотні, хоч суджу їх рішуче, як аматор, я нічогосінько в них не розумію. Відрізнити школу від школи була б мені страшенна морока. Буше мені можна видати за Рубенса чи Рафаеля, лихеньку копію я можу прийняти за чудовий оригінал і оцінити на тисячу екю шестифранкову мазанину. А картини я купував завжди тільки на мості Нотр-Дам у такого собі Трамблена, що за моїх часів був джерелом злиднів, розпусти й руйнування таланту молодих учнів Ван-Лоо.

Жак. А як саме?

Пан. А що тобі до цього? Розкажуй свою картину, та тільки коротко, бо мене змагає

сон.

Жак. Станьте коло фонтану Немовлят чи біля брами Сен-Дені. Ці два аксесуари збагатять композицію.

Пан. Уже стою.

Жак. Уявіть серед вулиці фіакра з розбитою й перекинутою будою.

Пан. Уявляю.

Жак. З неї виліз чернець і дві повії. Чернець що духу тікає. Візник мерщій сплигує з передка. Візників пудель пустився навздогін за ченцем і схопив його за поли. Чернець докладає усіх зусиль, щоб вирватися в собаки. Одна з повій, напівроздягнена, з відкритими грудьми, береться за боки від реготу. Друга, набивши собі ґулю на лобі, прихилилася до дверців і стискає собі голову руками. Тим часом стовпилася юрба людей, збігаються й кричать паливоди, крамарі й крамарки повиходили на поріг крамниць, інші глядачі поставали коло вікон.

Пан. Дивовижно! Твоя композиція, Жаку, добре впорядкована, багата, втішна, різноманітна й повна руху. Коли повернемось до Парижа, понеси цей сюжет Фрагонарові й побачиш, що він зуміє з нього зробити.

Жак. Після того як ви відкрили мені своє знання в малярстві, я можу не ніяковіючи прийняти вашу похвалу.

Пан. Закладаюсь, що це одна з пригод абата Юдсона?

Жак. Так воно і є.

Читачу, поки ці добрі люди сплять, я запропоную вам розв'язати на своїй подушці невеличке питання: де Лапомрей – чесна людина чи велика інтриганка? Може, ви скажете мені про це завтра вранці.

Коли цей ранок настав, наші подорожні розлучилися, бо маркізові Арсизькому далі було не по дорозі із Жаком та його паном. – Так ми знову почуємо історію Жакового кохання? – Сподіваюсь, але певне тільки те, що пан поглянув, котра година, нюхнув табаку й мовив до Жака:

– Ну, Жаку, твоє кохання?

Замість того щоб відповісти на це питання, Жак сказав:

– Що за чорт! Вони зранку до вечора нарікають на життя, а от покинути його їм не стає сміливості! Або ж наше теперішнє життя не така вже погана річ, або ж вони бояться ще гіршого життя в майбутньому.

Пан. І те і те. До речі, Жаку, ти в майбутнє життя віриш?

Жак. Не те, що вірю, і не те, що не вірю – просто не думаю про це. Тішуся з того життя, яке дістав у спадок.

Пан. А я вважаю себе мов би за лялечку, і люблю переконувати себе, що метелик або моя душа колись розіб'є свою шкаралупу й полине до божественної справедливості.[\[57\]](#)

Жак. Чарівний ваш образ!

Пан. Він не мій. Я його вичитав, здається, в одного італійського поета, Данте на прізвище, що написав твір під назвою: "Комедія Пекла, Чистилища та Раю".

Жак. Оце так дивний сюжет для комедії!

Пан. У нього, їй-богу, є гарні речі, а надто в пеклі. Єресіархів він кладе в огненні домовини, що з них б'є полум'я й палить все довкола, невдячних ставить у ніші, де вони проливають сльози, від яких їм крижаніє обличчя, а ледачих – у інші ніші й каже, що з їхніх жил тече кров, яку пожирає бундючна черва... Але з якої нагоди ти виступаєш проти нашої зневаги до життя, яке ми боїмось утратити?

Жак. З нагоди того, що розказав мені секретар маркіза Арсизького про чоловіка тої гарної жінки, що в кабріолеті.

Пан. Вона вдова.

Жак. Вона втратила чоловіка під час своєї подорожі до Парижа; і бісова людина й слухати не хотіла про причастя. Замирити його з льолею доручили господині того замку, де Рішар зустрівся з абатом Юдсоном.

Пан. Що ти хочеш сказати своєю льолею?

Жак. Льоля – це сорочка, яку надівають на немовлят.

Пан. Розумію. Що ж вона зробила, щоб одягти його в льолю?

Жак. Усі сиділи навколо каміна. Лікар, помацавши хворому пульс, що був дуже слабкий, теж сів поруч з ними. Дама, про яку мова, підійшла до його ліжка й поставила йому кілька запитань, але не підносячи голосу більше, ніж то треба було, щоб хворий почув кожне сказане до нього слово; після цього між дамою, лікарем і кількома присутніми почалася розмова, яку зараз перекажу вам.

Дама. Ну, лікарю, чи не розкажете нам новини про пані де Парм?

Лікар. Я щойно з одного дому, де мене запевняли, що їй безнадійно погано.

Дама. Ця принцеса завжди виявляла побожність. Як тільки вона почула себе в небезпеці, зразу попросила висповідати себе й запричастити.

Лікар. Кюре церкви св. Роха везе їй сьогодні мощі до Версаля, але прибудуть вони запізно.

Дама. Не одна пані Інфанта подає такі приклади. Герцог де Шервез, що був дуже хворий, не чекав, поки йому запропонують причастя, а сам зажадав його – і цим завдав великої втіхи своїй родині.

Лікар. Йому дуже покращало.

Один із присутніх. Певна річ, від цього не вмирають, навпаки.

Дама. Справді, скоро тільки заходить небезпека, ці обов'язки треба виконати. Хворі, мабуть, не розуміють, як важко і як, проте, необхідно їхнім близьким пропонувати їм це.

Лікар. Я був оце у хворого, що спитав мене два дні тому:

– Як ви знаходите мене, лікарю?

– Сильна пропасниця, пане, і часті напади.

– І напад, по-вашому, незабаром станеться?

– Ні, я чекаю його тільки надвечір.

– Коли так, я зараз покличу одного добродія, з яким маю невеличку приватну справу, щоб закінчити її, поки я в добрій пам'яті...

Він висповідався й запричастився. Увечері я прийшов – ніякого нападу. Учора йому було краще, сьогодні зовсім гаразд. І не раз протягом своєї практики я спостерігав таке після причастя.

Хворий (до слуги). Принесіть мені курча.

Жак. Йому подають, він хоче порізати й не має сили. Йому кришать дрібно крильце. Він просить хліба, хапає шматок, силкується розжувати, але не може ковтнути й викидає все з рота на серветку. Просить чистого вина, пригублює чарку й каже: "Почуваю себе добре". Так, але за півгодини його не стало.

Пан. Усе-таки ця дама досить добре взялася до справи. А твоє кохання?

Жак. А умова, на яку ви погодились?

Пан. Розумію... Ти оселився в Деглановому замку, і служниця Жанна наказала своїй молодій дочці Денізі навідувати тебе чотири рази на день і доглядати тебе. Але перед тим як іти далі, скажи мені, чи була Деніза незаймана?

Жак (кашляючи). Атож, гадаю.

Пан. А ти?

Жак. Моя незайманість уже давно степами гуляла.

Пан. Виходить, то було в тебе не перше кохання?

Жак. Чому – виходить?

Пан. Бо кому віддаємо незайманість, ту кохаємо, як і нас кохає та, хто відбирає її.

Жак. Іноді так, іноді ні.

Пан. А як ти її втратив?

Жак. Я її не втратив, а любенько виміняв.

Пан. Розкажи мені трохи про цей вимін.

Жак. Це буде перша глава від святого Луки, нескінченна низка "genuit"[\[58\]](#) від першої до Денізи останньої.

Пан. Що не дістала її, хоч і гадала.

Жак. І перед Денізою дві наші сільські сусідки.

Пан. Що не дістали її, хоч і гадали.

Жак. Ні.

Пан. То невелика штука – двом не принести незайманості.

Жак. Слухайте, пане, по смиканню правого кутика вашої губи й стисканню вашої лівої ніздрі я здогадуюсь, що мушу розказати справу чи з власної охоти, чи з прохання, бо біль у горлі у мене збільшується, продовження мого кохання буде довге, а сміливості в мене вистачить хіба що на одне-два маленькі оповідання.

Пан. Якби Жак схотів зробити мені велику приємність...

Жак. То що він зробив би?

Пан. Почав би з утрати своєї незайманості. Знаєш, що я скажу тобі? Я завжди був охочий до оповідання про цю велику подію.

Жак. А чому, будь ласка?

Пан. Бо з усіх оповідань такого роду це єдине пікантне. Інші – лише пісні й затерті повторення. Я певен, що з усіх гріхів молоді покутниці сповідач уважний тільки до

цього гріха.

Жак. Пане, пане, бачу, що розпусна у вас голова і як помиратимете, диявол може з'явитися вам теж у вигляді дужок, як Феррагюсові.[\[59\]](#)

Пан. Можливо. Але закладаюсь, що тебе вимуштрувала якась стара сільська розтіпаха.

Жак. Не закладайтесь, бо програєте.

Пан. Так то була служниця твого кюре?

Жак. Не закладайтесь, бо знову-таки програєте.

Пан. Виходить, його небога?

Жак. Його небога чманіла від злості й святобожності; ці якості пасують одна до одної, але не до мене.

Пан. Ну, цей раз я вже вгадаю.

Жак. Навряд.

Пан. Одного ярмаркового або базарного дня...

Жак. Не ярмаркового і не базарного.

Пан. Ти поїхав до міста.

Жак. Зовсім не поїхав.

Пан. І на небі було написано, щоб ти здибав десь у шинку якусь люб'язну кралечку, щоб ти впився...

Жак. Я був натщесерце, а на небі було написано, щоб ви зараз сушили собі голову марними здогадами. Скажу вам, пане, що мене свого часу охрестили...

Пан. Якщо ти збираєшся починати про втрату незайманості з хрестинної купелі, то не швидко ми до неї дійдемо.

Жак. Отож були в мене хрещені батько та мати. Майстер Бігр, на все село стельмах, мав сина. Бігр-батько був мій хрещений батько, а Бігр-син був мій приятель. Років у вісімнадцять-дев'ятнадцять ми обидва разом закохалися в таку собі швачечку Жустину. Вона не була дуже жорстока, але визнала доречним відзначитися першим гордуванням, і її вибір упав на мене.

Пан. Ось одна із жіночих химер, у яких годі будь-що зрозуміти!

Жак. Усе помешкання стельмаха майстра Бігра, мого хрещеного батька, складалося з майстерні та горища. Його ліжко стояло у глибу майстерні. Бігр-син, приятель мій, спав на горищі, куди вилазив драбинкою, що стояла на рівній відстані між ліжком його батька та дверима майстерні.

Коли мій хрещений уже добре засинав, мій приятель тихенько відчиняв двері, і Жустина піднімалася драбинкою на горище. Другого дня вдосвіта, коли Бігр-батько ще не прокинувся, Бігр-син сходив з горища, знов відчиняв двері, і Жустина тікала геть таким самим способом, як і входила.

Пан. І знову забиралась потім на горище, своє або чуже.

Жак. Чому ні? У Бігра із Жустиною стосунки були доволі ніжні, але вони мушили порушитись: так на небі було написано, так і сталося.

Пан. Через батька?

Жак. Ні.

Пан. Через матір?

Жак. Ні, її живої не було.

Пан. Через суперника?

Жак. Та ні, ні, ні, стома чортами присягаюся, що ні! Це вже вам, пане, на небі написано до кінця ваших днів: поки житимете, будете вгадувати, кажу вам, і все помилково...

Одного ранку, коли мій приятель Бігр, стомившись більше, як звичайно, чи то від денної праці, чи то від нічної насолоди, спав собі солодко в Жустининих обіймах, унизу коло драбинки розітнувся грізний голос:

- Бігре, Бігре, прокляте ледащо! Уже й Angelus[\[60\]](#) продзвонили, уже пів до шостої незабаром, а ти все на горищі! Чи не збираєшся ти до півдня там вилежуватись? Чи, може, мені злізти та зігнати тебе вниз швидше, ніж тобі хотілося б? Бігре! Бігре!

- Батько.

- Ти забув, що старий бурмило-хуторянин чекає вісь? Хочеш, щоб знову сюди лаятись прийшов?

- Готова його вісь, чверть години не мине, як матиме її...

Можете собі уявити, який жах обійняв Жустину й мого бідного приятеля.

Пан. Я певен, що Жустина зареклася приходити на горище і того ж вечора заявила знову. Але як вона вийде звідти сьогодні вранці?

Жак. Якщо ви вважаєте за свій обов'язок відгадати це, я мовчатиму. Тим часом Бігр-син скочив з ліжка в самій сорочці, схопивши в руки штани, а куцину під пахви. Поки він одягався, старий Бігр бурчав крізь зуби: "Відколи він злигався з тією мандрьохою, усе шкереберть пішло. Ну, та буде цьому кінець, так не може бути, впеклося вже мені. Коли б же то хоч дівчина путяща, а то ж повійниця, бозна яка повійниця! Ох, якби побачила це моя бідна покійниця, що чесна була аж до пучки на пальцях! Давно б уже його дрюком почастувала, а їй очі привселюдно видерла б після утрени на паперті, бо вона впину не знала. А я занадто добрий був досі, та коли вони думають, що й далі так буде, то помиляються".

Пан. І ці слова Жустина чула на горищі?

Жак. Напевне. Тим часом Бігр-син подався до хуторянина з віссю на плечах, а Бігр-батько став до роботи. Не вдарив і разів кілька сокирою, як його ніс зажадав понюху. Шукає він табакерку по кишнях, у головах, ніде не знаходить. "Це той шибеник, каже, потяг її, як звичайно; подивлюсь, чи не забув він її нагорі..." Та й поліз на горище. За хвилину він помічає, що йому бракує люльки й ножа, і знову лізе на горище.

Пан. А Жустина?

Жак. Похапцем схопила свою одягу, зашилася під ліжку й витяглась там без духу.

Пан. А твій приятель?

Жак. Приставивши вісь, приладнавши її та одержавши гроші, прибіг до мене й розказав, у яку він потрапив скруту. Потішившись трохи, я сказав йому: "Слухай, Бігре,

іди повештайся по селу, де собі знаєш, я тебе порятую. Одного тільки прошу в тебе – дай мені час..." Ви посміхаєтесь, пане. Що таке?

Пан. Нічого.

Жак. Пішов мій приятель Бігр. Одягаюсь я, бо ще не вставав. Іду до його батька, він аж скрикнув від подиву й радощів, як побачив мене, та й питає:

- Це ти, хрещенику! Звідки ти й чого прийшов сюди так рано?..

Мій хрещений справді був приязний до мене, тому я відповів йому щиро:

- Не в тому річ, звідки я, а як додому вернуся.

- Та й ти вже зледащів, хрещенику. Мабуть, ви з Бігром два чоботи пара. Ти дома не ночував.

- А батько мій за це не пожалує.

- Розумний у тебе батько, хрещенику, що за таке не жалує. Та поснідаймо спочатку, пляшка нас наважить.

Пан. То була людина з добрими засадами, Жаку.

Жак. Відповідаю йому, що пити та їсти не потребую й не хочу, а що ноги мене не держать від втоми й сну. Старий Бігр, що свого часу теж не давав маху, промовив, вишкіряючись:

- Вона була гарненька, хрещенику, і ти порозкошував досхочу. Слухай: Бігр пішов, залазь на горище й проспись на його ліжку... Але одне слово, поки його немає. Це твій приятель. Отож, коли ви лишитеся наодинці, скажи йому, що я ним незадоволений, дуже незадоволений. Ота Жустина, ти її, мабуть, знаєш (бо хто з хлопців на селі її не знає?), розбестила його. Ти зробиш мені справжню послугу, якщо віднадиш його від тої кралі. Раніш він був, мовляв, молодець, а відколи спізнався з нею... Та ти не слухаєш, очі твої злипаються, іди спочинь.

Я виліз, роздягся, підняв ковдру й простираadlo, мацаю скрізь – немає Жустини. Тим часом мій хрещений казав:

- Діти! Бісові діти! Морока з ними батькові та й годі...

"Коли Жустини немає в ліжку, то чи не під ліжком вона?" – подумав я. У комірці було темнісінько. Нахиляюсь, нишпорю руками, надібую її руку, хапаю, тягну до себе. Вона вилазить тремтячи з-під споду. Я обіймаю її, заспокоюю, даю їй знак, щоб лягала. Вона руки складає, кидається мені до ніг, стискує мені коліна. Може, я й не витримав би цієї мовчазної сцени, коли б видно було, але темрява, коли не злякає, то додає завзяття. Та й накіпіло в мене на серці. Замість відповіді, я штовхнув її до сходів, що в майстерню. Вона аж крикнула із жаху. Почувши це, старий Бігр промовив:

- Сниться йому...

Жустина зомліла, коліна їй підсіклися, у нестямі вона шепотіла:

- Він зараз прийде... він іде... я чую, він вилазить... я пропала!..

- Ні, ні, – відповідав я глухо, – заспокойтесь, мовчіть і лягайте...

Вона затялась, я не поступився, вона скорилась, і от ми вже поруч.

Пан. Зрадник! Негідник! Чи знаєш, який злочин ти зараз заподієш? Ти згвалтуєш дівчину, якщо не силою, то страхом. Якби тебе притягти до права, ти зазнав би всієї

суворості законів проти гвалтівників.

Жак. Не знаю, чи згвалтував я її, знаю тільки, що ні я їй боляче не зробив, ні вона мені. Спочатку, відвертаючи уста від моїх поцілунків, вона шепнула мені на вухо:

- Ні, ні, Жаку, ні...

На цім слові я вдаю, що встаю з ліжка й іду до драбини. Вона затримала мене й знову шепнула:

- Не думала я, що ви такий лихий. Бачу, що жалю від вас годі сподіватися, то хоч пообіцяйте мені, заприсягніться...

- Що?

- Що Бігр нічого не знатиме.

Пан. Ти пообіцяв, заприсягнувся, і все пішло гаразд.

Жак. І потім знову прегаразд.

Пан. І потім знову-таки прегаразд?

Жак. Атож, ви мов були при тому. Тим часом моєму приятелю Бігрові обридло нетерпляче й стурбовано блукати навколо своєї хати, не зустрічаючи мене, і він прийшов до батька, що сказав йому сердито:

- Довго ти за дурницею барився...

Бігр відповів йому ще сердитіш:

- Хіба ж не треба було сточити обидва кінці тієї бісової осі, що була загруба? Казав же я тобі, тільки ти все по-своєму робиш.

- Бо легше врізати, ніж доточити. Візьми ось обід та дороби коло дверей.

- Чому коло дверей?

- Бо стукаючи розбудиш свого приятеля Жака.

- Жака!..

- Атож, його, він на горищі спочиває. Ох, бідні ж то батьки! Як не одне, то друге. Ну, чи ти поворухнешся? Коли стоятимеш отак, як туман, похиливши голову, роззявивши рота та спустивши руки, робота сама не зробиться...

Мій приятель Бігр оскаженіло кидається до драбини, а мій хрещений спиняє його та й каже:

- Куди це ти? Дай поспати бідоласі, він на смерть стомився. Чи добре було б тобі на його місці, якби порушили твій спокій?

Пан. І Жустина все це чула?

Жак. Як ви мене.

Пан. А ти що робив?

Жак. Сміявся.

Пан. А Жустина?

Жак. Дерла свій чеpecь, рвала на собі волосся, заводила вгору очі, принаймні я так гадаю, і ламала собі руки.

Пан. Ви варвар, Жаку, у вас камінь, не серце.

Жак. Ні, пане, ні, я чулий, тільки зберігаю чулість до кращої нагоди. Марнотратці цього багатства так гайнують його, коли треба бути ощадливим, що вже не знаходять

його тоді, як треба бути щедрим... Тим часом я одягаюсь і сходжу. Бігр-батько каже мені:

- Тобі й треба було поспати, на добре вийшло. Коли прийшов, на мерця скидався, а тепер рожевий та свіжий, мов те дитя, що поссало. Гарна річ отой сон!.. Сходи до льоху, Бігре, та принеси пляшку до сніданку. Тепер, хрещенику, ти поснідаєш охоче?

- Дуже охоче...

Пляшку принесено, поставлено на верстат, і ми поставали навколо. Бігр-батько наливає склянку собі й мені, а Бігр-син відсуває свою склянку й каже суворо:

- Мені так рано не хочеться пити.

- Не хочеш пити?

- Ні.

- А, я знаю, чого це. Слухай, хрещенику, тут без Жустини не обійшлося. Він був у неї, не застав її або з іншим заскочив, бо оця сварка з пляшкою неприродна, кажу тобі.

Я. Може, ви й угадали.

Бігр-син. Облиш жарти, Жаку, доречні й недоречні, я їх не люблю.

Бігр-батько. Якщо він не хоче, то нам це не мусить завадити: за твоє здоров'я, хрещенику.

Я. За ваше, хрещений. Бігре, випий з нами, друже мій. Ти занадто журишся через абищо.

Бігр-син. Казав же вам, що не питиму.

Я. Ну, коли й угадав твій батько, - велике діло, побачитесь, порозумієтесь, і ти визнаєш, що був неправий.

Бігр-батько. Та покинь його! Хіба несправедливо, щоб та краля покарала його за муку, якої він мені завдає? Ну, ще склянку й берімось до твоєї справи. Я так розумію, що мушу відвести тебе до батька, але що ж йому сказати?

Я. Усе, що хочете, все, що він вам сто разів казав, коли приводив до вас вашого сина.

- Ходімо...

Він виходить, я за ним, приходимо до моєї хати, я пускаю його всередину самого. А сам, цікавий послухати його розмову з моїм батьком, сховавсь у кутку за перетинкою, звідки почув усе слово до слова.

Бігр-батько. Ну ж бо, куме, треба ще й цей раз його простити.

- За що простити?

- Нібито не знаєш!

- Не нібито, а таки справді не знаю.

- Ти гніваєшся, та й маєш причину.

- Та не гніваюсь ніяк.

- Гніваєшся, кажу тобі.

- Коли ти хочеш, щоб я гнівався, хай буде по-твоєму, але мушу знати попереду, яку штуку він устругнув.

- Ну хай там три, навіть чотири рази, але ж це не завжди. Збирається гурт хлопців

та дівчат, п'ють, сміються, танцюють, години швидко плывуть, а тим часом двері в хаті замикаються... – Бігр додав, стишивши голос: – Вони нас не розуміють, але, по ширості, хіба ми в їхніх літах були розсудливіші? Знаєш, хто погані батьки? Ті, що забувають гріхи своєї молодості. Скажи мені, хіба ми завжди дома ночували?

– Скажи й ти мені, куме Бігре, хіба не бувало нам закохуватись наперекір нашим батькам?

– Отож я й кричу голосніше, ніж болить мені. Роби й ти так.

– Але Жак ночував дома, принаймні цієї ночі напевно.

– Ну, коли не цієї, так іншої. У всякому разі, ти на свого хлопця не гніваєшся?

– Ні.

– І як я піду, ти його не лятимеш?

– Аж ніяк.

– Даєш слово?

– Даю.

– Слово честі?

– Слово честі.

– Ну, гаразд, піду я...

Коли хрещений уже на поріг ступав, мій батько вдарив його по плечі й сказав:

– Бігре, друже мій, тут щось не теє. Твій і мій хлопці хитрі й несосвітненні, боюсь, що вони пошили нас сьогодні в дурні. Ну та згодом це виявиться. Прощай, куме.

Пан. А як кінчилася пригода у твого приятеля з Жустиною?

Жак. Як і мусила. Він розгнівався, а вона ще більше. Вона заплакала, він зворушився. Вона запряглася, що я найкращий у світі приятель. Я запрягся, що вона найчесніша в селі дівчина. Він нам повірив, перепросив і ще більше почав нас обох любити та шанувати. Оце початок, середина й кінець утрати моєї незайманості. А тепер, пане, хотів би я, щоб ви вказали мені моральну мету цієї зухвалої історії.

Пан. Краще знання жінок.

Жак. А хіба ви цієї науки потребували?

Пан. Краще знання приятелів.

Жак. А хіба ви гадали коли-небудь, що хоч один приятель устоїть проти вашої дружини чи дочки, якщо вона задумає перемогти його?

Пан. Краще знання батьків і дітей.

Жак. Ет, пане, вони завжди морочили й завжди морочитимуть одне одного.

Пан. Усі твої висловлювання – вічні істини, але їх ніколи не шкодить нагадувати. Хоч яке буде оповідання, що ти пообіцяв мені після цього, будь певен, що тільки дурень не матиме з нього науки, і розкажуй.

Мене трохи мучить совість, читачу, що я Жакові та його панові приписав честь міркувань, які належать вам за правом. Якщо це так, ви можете відібрати їх назад, він за це не образиться. Здається, вам не подобається слово "Бігр"[\[61\]](#). Хотілося б мені знати – чому? Це – справжнє прізвище мого стельмаха. Усі метрики й шлюбні контракти так і підписані – Бігр. Біграми звуться й Бігрові нащадки, що посідають

тепер майстерню. Коли по вулиці біжать їхні діти, гарненькі із себе, люди кажуть: "Ось Бігреньята". Коли ви вимовляєте прізвище Буль, то пригадуєте найбільшого, який тільки був, червонодеревця. А на Бігровій батьківщині ще й досі, коли вимовляють прізвище Бігр, пригадують найбільшого, якого тільки пам'ятають, стельмаха. Той Бігр, чиє ім'я читаємо в кінці всіх богослужебних книг початку століття, був один з його родичів. Якщо коли-небудь правнук Бігрів уславиться якоюсь звитягою, ім'я Бігр для вас важитиме не менше, як ім'я Цезаря та Конде[62]. Бо Бігр Бігрові не пара, як і Вільгельм Вільгельмові. Коли я кажу просто Вільгельм, це не буде ні завойовник Великобританії[63], ні сукнар з "Адвоката Патлена"[64]. Просто Вільгельм не буде ні героїчне, ні міщанське ім'я: так і Бігр. Просто Бігр – це не славетний стельмах Бігр, не будь-хто з його безвісних предків та безвісних нащадків. Хіба може бути прізвище гарного чи поганого смаку, скажіть по щирості? На вулицях повно дворняг, що зветься Помпеями. Відкиньте ж вашу хибну діткливість, а то я зроблю з вами так, як мілорд Четем[65] із членами парламенту. Він сказав їм: "Цукор, цукор, цукор – що ж у цьому смішного?" А я кажу: "Бігр, Бігр, Бігр – чому ж не прозиватися Бігром?" Бо, як казав один офіцер своєму генералові, великому Конде, є гордовитий Бігр, як Бігр-стельмах, добрий Бігр, як ми з вами, і звичайні Бігри, як безліч інших.

Жак. Було це на весіллі. Брат Жан віддавав заміж дочку одного з наших сусідів. Я був за боярина. До столу мене посадили між двома парафіяльними скалозубами. Виглядав я тютєю з полив'яним носом, хоч і не був нею настільки, як вони гадали. Вони спитали мене щось про шлюбну ніч, я відповів їм дурницю, глузівники як зарегочуть, а їхні жінки з другого кінця кричать:

– Що там таке? У вас дуже весело!

– Бо дуже вже смішно, – відповів своїй жінці один із чоловіків. – Ось розкажу тобі ввечері.

Друга, не менш цікава, спитала свого чоловіка про те саме й дістала таку саму відповідь. Частування далі йде, а з ним і запитання, і мої дурниці, і регіт, і здивування тих жінок. Після частування – танці, після танців молоді йдуть спати, дарують підв'язку[66]. Я у своє ліжко, а скалозуби – у своє та розповідають своїм жінкам незбагненну, неймовірну річ, що у двадцять два роки такий здоровань, як я, з лиця непоганий, моторний і недурний, а зелений-зеленісінський, як мале дитя. І жінки разом з чоловіками дивом дивуються. Але другого дня Сузанна кивнула на мене пальцем та й каже:

– Ти щось робиш, Жаку?

– Ні, сусідко! Може, вам що треба?

– Мені хотілося б... мені хотілося б... – і, кажучи "мені хотілося б", стискала мені руку й дивилася на мене так незвичайно, – мені хотілося б, щоб ти взяв нашого різака й пішов зо мною в ліс та допоміг нарізати дві-три в'язки прутів, бо мені самій важка ця робота.

– Залюбки, пані Сузанно...

Беру різака, йдемо ми. Дорогою Сузанна клала мені голову на плече, брала мене за

підборіддя, смикала за вуха, щипала за боки. Прийшли ми. Місцина була пагориста. Сузанна лягла на горбку, ноги геть розсунула, руки поклала під голову. Я стояв нижче від неї, цюкаючи різакom у чагарях, а Сузанна зігнула ноги, зблизивши п'яти до сиднів, спідниці її закотилися на піднятих колінах, а я все цюкав різакom у чагарях, мало й дививсь, куди влучаю, так що не влучав частенько. Аж ось Сузанна каже мені:

- Чи скоро вже ти кінчиш, Жаку?

- Коли вам завгодно, пані Сузанно.

- Хіба ти не бачиш, - сказала вона стиха, - що я хочу, щоб ти кінчив?..

Тож я кінчив, передихнув, та й знову кінчив. А Сузанна... *Пан.* Відбирала тобі незайманість, якої ти не мав?

Жак. То правда, але Сузанна на цім не помилилась, посміхнулась та й каже мені:

- Добре ж пошив ти в дурні мого чоловіка, шахраю!

- Що ви хочете сказати, пані Сузанно?

- Нічого, нічого, сам розумієш. А все-таки обдури мене ще разів кілька, я прощаю тобі...

Я зв'язав її пруті, взяв їх на спину, і ми вернулись - вона до своєї хати, а я до своєї.

Пан. Не зробивши дорогою зупинки?

Жак. Ні.

Пан. Хіба від лісу до села недалеко було?

Жак. Не далі, як від села до лісу.

Пан. Вона більшого не була варта?

Жак. Може, й більшого варта була для іншого або іншого дня. Кожна хвилина має свою вартість.

За кілька днів пані Маргариті, дружині нашого другого скалозуба, треба було змолоти зерно, а їхати до млина їй не було часу. Прийшла вона до мого батька просити, щоб котрийсь із хлопців поїхав замість неї. Позаяк я був найстарший, вона певна була, що батьків вибір впаде на мене. Так воно й сталося. Пані Маргарита вийшла, я за нею. Навантажив лантуха на її осла й повів його сам до млина. Ось змололося її зерно, вертаюсь я з ослом невеселий, бо гадав, що дурно тільки ноги трудив. Помилився я. Між селом та млином треба було пройти гайок. Отам і знайшов я пані Маргариту, що сиділа край шляху. Вечоріло вже.

- Нарешті ось і ти, Жаку, - сказала вона. - Знаєш, я тебе вже нескінченну годину чекаю!..

Ви теж надто причепливий, читачу. Згоден, нескінченна година - це в міських дам, а в пані Маргарити - цілісінька година.

Жак. Бо вода мала, млин робить потиху, а мірошник п'яний. Хоч як я квапився, а раніш не міг вернутись.

Маргарита. Сядь, поговори трохи зі мною.

Жак. Залюбки, пані Маргарите...

Сів я коло неї, щоб поговорити, а проте ми обоє мовчали. Тож я й сказав їй:

- Але ж, пані Маргарито, ви до мене не говорите.

Маргарита. Бо я думаю про те, що мені чоловік казав про тебе.

Жак. Не вірте тому, що вам чоловік казав, то він глузував.

Маргарита. Він запевняв мене, що ти ніколи не був закоханий.

Жак. О, тут він правду сказав.

Маргарита. Як? Зроду-віку?

Жак. Зроду-віку.

Маргарита. Як! Ти у твоїх літах ще не знаєш жінки?

Жак. Даруйте, пані Маргарито.

Маргарита. І що таке жінка?

Жак. Жінка?..

Маргарита. Атож, жінка.

Жак. Стривайте... Це - людина в спідниці, в чепці й з великими цицьками.

Пан. Ах, негіднику!..

Жак. Та не помилилась, так я хотів, щоб хоч ця помилилася. На мою відповідь пані Маргарита почала без кінця реготати, а я, геть спантеличений, питаю у неї, чого вона сміється. Пані Маргарита сказала, що сміється з мого простацтва.

- Як! Отакий виріс, а справді-таки більш нічого не знаєш?

- Ні, пані Маргарито.

На цьому пані Маргарита замовкла, я теж.

- Але ж, пані Маргарито, - сказав я знову, - ми сіли поговорити, а ви нічого мені не кажете, і ми не говоримо. Що з вами, пані Маргарито? Ви задумались.

Маргарита. Атож, я думаю... думаю...

Коли казала ці "думаю", груди її здіймалися, голос ослаб, тіло тремтіло, очі заплющились, рот напіврозтулився. Вона глибоко зітхнула, вона зомліла, а я, немов гадаючи, що вона вмерла, почав злякано кричати:

- Пані Маргарито, пані Маргарите, та скажіть же що-небудь! Ви зле почуваетесь, пані Маргарито?

Маргарита. Ні, моє серденько, дай мені на хвилину спокій... Не знаю, що це мені... Воно так раптово сталося...

Пан. Вона брехала.

Жак. Еге ж, брехала.

Маргарита. Бо я думала...

Жак. Ви отак і вночі коло чоловіка думаєте?

Маргарита. Іноді.

Жак. Це його лякає, мабуть.

Маргарита. Він звик...

Маргарита потроху очутилася зі своєї млості й сказала:

- Я думала, що тиждень тому на весіллі мій чоловік і Сузаннин глузували з тебе. Жаль мене взяв, і я страшно обурилась.

Жак. Ви дуже добра.

Маргарита. Не люблю, як глузують. І думала, що вони при першій же нагоді знову

почнуть свої кпини і я знову розсерджусь.

Жак. Але ж від вас самої залежить, щоб більш ви не сердилися.

Маргарита. Як саме?

Жак. Навчіть мене...

Маргарита. Чого навчити?

Жак. Того, чого я не знаю і з чого так сміється ваш чоловік та Сузаннин. Тоді вони не сміятимуться.

Маргарита. О, ні, ні! Я знаю, що ти хлопець гарний і нікому не розказав би, але не зважуюсь.

Жак. Чому?

Маргарита. А так, не зважуюсь.

Жак. Ах, пані Маргарито, навчіть мене, я вам не знаю як дякуватиму, навчіть мене...

Благаючи її отак, я стискував її руки, і вона мої теж. Я цілував її в очі, а вона мене в губи. Тим часом зовсім смеркло. Тож я сказав їй:

- Бачу, пані Маргарито, не така ви добра до мене, щоб навчити мене, і дуже мені сумно. То вставаймо, ходімо додому...

Пані Маргарита мовчки взяла мою руку, - не скажу, куди її засунула, але факт той, що я скрикнув:

- Там нічого немає! Там нічого немає!

Пан. Негідник! Несосвітений негідник!

Жак. Факт той, що вона була дуже роздягнена, та й я не менше. Факт той, що моя рука все трималася там, де в неї не було нічого, а вона свою руку поклала туди, де в мене було не зовсім так. Факт той, що я опинився під нею, отже вона на мені. Факт той, що вона, не дістаючи ніякої підмоги, мусила цілком усю працю перебрати на себе. Факт той, що вона взялася навчати мене так щиро, аж настала мить, коли вона сама від науки, я думав, опрягнеться. Факт той, що я, зворушившись не менш від неї і не тямлячи своїх слів, скрикнув:

- Ох, пані Сузанно, як приємно ви мені робите!

Пан. Ти хочеш сказати: пані Маргарите.

Жак. Ні, ні. Факт той, що я переплутав імена і замість "пані Маргарите" сказав "пані Сузанно". Факт той, що я признався пані Маргариті, що того, чого вона гадала навчити мене, мене навчила трохи інакше, щоправда, пані Сузанна три-чотири дні тому. Факт той, що вона сказала мені: "Як! Сузанна, а не я?" Факт той, що я відповів їй: "Не та й не та". Факт той, що вона, глузуючи із себе, Сузанни, обох чоловіків і мене трохи лаючи, опинилась підо мною, отже, я на ній, але сказала, що хоч і дуже їй приємно, але не так, як іншим робом, і опинилась на мені, отже, я під нею. Факт той, що, перепочивши якийсь час, ні я не опинивсь зверху, ні вона знизу, ні я знизу, ні вона зверху, бо ми були одне з одним поруч, і вона, нахиливши вперед толову, прип'ялася сиднями до моїх стегон. Факт той, що якби я був менш учений, добра пані Маргарита навчила б мене всього, чого можна навчити. Факт той, що вертатись на село нам було

важкенько. Факт той, що горло мені ще більш заболіло, і я, мабуть, тижнів зо два не зможу говорити.

Пан. І ти знову бачився із цими жінками?

Жак. Даруйте, ще й не раз.

Пан. З обома?

Жак. З обома.

Пан. Вони не посварились?

Жак. Вони ще більш заприязнилися, бо були одна одній в пригоді.

Пан. Наші жінки теж так зробили б, але кожна зі своїм... Ти смієшся.

Жак. Завжди сміятимусь, як згадаю чоловічка, що кричить, лається, кипить, пручається головою, ногами, руками, всім тілом і як не кинеться додолу із сінника, важачи своїм життям.

Пан. Хто ж цей чоловічок? Пані Сузаннин чоловік?

Жак. Ні.

Пан. Пані Маргаритин чоловік?

Жак. Ні... Завжди те саме: так уже йому до смерті написано.

Пан. Та хто ж він?

Жак на це питання не відповів, і пан промовив:

- Скажи мені тільки, хто той чоловічок.

Жак. Одного дня сидів коло прилавка у швачки хлопчик і кричав скільки духу. Обрид їй цей галас, питає вона:

- Чого ти, серденько, кричиш?

- Бо вони хочуть, щоб я сказав "А".

- А чому ти не хочеш сказати "А"?

"- Бо тільки я скажу "А", вони захочуть, щоб я сказав Б"... Так і я - тільки скажу вам, хто той чоловічок, муситиму й решту сказати.

Пан. Може бути.

Жак. Напевне.

Пан. Ну бо, Жаку, друже мій, скажи мені, хто той чоловічок. Тобі ж самому кортить до смерті, правда? Задовольни себе.

Жак. То був куцак, горбатий, клишоногий, заїкуватий, одноокий, ревливий, хтивий, закоханий у Сузанну, а може, й вона в нього. Сільський вікарій.

Жак скидався на шваччину дитину, як викапаний, з тою різницею, що, відколи в нього боліло горло, його важко було примусити тільки сказати "А", але почавши, він уже сам виголошував до кінця всю абетку.

- Я був із Сузанною у клуні, наодинці.

Пан. І не без діла?

Жак. Еге ж. Нагодився вікарій, розгнівався, почав лаятись, присікався до Сузанни, - що вона робить наодинці з найрозпуснішим у селі хлопцем так далеко від хати?

Пан. Ти вже мав репутацію, я бачу.

Жак. І досить заслужену. Він справді-таки розсердився. До цих слів він додав ще

менш прихильних. Я ї собі розсердився. Лайка по лайці, дійшлося до рук. Схопив я вила, просунув йому між ноги, розгойдав та ї викинув його на сінник, як куль соломи.

Пан. А сінник який заввишки?

Жак. Футів десять, не менше, і чоловічок собі в'язи скрутив би, якби злавив.

Пан. Потім?

Жак. Потім відгорнув Сузанні косинку, взяв за груди та ї гладжу, вона собі борониться потроху. Там лежав ослячий в'юк, що його зручність ми вже звідали, я ї потрутив її на того в'юка.

Пан. Закочуєш їй спідниці.

Жак. Закочую.

Пан. І вікарій бачить це.

Жак. Як я вас бачу.

Пан. І мовчить?

Жак. Ні, прошу вас. Не задовольняючись гнівом, він почав кричати: "Ря...я...туйте! У...у...бивець! По...о...жежа! З...з...злодій!" Ось прибігає ї чоловік, який, ми думали, далеко.

Пан. Яка шкода! Не люблю попів.

Жак. І ви були б потішені, що в попа перед очима...

Пан. Згоден.

Жак. Сузанна встигла підвестися, я опорядивсь, дав тягу, і що далі було, розказала мені Сузанна. Чоловік, побачивши вікарія на сіннику, почав реготати. Вікарій казав йому:

- Ре...ре...гочись, д...д...дурень ти...

Чоловік не від того, ще більш регочеться та ї питає, хто його завдав туди.

Вікарій. З...з...сади ме...є...не...до...долу.

Чоловік знов-таки регочеться та ї питає, як же це зробити.

Вікарій. Я...як і сю... сюди. ди. з...з...садили, на...а ви...и...вилах.

- Ваша правда, побий мене грім! Ось що воно значить - ученість!

Чоловік бере вила, подає вікарієві, той настромляється на них, як я його був настромив, чоловік обкружляв його раз чи двічі по клуні на кінці цього знаряддя, супроводячи прогулянку співом на церковний глас. А вікарій кричав:

- З...з...сади ме...не...не, ме...р...р...мерзото, ти з...з...са...а...диш ме...не?

А чоловік казав йому:

- А чому б мені, пане вікарію, не поносити вас отак по всіх вулицях на селі? Такого гарного походу ніколи ще не бувало...

Проте вікарій відбувся самим страхом і чоловік поставив його на землю. Не знаю, що вже він казав тоді чоловікові, бо Сузанна втекла, але я почув:

- Не...є...нешасний! Ти...ти... б'є...є... б'єш свяще-ни...н...н...ка, я...я...я... від...ід...лучаю те...бе...бе, ти...ти... бу...у...деш про...про...клятий...

То кричав куцак, а чоловік гнав його вилами. Тут і я з людьми прибіг. Побачивши мене здалека, чоловік наставив вила ї сказав мені:

- Іди-но, йди сюди!

Пан. А Сузанна?

Жак. Виплуталась.

Пан. Зле?

Жак. Ні, жінки завжди добре виплутуються, як їх не спіймано на гарячому. Чого ви смієтесь?

Пан. Того, чого сміятимусь, як і ти, щоразу, коли згадуватиму попику в чоловіка на вилах.

Жак. Невдовзі по цій пригоді, за яку й батько почув та сміявся, я найнявся, казав уже вам...

Після кількох хвилин мовчанки й кашляння Жака, кажуть одні, чи ще раз посміявшись, кажуть інші, пан сказав Жакові:

- А історія твого кохання?

Жак похитав головою і нічого не відповів.

Яка може бути втіха розумній, доброзвичайній, причетній до філософії людині розповідати такі соромітні байки? Передусім, читачу, це не байки, а бувальщина, і я, пишучи Жакові дурниці, завинив не більше, а може й менше, як Светоній, розповідаючи про бешкети Тіберія. Проте ви читаєте Светонія й нічого йому не закидаєте. Чому ви не хмуритесь на Катутла, Маршала, Горація, Ювенала, Петронія й багатьох інших? Чому не кажете стоїкові Сенеці: "Навіщо нам банкетування вашої рабині з увігнутими дзеркалами?" Чому ви вибачливі тільки до мертвих? Якби ви поміркували трохи про цю свою сторонність, то побачили б, що вона постає з якоїсь хибної засади. Якщо ви невинний, не читайте мене; якщо ви зіпсутий, ви читатимете мене без шкоди. А коли те, що я кажу вам, вас не задовольняє, розгорніть передмову Жана-Батіста Руссо[67], і ви знайдете в ній мою апологію. Хто з вас наслідиться ганити Вольтера за те, що він написав "Діву"? Ніхто. Так у вас, виходить, є дві ваги на людські вчинки? Але, скажете ви, Вольтерова "Діва" - шедевр. Тим гірше, бо через це її більш читатимуть. А ваш "Жак" - нудна збиранина фактів, дійсних та вигаданих, написаних непринадно й безладно розташованих. Тим краще, через це мого "Жака" менш читатимуть. З якого не візьметесь боку, ви неправі. Якщо мій твір гарний, він завдасть вам утіхи; якщо він поганий, не завдасть вам лиха. Немає невиннішої книги, як погана. Мені приємно описувати під прибраними іменами дурниці, які ви робите. Ваші дурниці смішать мене! Моє писання вас гнівить. Сказати щиро, читачу, я вважаю, що з нас двох не я лихіший. Який би я був радий, коли б мені так легко було вбезпечитись від ваших гидот, як вам - від нудьги й небезпеки мого твору! Дайте мені спокій, підлі лицеміри. Злягайтесь, як бахури, але дозвольте мені про це говорити. Я дарую вам дію, даруйте мені слово. Ви сміливо вимовляєте - вбивати, красти, зраджувати, а те слово хіба крізь зуби скажете! Може, чим менш віддаєте ви ці гадані паскудства словами, тим більш вам у думці лишається? І що зробила вам загальна, така природна, доконечна й справедлива дія, щоб виключати її означення зі своїх розмов і уявляти, що воно споганило б ваші уста, зір і слух? То й добре, що найменш уживані, найменш писані й

найбільш замовчувані вислови є найкраще знані й найзагальніші відомі. Так воно і є. Тому слово *futuo*[\[68\]](#) не менш звичне, як і слово "хліб". Його знає старе й мале, його не позбавлене жодна говірка, воно має тисячу синонімів у всіх мовах, воно відтискується в кожній мові, невисловне, безголосе, безлице, і стать, яка його найбільше робить, має звичай найбільше замовчувати його. Знову чую, ви кричите: "Фу, цинік! Фу, соромітник! Фу, софіст!" Сміливіше! Ображайте шановного автора, якого ви раз у раз берете до рук і якого я тут тільки переказую. Вільність його стилю мені майже запорука чистоти його звичаїв. Це – Монтень. *Lasciva est noblis pagina, vita proba.*[\[69\]](#)

Жак та його пан збули решту дня, не розтуляючи рота. Жак кашляв, а його пан казав: "От лютий кашель!", дививсь на годинника, не бачачи, відчиняв табакерку, не тямлячи, нюхав табаку, не відчуваючи запаху. А що це так було, я бачу з того, що він робив ці речі три-чотири рази вряд і в тому самому порядку. За хвилину Жак знову кашляв, а його пан казав:

– Чортів кашель! Ти насмоктався у хазяйки вина по саму зав'язку. Учора ввечері теж не жалів себе із секретарем. Коли вийшов, хитався, верз казна-що і сьогодні робив з десяток причалів. Закладаюсь, що у твоїй кабаківці не зосталось і краплини вина...

Потім бурчав крізь зуби, дививсь на годинника й частував свої ніздрі.

Забув вам сказати, читачу, що Жак ніколи не їздив без кабаківки доброго вина. Вона висіла коло його сидла. Щоразу, як пан уривав його оповідання трохи довгим запитанням, він відчіпляв кабаківку, хилив із неї і вішав на місце тільки тоді, коли його пан переставав говорити. Знов-таки забув вам сказати, що у випадках, які потребували міркування, першим його рухом було запитати кабаківку. Чи треба було розв'язати яке моральне питання, обговорити подію, визначити кращу дорогу, розпочати, провадити чи покинути справу, зважити вигоди й невигоди політичної операції, торговельної або фінансової спекуляції, мудрість і безглуздя закону, долю війни, вибрати корчму, в корчмі – кімнату, в кімнаті – ліжку, його перше слово було: "Запитаймо кабаківку", а останнє: "Такої думки кабаківка і я". Коли доля в його голові німувала, він розбирався за допомогою кабаківки. То була ніби портативна піфія, що замовкала зразу, як спорожнялася. У Дельфах піфія, закотивши спідниці й сидючи голим задом на триногах, діставала натхнення знизу вгору; Жак на коні, підвівши до неба голову, з відіткнутою кабаківкою й нахиленою до рота шийкою, діставав натхнення згори вниз. Піфія і Жак, коли вирікали свої оракули, обоє були п'яні. Він твердив, що Святий Дух зійшов на апостолів у кабаківку й Зелені свята називав святом кабаківок. Він залишив невеличку розправу про всіляку ворожбу, – глибоку розправу, в якій дає перевагу ворожінню за допомогою Бакбуки[\[70\]](#), або кабаківки. Попри всю свою пошану, він заперечує медонському кюре[\[71\]](#), що запитував діву Бакбуку, або кабаківкі поштовхом у пузце. "Я люблю Рабле, – казав він, – але більше від Рабле люблю істину". Він називає його єретиком-енгастримітом[\[72\]](#) і доводить сотнею підстав, одна від одної кращими, що правдиві оракули Бакбуки, або кабаківки, дають почути себе через шийку. До визначних послідовників Бакбуки, до правдиво натхнених кабаківкою, він за останніх століть залічує Рабле, Лафара, Шапеля, Шольє, Лафонтена, Мольєра, Панара, Галле,

Ваде[73]. А Платон і Жан-Жак Руссо, що вихваляли добре вино, не п'ючи його, були, на його думку, лжебратами кабаківки. Кабаківка мала колись кілька славетних святинь – Пом-де-Пен[74], Тамплъ, Генгет. Історію останньої святині він написав окремо. Він пречудово змальовує ентузіазм, запал, вогонь, який охоплював і охоплює ще й за наших днів бакбукійців, або кабаківців, коли наприкінці бенкету з'являлася їм дива Бакбука, або священна кабаківка, ставала серед них, шипіла, відкидала геть свій чепець і окривала своїх поклонників пророчою піною. Його рукопис оздоблено двома портретами, що під ними підписано: "Анакреон і Рабле, перший у давніх, другий у сучасних найвищий жрець кабаківки".

І Жак ужив терміна – енгастриміт? Чому ні? Жаків капітан був бакбукієць, він міг знати цей вислів, а Жак, переймаючи все те, що казав капітан, міг запам'ятати це слово; але насправді "енгастриміт" – від мене; а в оригінальному тексті читаємо: черевомовець.

Усе це дуже добре, скажете ви, але Жакове кохання? Жакове кохання тільки Жак один знає, а його, бачите, мучить біль у горлі, що примушує пана обмежуватись годинником і табакеркою. Ця злиденність його засмучує так само, як і вас. Що ж з нами буде? їй-Богу, не знаю. Отут якраз годилося б запитати діву Бакбуку, або священну кабаківку, але її культ занепадає, її храми стоять порожні. Як по народженні нашого Божественного Спасителя замовкли поганські пророцтва, так по смерті Галле зацікавили Бакбучині пророцтва. Тому немає вже великих поем, немає вже величних і проречистих уривків, немає вже творів, позначених сп'янінням і генієм. Усе – розсудливе, вимірене, академічне й плоске. О диво Бакбуко! О священна кабаківко! О Жакові божества! Верніться до нас!.. Мені хочеться, читачу, поговорити з вами про народження діви Бакбуки, про чудеса, що сталися під час і після нього, про дива її панування і злигодні її відвороту. І коли в нашого приятеля Жака далі болітиме горло, а його пан уперто мовчатиме, ви змушені будете задовольнитися із цього епізоду, який я подбаю довести до тої хвилини, коли Жак видужає і знову розпочне історію свого кохання...

Тут у розмові Жака з його паном справді є сумна прогалина. Колись її, може бути, заповнить нащадок Нодо[75], президента де Броса[76], Фрейнстемія[77] або отця Бротье[78], а власники рукопису, нащадки Жака чи його пана, добре посміються із цієї вставки. Здається, Жак, змушений мовчати через свій біль у горлі, облишив на якийсь час історію свого кохання, а його пан почав історію свого. Це – лише здогад, нічого більше. Після кількох рядків крапок, що свідчать за прогалину, читаємо: "Немає у світі сумнішого, як бути дурнем..." Чи це Жак виголошує цю апофтегму[79]? Чи його пан? Це було б предметом довгої і трудної розправи. Якщо Жакові не забракло б зухвалості звернутися із цими словами до пана, то й панові не забракло б ширості звернутися з ними до самого себе. У всякому разі, річ очевидна, річ найочевидніша, що далі мову мовить пан.

Пан. Завтра її іменини, а в мене грошей немає. Для шевальє де Сент-Уена, мого найближчого приятеля, труднощів ніколи не бувало.

- У тебе грошей немає? – каже він мені.
- Немає.
- То треба їх зробити.
- А ти знаєш, як їх роблять?
- Звичайно.

Я одягаюсь, ми виходимо, і він веде мене обхідними вулицями до похмурого будиночка, де ми піднімаємося брудними східцями на третій поверх, а там заходимо в досить просторе й незвичайно умебльоване помешкання. Серед інших речей там стояло вряд три комоди, усі три різної форми. За тим, що посередині, – велике дзеркало з надто високим для стелі капітелей, так що комод затуляв це дзеркало на добрих півфута. На цих комодах – усілякого ґатунку крам, два триктраки, навколо попід стіною – досить гарні стільці, але жодного до пари; у ногах ліжка без заслони – чудовий шезлонг; коло одного з вікон – пташарня без птахів, але новісінька. Біля другого вікна висіла на мітлищі люстра, а мітлище двома кінцями лежало на двох поганеньких плетених стільцях, а далі, праворуч і ліворуч, – картини, які на стінах, які купую.

Жак. Від цього тхне жмикрутом на ціле льє.

Пан. Ти вгадав. Як кинуться шевальє та пан Лебрен (так звали нашого тандитника і лихваря) одне одному в обійми...

- А, це ви, пане шевальє!
- Атож я, пане Лебрен.
- Та що ж з вами сталося? Цілу вічність вас не видно. Часи дуже сумні, хіба не так?
- Дуже сумні, мій любий Лебрене. Але не про те мова. Ось слухайте, маю вам дещо сказати...

Я сів. Шевальє з Лебреном відійшли в куток і розмовляють. З їхньої розмови я можу передати лише кілька слів, підхоплених на льоту...

- Він добрий?
- Чудовий.
- Повнолітній?
- Цілковито.
- Це син?
- Син.
- Чи знаєте, що наші останні дві справи...
- Говоріть тихіше.
- Батько?
- Багатий.
- Старий?
- І німецький.

Лебрен голосно:

- Слухайте, пане шевальє, я не хочу більш ні в що втручатися, це завжди призводить до прикрих наслідків. Це ваш приятель, на добрий час! Він виглядає цілком порядною людиною, але...

- Любий Лебрене!
- У мене немає грошей.
- Але ви маєте знайомства!
- То все дурисвіти, шахраї неприторенні. Вам ще не обридло, пане шевальє, плутатись у їхніх лапах?

- Нужда закон змінює.
- Нужда, що вас штовхає, це гра, зальоти, крала.
- Любий друже...
- Я завжди слабкий, як дитя, а ви хоч із кого зробите кривоприсяжника. Ну, подзвоніть же, треба довідатись, чи вдома Фуржо... Ні, не дзвоніть, Фуржо поведе вас до Мерваля.

- Чому не ви?
- Я? Я заприсягся, що той огидний Мерваль не працюватиме ні для мене, ні для моїх друзів. Ви мусите поручитися за цього пана, який, може, й справді чесна людина, я поручуся за вас перед Фуржо, а Фуржо поручиться за мене перед Мервалем...

Тим часом увійшла покоївка, кажучи:

- Це до пана Фуржо?

Лебрен (до покоївки). Ні, це ні до кого... Пане шевальє, я не можу, ніяк не можу.

Шевальє його обнімає, голубить:

- Мій любий Лебрене, друже любий...

Я підходжу, долучаю і своє прохання:

- Пане Лебрене! Пане-добродію!..

Лебрен дає себе переконати. Покоївка, що посміхалась на цю комедію, іде геть і вмить з'являється з клишоногим, заїкуватим чоловічком у чорному вбранні, із ціпочком у руці, із сухим, зморшкуватим обличчям та жвавими очима. Шевальє повертається до нього й каже:

- Ну, пане Мат'є де Фуржо, нам не можна й хвилинки гаяти. Ведіть нас мерщій...

Фуржо, ніби не слухаючи його, розв'язував замшевий гаманець.

Шевальє (до Фуржо). Ви жартуєте, це наша справа...

Я підходжу, виймаю екю і даю його шевальє, а він – покоївці, провівши їй рукою під підборіддям. Тим часом Лебрен казав до Фуржо:

- Я вам забороняю вести туди цих добродіїв.

Фуржо. А чому, пане Лебрене?

- Це шахрай, це дурисвіт.

- Я знаю, що пан де Мерваль... Але без гріха та без лиха не проживеш. Та я й не знаю, у кого, крім нього, є зараз гроші.

Лебрен. Робіть що знаєте, пане Фуржо. Панове, я вмиваю руки.

Фуржо (до Лебрена). Хіба ви не підете з нами, пане Лебрене?

Лебрен. Я? Боронь Боже! Це негідник, якого мої очі більш не бачитимуть.

Фуржо. Але без вас ми нічого не зможемо зробити.

Шевальє. Це правда. Ходімо, мій любий Лебрене, ідеться про послугу мені, ідеться

про допомогу порядній людині, що потрапила в скруту. Ви мені не відмовите, ви підете.

Лебрен. Що б я пішов до Мерваля! Я! Я!

Шевальє. Так, ви, ви підете задля мене...

Під тиском прохань Лебрен дає себе повести, і от ми – я, Лебрен, шевальє та Матьє де Фуржо – рушаємо. Шевальє по-приятельськи б'є Лебрена по руці й каже мені:

– Це чудова людина, найпослужливіша у світі, найкращий знайомий...

Лебрен. Мабуть, пан шевальє зробив би мене навіть фальшивомонетником...

От ми у Мерваля.

Жак. Матьє де Фуржо...

Пан. Що ти хочеш цим сказати?

Жак. Матьє де Фуржо!.. Хочу сказати, що пан шевальє де Сент-Уен знає тих людей на ім'я та прізвище і що він – махляр, який знається з тією поганню.

Пан. Може, ти й мав би рацію... Годі знайти людину лагіднішу, чемнішу, чеснішу, ввічливішу, милосерднішу, спочутливішу, некорисливішу, як пан де Мерваль. Коли було встановлено мою повнолітність і спроможність, пан де Мерваль прибрав щирого та сумного виразу обличчя і сказав нам зворушено, що він у розпачі, що цього ранку він був змушений порятувати одного свого приятеля в пекучій скруті і що зараз у нього на гроші сухо. Потім додав, звертаючись до мене:

– Не нарікайте на себе, пане, що не прийшли раніше. Мені гірко було б вам відмовити, але я зробив би це: дружба передусім...

Ми всі приголомшені. Шевальє, сам Лебрен і Фуржо навколішках благають де Мерваля, а пан де Мерваль каже їм:

– Ви всі мене, знаєте, панове. Я люблю допомогти і стараюсь не псувати враження від своїх послуг, примушуючи їх випрошувати. Але, слово честі, у мене в хаті чотири луї...

У мене був вигляд, як у людини, якій зачитали вирок. Я сказав шевальє:

– Ходімо, шевальє, ці добродії нічим не зможуть нам допомогти...

А шевальє, відвівши мене вбік, мовив:

– Ти подумай, завтра ж її іменини. Я сказав їй, попереджаю тебе, і вона чекає від тебе якогось подарунка. Ти її знаєш: це не значить, що вона корислива, але, як і всі вони, не любить помилятися у своїх сподіванках. Вона вже похвалилася цим батькові, матері, тіткам, подругам, і не мати чого показати їм після цього – це ж поразка!..

Потім знову підходить до Мерваля, напосідає ще завзятіше. Давши себе на розтерзання, Мерваль каже:

– У мене найдурніше у світі серце, не можу бачити людей у скруті. Мені спала одна думка.

Шевальє. Яка думка?

Мерваль. Чому б вам не взяти краму?

Шевальє. Він у вас є?

Мерваль. Ні, але я знаю жінку, яка вам його дасть, чесну й порядну жінку.

Лебрен. Так, але вона постачить нам лахміття, за яке добряче злупить, а ми чи

збудемо його.

Мерваль. Аж ніяк, то будуть прегарні тканини, золоті та срібні коштовності, різноманітні шовкові тканини, перли, самоцвіти. На цих речах важко втратити. Ця добра душа задовольниться малим, бо крам той випадковий, дешево їй обходиться. Зрештою, подивіться самі, за огляд грошей не правлять...

Я сказав Мервалеві й шевальє, що продавати крам мені не личить і коли б навіть таке полагодження справи не було мені відразливе, моє становище не дає мені часу скористатися з нього. Послужливі Лебрен і Мат'є де Фуржо скрикнули в один голос:

– За цим діло не стане, ми за вас продамо. Це клопоту на якихось півдня...

І засідання відкладено до післяполудня в пана де Мерваля, який, б'ючи мене злегка по плечі, казав мені солодко й переконливо:

– Я дуже радий прислужитися, пане, але послухайте мене, не робіть часто таких позичок. Вони завжди кінчаються розоренням. У нашому краї вам хіба що дивом якимось трапиться ще раз мати діло з такими чесними людьми, як добродії Лебрен та Мат'є де Фуржо...

Лебрен і Фуржо де Мат'є чи Мат'є де Фуржо подякували йому, вклонившись, і сказали, що він дуже добрий, що досі вони старались провадити свою маленьку комерцію совісно і за це їх нема чого хвалити.

Мерваль. Ви помиляєтесь, панове, бо в кого ж тепер є совість? Спитайте в пана шевальє де Сент-Уена, він мусить на цьому трохи розумітися...

От ми вийшли від Мерваля, який на сходах спитав нас, чи може на нас розраховувати й закликати свою торговку. Ми відповіли йому ствердно і пішли вчотирьох обідати до сусідньої корчми, чекаючи години побачення.

Обід замовив Мат'є де Фуржо. За десертом до нашого столу підійшло двоє дівчаток з лірами. Лебрен посадив їх до столу, їх почастували, завели з ними балачку, попросили заграти. Поки троє моїх гостей підмовляли одну з них собі на розвагу, її товаришка, що була поруч мене, шепнула мені:

– Ви в дуже поганому товаристві, пане. Серед цих людей немає жодного, що не був би записаний у червоній книзі.[\[80\]](#)

Призначеної години ми покинули корчму й пішли до Мерваля. Забув сказати тобі, що цей обід вичерпав мій і шевальє гаманець і що по дорозі Лебрен сказав шевальє, а він мені переказав, що Мат'є де Фуржо вимагає десять луї комісійного, що це найменше, скільки можна йому дати, що, коли він буде задоволений нами, ми матимемо крам зовсім дешево і що ми легко покриємо цю суму з продажу.

От ми в Мерваля, де торговка вже випередила нас зі своїм крамом. Панна Брідуа (так її звали) обсипала нас чемностями та реверансами і розклала перед нами тканини, мережива, каблучки, діаманти, золоті скриньки. Ми всього взяли. Ціну визначали Лебрен, Мат'є де Фуржо та шевальє, а Лебрен записував. Підсумок виносив дев'ятнадцять тисяч сімсот сімдесят п'ять ліврів, на які я збирався уже дати розписку, коли панна Брідуа сказала мені, зробивши реверанс (бо вона ніколи ні до кого не зверталась без реверансу):

- Ви, пане, сплачуватимете ваші розписки в строк?

- Безперечно, - відповів я.

- У такому разі, - сказала вона, - вам байдуже, що дати мені: розписки чи векселі?

На слові "вексель" я зблід. Шевальє помітив це й сказав панні Брідуа:

- Векселі, пані! Але ж векселі йдуть в обіг і невідомо, до яких рук вони потраплять.

- Ви жартуєте, пане шевальє. Ми ж розуміємося трохи, яка шана належить особам вашого рангу...

Вона добуває з кишені блокнота, читає силу прізвищ усякого стану й становища. Шевальє підходить до мене й каже:

- Векселі! Це річ до біса серйозна. Міркуй, що маєш робити. Ця жінка здається мені чесною. До того ж ще перед строком ти будеш при грошах або я.

Жак. І ви підписали векселі?

Пан. Атож.

Жак. Батьки, коли їхні діти їдуть до столиці, мають звичай брати з них невеличку присягу. Не водіться з поганим товариством, догоджайте начальникам ретельним виконанням обов'язків, держіться своєї віри, цурайтеся дівчат лихої поведінки, усяких пройдисвітів, а над усе - не підписуйте векселів.

Пан. Що ж поробиш, я зробив, як усі: перше, про що я забув, так це про батькову науку. Отож постачили мені краму на продаж, але нам треба було грошей. Було там кілька пар прегарних манжет з мереживом. Шевальє взяв їх по своїй ціні, сказавши мені:

- Оце вже частина твоїх покупок, на якій ти нічого не втратиш.

Матьє де Фуржо взяв годинника й дві золоті скриньки, вартість яких мав зразу принести мені; решту взяв Лебрєн до себе на схов. Я поклав у кишеню чудовий гарнітур із манжетами. То була одна з квіток того букета, що я мав подарувати. Матьє де Фуржо вмить вернувся з шістдесятьма луї, десять він вивернув собі, а я одержав п'ятдесят. Він сказав мені, що не продав ні годинника, ні двох скриньок, але заставив їх.

Жак. Заставив?

Пан. Так.

Жак. Я знаю де.

Пан. Де?

Жак. У панни з реверансами, у Брідуа.

Пан. Це правда. З парою манжет та гарнітуром я взяв іще гарненьку каблучку та до неї скриньку з мушками, викладену золотом. У гаманці я мав п'ятдесят луї, і ми з шевальє тішились та раділи.

Жак. От і гаразд. У всьому цьому тільки одне мене цікавить: Лебрєнова некорисливість. Хіба таки він не взяв ніякої участі у здобичі?

Пан. Та ви глузуєте, Жаку, ви не знаєте пана Лебрєна! Я запропонував йому подякувати за послугу, він розгнівався і відповів, що я вважаю його, мабуть, за якогось Матьє де Фуржо і що він ніколи не простягав руку.

- Мій любий Лебрєн завжди такий! - скрикнув шевальє. - Але сором нам був би, якби він був чесніший від нас...

І вми́ть він узяв з нашого краму дві дюжини носовичків та штуку серпанку й примусив його прийняти їх для дружини та дочки. Лебрєн почав розглядати носовички й серпанок, які здалися йому такими чудовими й тонкими. Подарунок був запропонований так люб'язно, і йому випадала така близька нагода віддячити нам продажем речей, які в нього лишилися, що він дав себе переконати; і ми рушили, щодуху помчали візником до житла тієї, яку я кохав і якій призначені були гарнітур, манжети й каблучка. Подарунок мав величезний успіх. Вона була чарівна. Зразу приміряла гарнітур і манжети; каблучка ніби зроблена була на її палець. Повечеряли весело, як ти й гадаєш.

Жак. І ви заночували там?

Пан. Ні.

Жак. Невже шевальє?

Пан. Здається.

Жак. Якщо й далі вас так скубтимуть, ваших півсотні луї ненадовго стане.

Пан. Атож. Через тиждень ми рушили до Лебрєна подивитись, що дала нам решта наших речей.

Жак. Нічого або мало. Лебрєн був сумний, напався на Мерваля й панну з реверансами, назвав їх дурисвітами, негідниками, шахраями, ще раз зарікся будь-коли з ними мати справу й дав вам сім-вісім сотень франків.

Пан... Приблизно; вісімсот сімдесят ліврів.

Жак. Отож, якщо я вмію трохи рахувати, вісімсот сімдесят ліврів від Лебрєна, п'ятдесят луї від Мерваля чи Фуржо, гарнітур, манжети й каблучка, хай ще п'ятдесят луї, - оце й усе, що ви дістали за свій крам на дев'ятнадцять тисяч шістьсот сімдесят п'ять ліврів. Чорт, чиста робота! Мав рацію Мерваль: не щодня маєш діло з такими гідними людьми.

Пан. Ти забуваєш манжети, що взяв по своїй ціні шевальє.

Жак. Бо й шевальє вам про них ніколи не згадував.

Пан. Погоджуюсь. І про дві золоті скриньки та годинника, що заставив Мат'є, ти теж нічого не кажеш.

Жак. Бо не знаю, що про них сказати.

Пан. Тим чарам прийшов строк вексялям.

Жак. А гроші не прийшли ні вам, ні шевальє.

Пан. Я змушений був ховатися. Повідомили моїх батьків; один з моїх дядьків приїхав до Парижа. Він подав на всіх цих шахраїв заяву до поліції. Цю заяву передано одному урядовцеві, а цей урядовець був підкупленим заступником Мерваля. На заяву відповіли, що справа юридично правильна і що поліція тут безсила. Позичальник, якому Мат'є заставив дві золоті скриньки й годинника, заклав позов на Мат'є. Я втрутився у процес. Судові витрати були такі величезні, що після продажу годинника й скриньок бракувало ще п'ять-шість сотень франків, яких не було чим сплатити.

Ви в це не вірите, читачу. Так я розкажу вам, що якийсь час тому помер мій сусіда-лимонадник і покинув двох бідних малолітніх сиріт. До небіжчика з'явився комісар, наклав печать. Зняли печать, списали майно, продали, дістали з продажу вісімсот-дев'ятсот франків. Із цих дев'ятисот франків, коли стягли судові витрати, на кожну сироту лишилося по два су. Їм дали кожній два су в руки й відвели до шпиталю.

Пан. Це гидота.

Жак. А так воно й досі.

Пан. Тим часом помер мій батько. Я сплатив векселі й вийшов зі схованки, де, треба віддати їм належне, шевальє та моя кохана досить вірно підтримували мені товариство.

Жак. І ви точнісінько так, як і раніш, закохані в шевальє та свою кралою, але ваша краля гне кирпу вище, ніж коли-небудь.

Пан. А чому це, Жаку?

Жак. Чому? Бо з вас, господаря своєї особи й власника чесного достатку, треба було зробити цілковитого дурня – шлюбного чоловіка.

Пан. Їй-богу, такий, здається, і був у них намір, але вони схилили.

Жак. Вам дуже пощастило, або вони дуже невміло повелися.

Пан. Але мені здається, що голос у тебе менше хрипить і говориш ти вільніше.

Жак. То вам тільки здається.

Пан. Чи не міг би почати далі історію свого кохання?

Жак. Ні.

Пан. Так, по-твоєму, мені далі розказувати про своє?

Жак. По-моєму, треба зробити паузу й зазирнути в кабаківку.

Пан. Як! Ти, не зважаючи на те, що в тебе болить горло, налив-таки кабаківку?

Жак. Еге ж, але, стонадцять чортів, відвару налив! Тому нема в мене думок, я – йолоп і буду йолопом, поки в кабаківці буде відвар.

Пан. Що ти робиш?

Жак. Виливаю відвар на землю, боюсь, що він нам приносить нещастя.

Пан. Ти божевільний.

Жак. При розумі чи божевільний, а в кабаківці не лишиться ні краплини.

Поки Жак спорожняє на землю свою кабаківку, його пан дивиться на годинника, розчиняє табакерку й збирається розповідати далі історію свого кохання. А мені, читачу, хочеться заткнути йому рота, показавши віддалік або старого, зігнутого військовця, що їде верхи риссю, або молоду селянку в брилику та червоній спідниці, що мандрує пішки чи на ослі. І чому б старому військовцеві не бути або Жаковим капітаном, або товаришем його капітана? – Але ж він помер. – Ви гадаєте?.. Чому б молодій селянці не бути або пані Сузанною, або пані Маргаритою, або господинею "Великого оленя", або матір'ю Жанною, або навіть її дочкою Денізою? У романороба за цим діло не стало б, але я не люблю романів, якщо це тільки не Річардсонові. Я пишу бувальщину; цікава чи нецікава буде ця бувальщина, то вже не мій клопіт. Мій намір – бути правдивим, і я його виконав. Отже, я не заверну брата Жана з Лісабона. Той

гладкий чернець, що їде назустріч нам кабріолетом з молодого гарною жінкою, не буде абатом Юдсоном. – Але ж абат Юдсон помер? – Ви гадаєте? Ви були на його похороні? – Ні. – Не бачили, як його в яму клали? – Ні. – То він живий чи мертвий, як мені буде до вподоби. Тільки від мене залежить спинити цей кабріолет і разом з ченцем та його подорожньою товаришкою зсадити з нього низку подій, унаслідок яких ви не знатимете ні Жакового, ні його пана кохання. Але я такі способи зневажаю. Я бачу, що, мавши трохи уяви та стилю, немає нічого легшого, як написати роман. Держімося правди, і поки у Жака болить горло, даймо говорити його панові.

Пан. Одного ранку шевальє прийшов до мене дуже сумний. Це було наступного дня після того, як ми – шевальє, його чи моя подруга, а може, й подруга нас обох, батько, мати, тітки, кузини та я – їздили за місто. Він спитав мене, чи не припустився я якої нескромності, що зрадила б перед батьками мою пристрасть. Він повідомив мені, що батько й мати, стривожені моїм учащенням, запитали із цього приводу свою дочку; що, коли в мене чесні наміри, найпростіше було б у них признатися, що на цих умовах мене прийняли б з честю, а коли я не порозуміюся ясно протягом двох тижнів, мене попросять припинити одвідини, які впадають в око, про які вже говорять і які шкодять їхній дочці, відвертаючи від неї вигідні партії, що могли нагодитися, коли б не страх відмови.

Жак. Ну, що ж, пане мій, є в Жака нюх?

Пан. Шевальє додав:

– Протягом двох тижнів! Строк досить короткий. Ви кохаєте, вас кохають. Що ж ви зробите через два тижні?

Я без манівців відповів шевальє, що відступлюся.

– Відступитесь? Так ви, виходить, не кохаєте?

– Кохаю, і дуже. Але маю батьків, ім'я, становище, плани і ніколи не зважуся закопати всі ці переваги в крамниці якоїсь міщаночки.

– І мені сказати їм це?

– Як хочете. Але, шевальє, надмірна прискіпливість цих людей мене дивує. Вони дозволяли своїй дочці приймати від мене подарунки; вони двадцять разів лишали мене з нею наодинці; вона тиняється по балах, асамблеях, виставах, по гульбищах за містом і в місті з першим-ліпшим, хто може запропонувати їй добрий екіпаж; вони непробудно сплять, коли в неї займаються музикою та розмовами; ти буваєш у їхній господі, коли хочеш, а між нами, шевальє, коли тебе прийнято в домі, то й іншого можна прийняти. Про їхню дочку погана слава йде. Я не вірю й не заперечую того, що про неї кажуть, але погодься, що батьки могли б раніше надуматись дбати за честь своєї дитини. Хочеш, скажу тобі правду? Мене вважають за тюхтія, якого задумали привести за носа до ніг парафіяльного кюре. Вони помилилися. Панну Агату я маю за чарівну, мені голова від неї паморочиться, це й видно, гадаю, із жахливих видатків, які я задля неї зробив. Не відмовляюсь від них і надалі, але мушу також мати певність, що вона буде трохи менш сувора в майбутньому.

Я не маю наміру й надалі марнувати біля її ніг час, достаток і зітхання, що їх міг би

використати з більшою користю. Перекажи останні слова панні Агаті, а попередні – її батькам... Або наші стосунки припиняться, або хай приймають мене інакше і панна Агата хай поводитися зі мною краще, ніж робила це досі. Погодьтеся, шевальє, коли ви знайомили мене з нею, ви дали мені надію на певну сталість стосунків, чого я не знайшов. Шевальє, ви мене трохи ошукали.

Шевальє. Йй-богу, я теж ошуканий. Хто б міг подумати, що ця легковажна пустунка, вільна та весела, покаже себе драконом чесноти?

Жак. Ото чорт! Вухам своїм, пане, не вірю. Так і ви були сміливий раз у житті?

Пан. Бувають такі дні. Допекла мені пригода з лихварями, ховання в Сен-Жан-де-Латрані від панни Брідуа, а найгірше – Агатина суворість. Обридло вже мені жданиками годуватися.

Жак. І що ж зробили ви після того, як звернулися з такою сміливою мовою до свого приятеля, шевальє де Сент-Уена?

Пан. Додержав слова, припинив одвідини.

Жак. Bravo, bravo, mio caro maestro![\[81\]](#)

Пан. Минуло два тижні, і я нічого не знав би, якби не шевальє, що достотно повідомляє мені про наслідки моєї відсутності в родині і заохочує мене і далі так триматися. Він казав мені:

"Починають дивуватися, переглядаються, говорять, питають одне одного про причини твого незадоволення. Дівчинка вдає гідність, каже з робленою байдужістю, під якою легко побачити, що вона вражена: "Того добродія не бачимо, мабуть, тому, що він не хоче, щоб його бачили; на добрий час, це його справа..." І потім обкрутиться, починає наспівувати, підходить до вікна, вертається, але з червоними очима. Усі помічають, що вона плакала.

– Що – вона плакала!

– Потім сідає, бере свою роботу, хоче працювати, але не працює. Усі розмовляють, вона мовчить. Її хочуть розважити, вона сердиться. Пропонують їй гру, прогулянку, виставу – вона погоджується, а коли все готове, їй чогось іншого захочеться, та зразу й перехочеться. О, та ти, бачу, хвилюєшся! Нічого більш не скажу.

– Так ви, шевальє, гадаєте, що, якби я знову з'явився...

– Гадаю, що ти був би дурень. Треба стояти на своєму, треба бути сміливим. Якщо вернешся некликаний, ти загинув. Тих людей треба провчити.

– А як мене не покличуть?

– Покличуть.

– А як не покличуть дуже довго?

– Покличуть невдовзі. Такого, як ти, нелегко замінити. Якщо ти повернешся сам, тебе картатимуть, примусять дорого заплатити за свій вибрик, накладуть на тебе яку тільки самі схочуть повинність і ти муситимеш скоритися, муситимеш схилити коліна. Чим хочеш бути – паном чи рабом, і то рабом упослідженим? Вибирай. Щиро сказати, твої заходи були надто поспішні, у цьому закоханого не переконаєш, але що зроблено, то зроблено, і коли з того можна добути добру користь, не треба дати маху.

- Вона плакала!

- То що ж? Краще хай вона плаче, ніж ти.

- А як мене не покличуть?

- Покличуть, кажу тобі. Коли я приходжу, про тебе не згадую, ніби тебе на світі немає. Мені закидають, я поза вухами пускаю. Нарешті питають, чи бачив я тебе. Я відповідаю байдуже - так або ні, потім вони говорять про інше, але невдовзі знову вертаються до твого зникнення. Першим словом прохоплюється або батько, або мати, або тітка, або Агата, і починається: "Після того як ми виявили до нього таку уважність! Таку участь узяли в його останній справі! Після такої приязні з боку моєї небоги! Чемностей, якими я ущедрив його! Його власних запевнень у прихильності! Як після цього вірити людям!.. Відчиняйте після цього свою господу тим, хто приходить знайомитися!.. Вірте приятелям!.."

- А що ж Агата?

- Вони просто приголомшені, запевняю тебе.

- А що ж Агата? - я питаю вас.

- Агата відводить мене набік і каже: "Шевальє, що з вашим приятелем? Ви розумієте що-небудь? Ви стільки разів запевняли мене, що він мене кохає. Ви, певно, вірили в це, та й чому б не вірити? Я сама вірила!.." І потім спиняється, голос у неї тремтить, очі зволожуються... Е, та й з тобою, бачу, те саме робиться! Не казатиму тобі більш нічого, це вирішено. Бачу, чого тобі хочеться, та тільки не буде цього, ні в якому разі. Коли ти зробив уже дурницю, що покинув їх з доброго дива, то я не хочу, щоб ти ще збільшив цю дурницю, кинувшись їм на шию. Треба використати цей випадок, щоб посунути вперед твої справи з панною Агатою! Хай вона побачить, що не тримає тебе так міцно, щоб ти не вирвався, якщо тільки вона не пильнуватиме тебе обачніше. Після того, що ти зробив, та ще руки їй цілувати! Але руку на серце, ми ж друзі, і ти можеш, не будши нескромному, порозумітися зі мною. Справді, ти нічого від неї не дістав?

- Ні.

- Брешеш, делікатного вдаєш.

- Може, вдавав би, якби було чого, але присягаюсь, що не маю щастя брехати.

- Це неймовірно, адже ти, зрештою, хлопець кмітливий. Як! Невже й на мить не втратила пильності?

- Ні.

- То ти не помітив і через те схибив. Боюсь, що ти був трохи тюхтіюватим. З такими чесними, делікатними та ніжними, як ти, це іноді трапляється.

- Але ж ви, шевальє, що там робите? - питаю його.

- Нічого.

- У вас не було ніяких намірів?

- Вибачте, будь ласка, і вони тривали досить довго, але ти прийшов, побачив і переміг. Я помітив, що на тебе дуже задивляються, а на мене зовсім не дивляться, а я людина тямуща. У нас лишилися стосунки. Мені звіряють свої думки, іноді прислухаються до моїх порад, і за браком кращого я пристав на другорядну роль, до

якої ти мене звів.

Жак. Два слова, пане, – передусім мені ніколи так не було, щоб мою історію той чи той біс не перепиняв, а ваша як з гори котиться. Отак воно в житті ведеться: один через терни біжить не поколовшись, а другий – скільки не додивляється, куди ногу ставить, знай шпички заганяє на рівній дорозі і додому приходить геть скривавлений.

Пан. Хіба забув свій приспів? А великий сувій, а написане на небі?

Жак. По-друге, я наполягаю на тому, що ваш шевальє де Сент-Уен великий шахрай, що він, поділившись вашими грішми з лихварями Лебреном, Мервалем, Мат'є де Фуржо чи Фуржо де Мат'є та Брідуа, намагається навантажити вас своєю коханкою, як закон велить, розуміється, перед нотарем та кюре, щоб поділяти з вами ще й вашу жінку... Ой, горло!..

Пан. Знаєш, що ти робиш зараз? Дуже звичайну і зухвалу річ.

Жак. Це я можу.

Пан. Скаржишся, що тебе перебивають, а сам перебиваєш.

Жак. Це наслідок поганого прикладу, що ви мені подали. Матері хочеться женихатися, а дочка щоб цнотлива була; батькові хочеться марнотратити, а син щоб ощадливий був; панові хочеться...

Пан. Перебивати свого слугу, перебивати, скільки завгодно, а щоб його самого не перебивали.

Читачу, чи не боїтесь ви, що тут повториться сцена в корчмі, де один кричав "ти підеш", другий "не піду"? Чому б вам не почути зараз з моєї ласки: "перебиватиму", "не перебиватимеш?" Певна річ, варт мені тільки трохи розсердити Жака чи його пана, от і почнеться сварка, а як почну її я, хтозна тоді, коли вона скінчиться! Але насправді Жак покійно відповів панові:

– Я не перебиваю вас, пане, а розмовляю з вами, як ви самі й дозволили.

Пан. Хай так, але це не все.

Жак. Яку ще похибку міг я зробити?

Пан. Ти біжиш попереду оповідача і відбираєш у нього його належну втіху від твого здивування. А коли ти задля пихи зовсім недоречної проникливості відгадав те, що оповідач мав тобі сказати, йому лишається тільки мовчати, і я мовчу.

Жан. Ох, пане мій!

Пан. Будь прокляті розумні люди!

Жак. Згоден. Але ж ви не будете такий жорстокий...

Пан. Погодсья, що ти цього вартий.

Жак. Згоден. Але попри все те ви подивитесь, котра година, понюхаєте табаки, гнів ваш ущухне, і ви почнете далі свою історію.

Пан. Це ледащо робить зі мною що йому заманеться...

За кілька днів по цій розмові шевальє знову прийшов до мене. Виглядав він переможцем.

– Ну, друже, віритимете наступного разу в мої завбачення? Казав же я вам, що ми дужчі, і ось лист від Агати. Так, лист, лист від неї...

Лист був дуже ніжний; докори, скарги і таке інше. І от я знову почав у них бувати.

Читачу, ви відклали книжечку. У чім же річ? Я, здається, зрозумів вас: вам хочеться побачити того листа. Пані Ріккобоні^[82] не проминула б показати його вам. Певно, ви пожалкували й за тим листом, що пані де Лапомрей продиктувала двом святобожникам. Хоч написати того листа багато важче, ніж Агатиного, і хоч про свій хист я не надто високої думки, проте гадаю, що з цим упорався б, але лист не був би оригінальний, він виглядав би так само, як величні промови Тіта Лівія^[83] в його "Римській історії" або кардинала Бентівольо^[84] в його "Фландрських війнах". Читати їх приємно, але вони нищать ілюзію. Історик, що домислює своїм персонажам слова, яких вони не казали, може домислити їм і вчинки, яких вони не робили. Отож благаю вас ласкаво обійтись без цих двох листів і читати далі.

Пан. Мене спитали про причину мого зникнення, я сказав те, що мені забажалося. З моїх слів задовольнились, і все пішло далі звичайним ладом.

Жак. Тобто ви далі витрачались, а ваші любовні справи вперед не просувалися.

Пан. Шевальє розпитував мене про них і аж ніби гнівався.

Жак. Він, може, й справді гнівався.

Пан. А чому?

Жак. Чому? Тому...

Пан. Закінчуй же свою думку.

Жак. Остережуся; треба дати оповідачеві...

Пан. Моя наука тобі на користь, дуже радий... Одного дня шевальє запропонував удвох погуляти. Ми поїхали на цілий день за місто. Вирушили рано. Пообідали в корчмі й повечеряли. Вино було чудове, пили ми багато, говорячи про уряд, релігію та любові. Шевальє ніколи ще не виявляв до мене такої довіри, такої приязні. Він розповів мені всі пригоди свого життя напрочуд відверто, не втаївши ні доброго, ні лихого. Він пив, обнімав мене, плакав від ніжності. Я пив, обнімав його та й собі плакав. У всій своїй минулій поведінці він дорікав собі тільки одним учинком. За цей учинок, казав він, його мучитиме совість до могили.

- Звіртеся своєму приятелеві, шевальє, це допоможе вам. У чім річ? Якийсь грішок, що його вагу ви перебільшуєте через свою делікатність.

- Ні, ні! - скрикнув шевальє, похиливши голову на руки й затуливши від сорому обличчя. - Це гидота, непростенна гидота. Чи повірите? Я, шевальє де Сент-Уен, один раз обдурих, атож - обдурих, обдурих свого приятеля.

- Як же це трапилось?

- Лишенько! Ми бували в одному домі, як я з вами. Там була дівчина, як Агата. Він закохався в неї, а вона мене кохала. Він витрачав гроші задля неї, а я тішився її ласками.

Мені ніколи не ставало сміливості признатись йому в цьому, та коли б ми знову здибались, я б сказав йому все. Ця огидна таємниця, що я ношу в глибині свого серця, гнітить мене, це - тягар, від якого я dokonечно мушу звільнитись.

- Добре зробіте, шевальє.

- Ви мені радите це?

- Безумовно раджу.

- А як, на вашу думку, поставиться до цього мій приятель?

- Якщо він вам приятель, якщо він справедливий, він знайде вибачення вам у собі самому. Його зворушить ваша щирість і ваше каяття, він обніме вас і зробить те, що я зробив би на його місці.

- Ви так гадаєте?

- Я так гадаю.

- І ви так зробили б?

- Безперечно...

Умить шевальє підводиться, підходить до мене, розкривши обійми, і каже мені:

- Так обніміть же мене, мій друже.

- Як, шевальє?! - сказав я йому. - Це ви? Це я? Це та пройдисвітка Агата?

- Атож, друже. Але я звільняю вас від вашого слова, ви вільні вчинити зі мною як знаєте. Коли ви гадаєте, як і я, що образу, якої я вам завдав, вибачити не можна, то підведіться, залиште мене, дивіться на мене довіку з презирством, покиньте мене на поталу моєму сумлінню та ганьбі. Ох, друже, коли б ви знали, яку владу здобуло над моїм серцем це зіпсуте створіння! Я народився чесним. Подумайте, як я мусив страждати від негідної ролі, яку мені було накинута. Скільки разів відвертав я очі від неї і втупляв їх у вас, стогнучи від її і моєї зради. Неймовірна річ, що ви цього ніколи не помічали...

Тим часом я стояв непорушний, як скам'янілий стовп. Я ледве чув, що каже шевальє. Я скрикнув:

- Ох, негіднице! О, шевальє, - ви, ви, мій приятель?

- Так, я був і досі є вашим приятелем, бо, щоб вирвати вас із тенет тієї особи, я розкрию секрет, причому більше її, ніж мій. Я не можу змиритися з тим, що ви нічого не дістали від неї в нагороду за все зроблене для неї... (Тут Жак засміявся і засвистів.)

Але ж це "Правда у вині" Колле[85]... - Ви не розумієте, що кажете, читачу. Ви хочете показати свій розум, а насправді ви - дурень. Це правди у вині мало, бо, навпаки, у вині - брехня. Я сказав вам грубість, читачу, мені прикро, перепрошую.

Пан. Мій гнів угамувався потроху. Я обняв шевальє; він знову сів, спершись ліктями на стіл і затуливши кулаками очі. На мене він не зважувався глянути.

Жак. Він був такий зажурений, і вам стало його жаль, ви здобрились і ви втішили його?.. (І Жак засвистів знову.)

Пан. Найкраще було, по-моєму, повернути справу на жарт. За кожним веселим словом спантеличений шевальє казав мені:

- Другого такого, як ви, немає. Ви - єдиний, ви в сто разів кращий від мене. Я не певен, чи стало б мені великодушності й сили простити вам таку образу, а ви жартуєте. Друже, що мені зробити, щоб її виправити? Ах, ні, ні, цього не виправиш! Ніколи, ніколи не забуду ні свого злочину, ні вашої вибачливості. Ці два вчинки глибоко вкарбувалися в мою душу і серце: один я пам'ятатиму, щоб себе ненавидіти, а другий -

щоб бути ще більш прихильним до вас.

- Та не думайте про це, шевальє, ви завеликої ваги надаєте своєму й моему вчинкові. Випиймо за ваше здоров'я. Ну, за моє, коли не хочете за ваше...

Шевальє потроху збадьорився. Він розказав мені всі подробиці своєї зради, наділяючи сам себе найтяжчими епітетами! Він на гамуз потовк і дочку, і матір, і батька, і тіток, і всю родину, яку показав мені, як зграю наволочі, негідної мене, але цілком гідної його. Це були його власні слова.

Жак. Ось чому й раджу я жінкам ніколи не спати з людьми, що впиваються. За нескромність у коханні я вашого шевальє зневажаю ніяк не менше, як і за віроломство в дружбі. Що за чорт! Йому треба було тільки... бути чесним і сказати вам зразу... Але слухайте, пане, я наполягаю на тому, що він негідник, несосвітений негідник. Не знаю вже, чим воно скінчиться. Боюсь, що, виводячи вас з оман, він знову заманює вас. Забирайте мене й самі тікайте мерщій з тієї корчми і з товариства тієї людини...

Тут Жак узявсь до кабаківки, забувши, що в ній немає ні відвару, ні вина. Пан засміявся. Жак кашляв півчверті години вряд. Пан добув годинника і табакерку й повів далі свою історію, яку я переб'ю, коли ваша згода, хоч би на те, щоб розсердити Жака, довівши йому, що на небі не написано, як він гадав, щоб його завжди перебивали, а його пана ніколи.

Пан (до шевальє). Після того, що ви сказали мені, я сподіваюсь, ви з ними більш не бачитиметесь.

- Та я б не бачився!.. Але ж мене розпач бере, що я піду, не помстившись. Вони могли зрадити; пошити мене в дурні, ославити, обібрати одну порядну людину; зловжити пристрастю і слабкістю другої порядної людини (бо я ще смію вважати себе за таку), щоб затягти її в цілу низку гидотних історій; довести двох приятелів до ненависті, а може, й душогубства, бо, зрештою, погодьтесь, мій друже, що, коли б викрили ви мою негідну поведінку, ви ж хоробрий, ви, може, так озлилися б...

- Ні, до цього не дійшло б. Та й за що? За кого? За провину, від якої ніхто не може застерегтися? Хіба то дружина моя? А хоч би й так? Хіба дочка? Ні, то паплюжка, і ви гадаєте, що за паплюжку... Ну бо, друже, облишмо це та випиймо. Агата молода, жвава, біла, повна, пухка, тіло пружне, чи не так, шкіра ніжна? Солодко, мабуть, було розкошувати, і в її обіймах, я уявляю, ви були досить щасливі, щоб забути за приятелів.

- Коли розкоші й насолода можуть зменшувати провину, то, певно, під небом немає менш провинної людини, яка б звинила менше за мене.

- Он як, шевальє! Тоді я беру назад своє слово, касую своє пробачення і для забуття вашої зради хочу поставити одну умову.

- Говоріть, друже, наказуйте, кажіть. Що я маю зробити: з вікна кинутися, повіситись, утопитись, простромити груди оцим ножем?..

І шевальє вмить хапає ножа, що був на столі, зриває комір, розстібає сорочку і, водячи очима, наставляє правою рукою вістря в ямку під шиєю і, здавалось, чекає тільки мого наказу, щоб загнати себе на той світ.

- Не про те йдеться, шевальє, облиште цей клятий ніж.

- Не облишу, я заробив це покарання. Дайте тільки знак.

- Облиште цей клятий ніж, кажу вам, я не вимагаю від вас такої великої спокути...

Проте, вістря ножа все ще зависало над ямкою нижче шиї. Я схопив його за руку, вирвав ножа й пошпурив його геть. Потім, підсунувши пляшку до його склянки й наливши повну, сказав йому:

- Спочатку випиймо, а потім ви дізнаєтеся, з якою страшною умовою я пов'язую ваше прощення. Так Агата дуже соковита, дуже солодка?

- Ох, друже, як жаль, що ви цього не зазнали, так, як зазнав цього я.

- Стривай, хай ось принесуть нам пляшку шампанського, і ти розкажеш мені про одну з твоїх ночей. Твоє прощення - на кінці цього оповідання, любий зраднику. Ну, починай. Хіба не чуєш?

- Чую.

- Мій вирок здається тобі надто суворим?

- Ні.

- Ти замислився?

- Замислився!

- Що я в тебе просив?

- Розповісти про одну з моїх ночей з Агатою?

- Атож...

Тим часом шевальє міряв мене очима з голови до ніг і казав сам собі:

- Зріст однаковий, вік приблизно однаковий, а коли й буде якась різниця, то темно ж, вона наперед думатиме, що це я, і нічого не помітить.

- Та про що ж ти думаєш, шевальє? Твоя склянка стоїть повна, і ти не починаєш!

- Думаю, друже, надумавсь та й кінець! Обніми мене, ми помстимося, а так, помстимося! З мого боку це паскудство! Якщо воно негідне мене, то гідне тієї особи. Ви просите в мене розповісти про одну з моїх ночей?

- Так; хіба це надмірна вимога?

- Ні! А якби замість оповідання я дав вам саму ніч?

- Це було б трохи вартісніше. (Жак засвистів.)

Шевальє враз виймає з кишені пару ключів, малого й великого.

- Малий, - каже мені, - від надвірних дверей, великий - від Агатиного передпокою. Обидва вони до ваших послуг. Ось як я роблю щодня вже півроку. Зробіть і ви так. Її вікна, як ви знаєте, з фасаду. Я походжаю по вулиці, поки вони освітлені. Виставлений надвір горщик з васильками - умовний знак. Тоді я підходжу до вхідних дверей, відмикаю їх, заходжу, замикаю знову, іду якомога тихше сходами, повертаю в коридорчик, що праворуч. Перші двері ліворуч у цьому коридорі - її, як ти знаєш. Я відмикаю ці двері великим ключем, проходжу в маленьку гардеробну праворуч, там знаходжу нічну лампу і при ній любенько роздягаюся. Агата лишає двері зі своєї кімнати непричиненими. Я проходжу і лягаю до неї в ліжко. Розумієте це?

- Дуже добре!

- Якщо проходить хто, то мовчимо.

- Та й маєте, гадаю, цікавіше діло, ніж балачка.

- У разі якогось випадку я можу схопитися з ліжка й зачинитись у гардеробні. Але такого не траплялося ніколи. Ми звичайно розлучаємось о четвертій вранці. Коли ж утіха чи спочинок заводять нас далі, ми встаємо разом. Вона виходить, я лишаюсь у гардеробні, одягаюсь, читаю, опочиваю, чекаю години, коли мені можна з'явитися. Тоді виходжу, вітаюся, немов оце допіру прийшов.

- Сю ніч вас чекають?

- Мене чекають щоночі.

- І ви відступаєте мені своє місце?

- Від щирого серця. Що ви волієте краще ніч, ніж оповідання, - це мене не турбує, але я хотів би, щоб...

- Закінчуйте фразу. Я ладен зважитись на будь-що, аби вам прислужитися.

- Щоб ви залишились у її обіймах до ранку. Я прийшов би й захопив би вас.

- О ні, шевальє, це було б надто жорстоко!

- Надто жорстоко? Я не такий жорстокий, як ви гадаєте. Перед тим я роздягнувся б у гардеробні.

- Ну, шевальє, ви біс, не людина. Та й неможлива це річ. У вас же не буде ключів, якщо ви мені їх віддасте.

- Який же ви наївний, мій друже!

- Не надто, мені здається.

- А чому б нам не ввійти вдвох разом? Ви підете до Агати, а я чекатиму в гардеробній кімнаті, поки ви не подасте мені якийсь умовний знак.

- Їй-богу, це так утішно, так весело, що я ладен погодитись. Але, шевальє, добре розваживши, я волію краще перенести цю витівку на котрусь із наступних ночей.

- А, розумію, ви маєте намір не один раз помститись.

- Ви його схвалюєте?

- Цілковито.

Жак. Ваш шевальє плутає мені всі здогади. Я уявляв...

Пан. Що уявляв?

Жак. Ні, пане, можете казати далі.

Пан. Ми пили, блазнявали щодо наступної ночі, і щодо того подальшого, коли Агата опиниться між шевальє та мною. Шевальє знову був напрочуд веселий, і зміст нашої розмови не був сумний. Він викладав мені правила нічної поведінки, що з них не всіх однаково легко було додержати. Але після довгої низки добре використаних ночей я міг підтримати честь шевальє з першої ж ночі, хоч яким спритним він виставляв себе. А далі - нескінченні подробиці про Агатині здібності й досконалості. Шевальє з неймовірною майстерністю поєднував сп'янілість від пристрасті і сп'янілість від вина. Хвилина пригоди й помсти наближалася, здавалось нам, поволі, проте ми встали з-за столу. Заплатив шевальє, і це він зробив уперше. Ми сіли в нашу карету. Ми були п'яні, а наш візничий та слуги ще більше захмілілі.

Читачу, що перешкоджає мені перекинути тут візничого, коні, карету, панів і слуг у

баюру? Коли ви боїтесь баюри, що перешкоджає мені приставити їх живих та цілих до міста, а там зчепити їхню карету з іншою, в яку теж посадити п'яних юнаків? Виникла б суперечка – образливі слова, шпаги, бійка за всіма правилами. Що перешкоджає мені, коли бійки вам не подобаються, підмінити нашим юнакам Агату на одну з її тіток? Але нічого цього не було. Шевальє із Жаковим паном прибули до Парижа. Пан перебрався в одягу шевальє. Опівночі вони були під Агатиними вікнами. Світло гасне, горщик з васильками на місці. Вони ще раз проходять з кінця в кінець вулиці, шевальє торочить приятелеві свою лекцію. Підходять до дверей, шевальє відмикає їх, упроваджує Жакового пана, ключа від надвірних дверей лишає в себе, йому ж дає ключа від коридору, замикає входні двері, іде геть, і після цієї маленької подробиці, лаконічно переказаної, Жаків пан так повів мову:

– Помешкання було мені відоме. Іду навшпиньки сходами, відчиняю двері до коридору, замикаю їх, заходжу до гардеробної, де знаходжу нічну лампу, роздягаюсь. Двері до кімнати були непричинені, я прокрадаюсь, іду до алькова, де Агата ще не спала. Відсуваю заслону, і вмить мене оповивають, горнуть до себе дві голі руки. Я піддаюся, лягаю, на мене сипляться пестоші, і я на них відповідаю. Ось я найщасливіший у світі смертний і був ним, коли це....

Коли це Жаків пан помітив, що Жак спав або прикидався сплячим.

– Ти спиш, – сказав він йому, – спиш, мурло, в найцікавішу хвилину моєї історії!.. – Цієї хвилини Жак саме й сподівався. – Ти прокинешся?

– Мабуть, що ні.

– Чому?

– Бо як я прокинуся, може також прокинутись і біль у моїм горлі, а я гадаю, що краще нам обом спочивати...

І Жакова голова падає вперед.

– Ти собі в'язи скрутиш.

– Напевне, якщо так написано на небі. Адже ви в панни Агати в обіймах?

– Так.

– Адже вам гарно в них?

– Дуже.

– То й лишайтесь у них.

– Легко тобі сказати – лишайтесь.

– Принаймні доти, доки я не дізнаюсь історії Дегланового пластиру.

Пан. Ти мстишся, зраднику.

Жак. А коли б і так, пане, то хіба після того, як ви уривали історію мого кохання тисячею питань та забаганок без найменшого з мого боку ремства, я не можу благодати вас спинитися й розказати мені історію пластиру того доброго Деглана, якому я так зобов'язаний, який визволив мене від хірурга в ту хвилину, коли я, не маючи грошей, не знав уже, що й робити, і в якого я познайомився з Денізою – Денізою, що без неї я й слова не промовив би вам за всю нашу подорож? Пане, паночку мій, історію Дегланового пластиру! Ви будете такий стислий, як вам завгодно, а тим часом

розвіється дрімота, що мене змагає, і ви зможете розраховувати на мою цілковиту уважність.

Пан (знизавши плечима). По-сусідськи з Дегланом жила чарівна вдова, що мала багато якостей, властивих одній славетній куртизанці минулого століття[86]. Розсудлива, але на вдачу розпусна, вона тепер гірко каялася за вчорашні пустощі і все життя гризота в неї приходила на зміну втіхи, а втіха – на зміну гризоті, та все одно ні звичка до втіхи не перемагала в ній гризоти, ні звичка до гризоти не перемагала нахилу до втіхи. Я знав її в останні дні її життя. Вона казала, що нарешті позбавилася своїх двох великих ворогів. Її чоловік, вибачливий до єдиної хиби, якою він міг їй докоряти, жалів її за життя і довго шкодував за нею по смерті. Він казав, що не давати його дружині кохати з його боку було б так само смішно, як і не давати їй пити. Він прощав їй велику кількість її перемог за вишуканий добір коханців. Вона ніколи не вподобала дурня або злого: її ласки завжди були нагородою за талант або чесність. Сказати, що хтось є чи був її коханець, це було все одно, що твердити про непересічність тієї людини. Знаючи свою легковажність, вона не зобов'язувалась бути вірною. "Я, – казала вона, – тільки одну кривоприсягу склала у своєму житті, а саме – першу". Чи сам хто-небудь утрачав почуття, яке мав до неї, чи вона втрачала те почуття, що навіювалося, все одно вони лишались друзями. Годі побачити разючіший приклад розбіжності між чесністю та моральністю. Не можна було сказати, що вона моральна, а кожен визнавав, що важко знайти чеснішу за неї людину. Кюре рідко бачив її в церкві, але повсякчас її гаманець був відкритий йому для бідних. Вона казала жартома, що релігія і закони, то пара милиць, яких не треба відбирати тим, у кого слабші ноги. Жінки боялися її стосунків зі своїми чоловіками і бажали їх для своїх дітей.

Жак (буркнувши крізь зуби: "Ти мені заплатиш за цей портрет"). І ви розгубилися, дивлячись на цю жінку?

Пан. Напевно розгубився б, якби Деглан мене не випередив. Деглан закохався в неї...

Жак. Хіба історія його пластиру і його кохання так між собою пов'язані, що їх не можна роз'єднати?

Пан. Роз'єднати можна; пластир – випадок, а історія – оповідання про все, що сталося під час їхнього кохання.

Жак. А сталося багато чого?

Пан. Багато.

Жак. У такому разі, якщо ви кожну пригоду розписуватимете так, як портрет героїні, ми не впораємось і до Зелених свят. Тоді кінець моему кохання і вашому.

Пан. Навіщо ж ви мене збили, Жаку?.. Ти бачив у Деглана хлопчика?

Жак. Злого, упертого, зухвалого й недолугого? Бачив.

Пан. То позашлюбний син Деглана і чудової вдови.

Жак. Цей хлопець завдасть йому великої туги. Він одинак, а це вже добра підстава, щоб бути ледащо. Він знає, що буде багатий, – друга добра підстава, щоб бути ледащо.

Пан. А що він недолугий, то його нічому не вчать, його ні в чому не стримують,

йому все дозволяють – третя добра підстава, щоб бути ледащо.

Жак. Якось уночі навісний хлопчина почав не своїм голосом кричати. Увесь дім переполахав, усі збіглися до нього. Він хоче, щоб прийшов його тато.

– Ваш тато спить.

– Байдуже, я хочу, щоб він прийшов, хочу, хочу.

– Він хворий.

– Байдуже, хай прийде, хочу, хочу...

Збудили Деглана. Він бере наопашки халат, приходить.

– Ось я, мій любенький, що ти хочеш?

– Хочу, щоб їх покликали.

– Кого?

– Усіх, хто є в замку.

Покликали їх – панів, слуг, гостей, застільників, Жанну, Денізу, мене з хворим коліном, усіх, крім старої, німечної воротарки, якій дали притулок у хатині за чверть льє від замку. Він хоче, щоб і її привели.

– Але ж, дитино моя, вже північ.

– Хочу, хочу.

– Ти знаєш, що вона живе далеченько.

– Хочу, хочу.

– Що вона літня і не може ходити.

– Хочу, хочу.

Мусили послати по бідну воротарку. Принесли її, бо їй легше було б землі наїстися, ніж ходити. Коли ми всі зібралися, він хоче, щоб його підвели й одягли. Підвели й одягли його. Він хоче, щоб ми перейшли до великої зали, а його щоб посадовили у велике таткове крісло. Зробили це. Він хоче, щоб ми всі взяли за руки. Зробили це. Він хоче, щоб ми танцювали колом, і ми пішли танцювати колом. А кінець уже зовсім неймовірний...

Пан. Сподіваюся, ти звільниш мене від кінця?

Жак. Ні, ні, пане, ви й кінець почувете... Він гадає, що може безкарно малювати мені портрет матері на чотири аршини завдовжки...

Пан. Жаку, я розбещую тебе.

Жак. Тим гірше для вас.

Пан. Вам допік довгий і нудний портрет удови, але ви мені, гадаю, добре віддячили довгим і нудним оповіданням про забаганку її сина.

Жак. Коли така ваша думка, починайте далі історію батька. Але без портретів, пане, я їх ненавиджу до смерті..

Пан. А чому ви ненавидите портрети?

Жак. Бо вони такі малоподібні, що коли випадково трапиться зустріти оригінали, їх не пізнаєш. Розповідайте мені факти, передавайте правильно мову, а я й сам зімрію, з ким маю діло. Одне слово, один рух іноді давали моєму розумові більше, ніж балаканина цілого міста.

Пан. Одного дня Деглан...

Жак. Коли вас немає вдома, я заходжу часом до вашої бібліотеки, беру книгу, а то звичайно книга історична.

Пан. Одного дня Деглан...

Жак. Усі портрети я читаю через п'яте-десяте.

Пан. Одного дня Деглан...

Жак. Вибачте, пане, машина була накручена й мусила допрацювати до кінця.

Пан. Уже допрацювала?

Жак. Уже.

Пан. Одного дня Деглан запросив обідати чудову вдову й кількох шляхтичів з околиці. Пануванню Деглановому надходив кінець, і серед його гостей був той, до кого починала схилитися її непостійність. За столом Деглан і його суперник сиділи поруч навпроти чудової вдови. Деглан докладав усіх своїх зусиль, щоб пожвавити розвагу, звертався до вдови з найгрішнішими словами, але вона не слухала його й не зводила очей з його суперника. Деглан тримав у руці сире яйце. Від ревності він конвульсійно стиснув кулак, яйце бризнуло зі шкаралупи й заляпало його сусіді обличчя. Той зробив рух рукою: Деглан бере його зап'ястя, спиняє і каже йому на вухо: "Пане, вважаю його за одержаний..." Западає глибока мовчанка. Чудова вдова почулася зле. Бенкет був сумний і короткий. Коли встали від столу, вона покликала Деглана з його суперником до окремої кімнати і, щоб їх замирити, зробила все, що тільки дозволяє пристойність зробити жінці: благала, плакала, знепритомніла, але насправді стискала руки Дегланові, на його суперника дивилася повними сліз очима. "Ви мене кохаєте", – казала одному. "Ви мене кохали", – казала другому, потім до обох: "І ви хочете мене занапастити, хочете ославити мене, зробити мене об'єктом ненависті й зневаги для всієї округи! Хто б із вас двох не відібрав життя своєму ворогові, він мене ніколи не побачить; він не може бути ні другом мені, ні коханцем, – я почуватиму до нього ненависть, яка не кінчиться, поки мого життя..." Потім знову зомліла й, зомліваючи, казала: "Жорстокі, добудьте ваші шпаги й простроміть ними мої груди. Якщо, вмираючи, я побачу, що ви обнялися, я помру неремствиво!" Деглан і його суперник стояли нерухомо або допомагали їй, і самі трохи заплакали. Проте треба було розходитися. Чудову вдову відвезли додому ні живу ні мертво.

Жак. Ну, пане, чи потрібен був мені портрет тієї жінки? Хіба тепер я не знав би й так усе, що ви мені казали?

Пан. Другого дня Деглан віддав візит чарівній зрадниці й застав у неї свого суперника. Обоє вони страшенно здивувалися, побачивши в Деглана на правій щоці великий круглий пластир.

- Що це таке? – спитала вдова.

Деглан. Дрібниця.

Його суперник. Невеличкий флюс?

Деглан. Це пройде...

Поговоривши якийсь час, Деглан пішов собі, а йдучи, зробив своєму суперникові

знак, який той чудово зрозумів. Суперник теж вийшов, і вони пішли. Деглан – по один бік вулиці, а його суперник – по другий, зустрілися вони поза садами чудової вдови, стали до бою, і Дегланів суперник упав на бойовищі, поранений тяжко, але не смертельно. Поки його відвозили додому, Деглан вертається до своєї вдови, сідає, вони знову починають мову про вчорашню пригоду. Вона питає, що значить величезний і смішний пластир майже на всю щоку. Він підводиться, дивиться в дзеркало.

– Справді, – каже, – він здається мені трохи завеликим...

Бере в дами ножиці, знімає пластир, трохи обрізує його з усіх боків, наліплює назад на місце й каже вдові:

– Як він вам тепер здається?

– Трохи менш смішним, ніж раніше.

– І то вже добре.

Дегланів суперник видужав. Відбулася друга дуель, знову переміг Деглан, і так п'ять чи шість разів уряд, а Деглан кожного разу обрізував свій пластир на маленьку смужку й знову наліплював його на щоку.

Жак. Чим же ця пригода скінчилася? Коли мене привезли до Деглана в замок, у нього, здається, вже не було того чорного кружальця.

Пан. Атож. Кінець цієї пригоди був кінцем чудової вдови. Довга туга, якої завдала їй ця справа, до краю зруйнувала її кволе й хистке здоров'я.

Жак. А Деглан?

Пан. Одного дня, коли ми вдвох гуляли, він дістав листа, розпечатав його й сказав:

– Він був дуже хоробрий, але з його смерті я не можу журитися...

І відразу здер із щоки решту чорного кружала, що від частого обрізування стало вже завбільшки, як звичайна мушка. Оце Дегланова історія. Жака вдоволено, і чи можу я сподіватись, що він слухатиме історію мого кохання або почне далі історію свого?

Жак. Не те й не те.

Пан. З якої причини?

Жак. Бо надворі стоїть спека, я стомився, місцевість чарівна, ми спинимось ось тут під деревами й спочинемо в холодку коло струмка.

Пан. Я згоден, але твоя нежить?

Жак. Від неї жар, а лікарі кажуть, що противне лікується противним.

Пан. Це правдиво як у царині фізичній, так і в моральній. Дивну я помітив річ: немає моральних правил, з яких не зробили б медичного афоризму, і, навпаки, мало з яких медичних афоризмів не зроблено морального правила.

Жак. Так і мусить бути.

Вони злізають з коней, простягаються на траві. Жак каже панові:

– Спатимете чи ні? Якщо ви не спатимете, я спатиму; якщо ви спатимете, я не спатиму.

Пан каже йому:

– Спи, спи.

– А чи можу я покластися, що ви не спатимете? Бо цього разу ми можемо втратити

двох коней.

Пан дістав годинника й табакерку. Жак вирішив будь-що заснути, але щомиті прокидався й ляскав у повітрі руками. Пан спитав його:

– Якого ти біса?

Жак. Мушва та комарі. Хотів би я знати, на що живуть ці капосні комахи?

Пан. А як не знаєш, то думаєш, що ні на що? Природа не створила нічого марного та зайвого.

Жак. Мабуть, бо коли щось є, воно мусить бути.

Пан. Що ти робиш, коли в тебе забагато крові або зіпсута кров? Кличеш хірурга, щоб пустив її тобі. Так от, комарі, на яких ти нарікаєш, це хмара маленьких хірургів, які колять тебе своїми ланцетиками й пускають тобі кров краплю по краплі.

Жак. Це так, але ж навмання, не розбираючи, чи в мене її забагато, чи замало. Приведіть сюди сухотного й подивіться, чи не жалитимуть його маленькі крилаті хірурги. Вони дбають про себе, і все в природі дбає тільки про себе, про себе. Хай це на шкоду іншим, то байдуже, аби тільки собі було добре... – І знову ляскав у повітрі руками й казав: – До біса маленьких крилатих хірургів!

Пан. Жаку, ти знаєш байку про Гаро?[\[87\]](#)

Жак. Атож.

Пан. Якою вона тобі здається?

Жак. Поганою.

Пан. Це легко сказати.

Жак. І легко довести. Чи заснув би той дурень Гаро під дубом, якби на ньому росли гарбузи, а не жолуді? А якби він не під дубом заснув, хіба не байдуже було б для порятунку його носа, гарбузи з нього падають чи жолуді? Це ви дайте дітям читати.

Пан. Філософ із твоїм ім'ям цього не хоче.[\[88\]](#)

Жак. Бо в кожного своя думка, і Жан-Жак – не Жак.

Пан. Тим гірше для Жака.

Жак. Хто це знає, аж поки не дійде до останнього слова в останньому рядку на сторінці, написаній йому у великому сувої?..

Пан. Про що ти думаєш?

Жак. Думаю про те, що, коли ви говорили мені, а я вам відповідав, ви говорили мені байдужкувато, а я вам байдужкувато відповідав.

Пан. Далі.

Жак. Далі? Що ми дві справжні машини, живі й мислячі.

Пан. То й що ж із того?

Жак. їй-богу, те саме знову. До того ж у обох машинах діє одна тільки пружина.

Пан. І ця пружина?..

Жак. Хай чорт мене вхопить, коли я зрозумію, що вона може діяти без причини. Мій капітан казав: дайте причину – виникне наслідок; від слабкої причини – слабкий наслідок; від хвилинної причини – хвилинний наслідок; від переривної причини – переривний наслідок; від перешкодженої причини – сповільнений наслідок;

припинилась причина – ніякого наслідку.

Пан. Але, здається мені, я внутрішньо почуваю, що я вільний, як почуваю і те, що я мислю.

Жак. Мій капітан казав: так, це зараз, коли ви нічого не хочете. Але захотіть упасти з коня!

Пан. Ну й упаду.

Жак. Весело, без огиди, без зусилля, як ніби ви любенько злазите коло корчми?

Пан. Не зовсім, але що з того, аби тільки я впав і довів собі, що я вільний!

Жак. Мій капітан казав: як, хіба ви не бачите, що, коли б не моє сперечання, у вас ніколи не з'явилася б примха скрутити собі в'язи. Отже, це я беру вас за ноги й скидаю із сідла. Коли ваше падіння доводить що-небудь, то не те, що ви вільний, а що ви божевільний. Мій капітан казав також, що користування свободою, незалежною від мотиву, було б справжньою прикметою маніяка.

Пан. Це надто розумно для мене, але наперекір твоєму капітанові й тобі я гадатиму, що я хочу тоді, коли хочу.

Жак. Так коли ви є і завжди були господар свого хотіння, чому не хочете зараз покохати якусь мармузу й чому ви не перестали кохати Агату кожного разу, як цього хотіли? Пане мій, люди три чверті свого життя хочуть, не роблячи.

Пан. Це правда.

Жак. І роблять, не хочучи.

Пан. І ти мені доведеш це?

Жак. Коли ви згодні.

Пан. Згоден.

Жак. Це зробиться, побалакаймо про щось інше.

Після цих балясів та інших не менш важливих речень вони замовкли і Жак підвів трохи свого величезного капелюха, що був дощовиком у негоду, холодком у спеку, накриттям про всяку погоду, темною святинею, під якою був найкращий з мозків, що будь-коли існували, запитував у великих пригодах долю. Коли криси цього капелюха були заковані, його обличчя знаходилося приблизно посередині тіла, коли спущені – він тоді чи й бачив за десять років перед себе. Через те й була в нього звичка задирати носа і тоді можна було сказати про його капелюха:

Os illi sublime dedit, coelumque tueri

Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus.[\[89\]](#)

Отож Жак підвів трохи величезні криси капелюха і, задивившись у далеч, побачив хлібороба, який марно батожив одного з коней, що йшли у парі, запряжені в плуга. Цей кінь, молодий і здоровий, ліг на борозну, і скільки хлібороб не смикав його за вуздечку, скільки не просив, не голубив, не кричав, не лаявся та не бив, лежав нерухомо й уперто не хотів підвестися.

Задумавшись трохи над цією сценою, Жак сказав панові, який теж звернув на неї увагу:

– Знаєте, пане, що там робиться?

Пан. А що ж там, по-твоєму, робиться, як не те, що я бачу?

Жак. Ви нічого не вгадуєте?

Пан. Ні. А ти що вгадуєш?

Жак. Я вгадую, що та дурна, бундючна й ледаща тварина – городянка, яка, пишаючись своїм колишнім становищем верхового коня, зневажає плуга. А щоб усе вам сказати одним словом, цей кінь – символ ось цього Жака й сили інших підлих ледарів, що покинули село задля столичної лівреї і воліють краще жебрати шмат хліба на вулиці або з голоду померти, ніж вернутись до рільництва, найкориснішого і найпочеснішого з усіх ремесел.

Пан засміявся, а Жак казав до хлібороба, що не чув його:

– Бий, бий, скільки влізе, бідолахо! Він затявся, і ти не одного наконечника на батозі зіб'єш, поки навієш цьому ледацюзі трохи справжньої гідності та смаку до праці...

Пан сміявся собі. Жак почасти від гніву, почасти від жалю, підводиться, іде до хлібороба, та не ступив він ще й двохсот кроків, як обернувся до пана й почав кричати:

– Сюди, сюди, пане! Це ваш кінь, ваш кінь!

То справді був він. Скоро тільки пізнала тварина Жака з його паном, вона сама підвелася, струснула гривую, заіржала, стала цапа й ніжно простягла морду до морди свого товариша. А втім, обурений Жак бурмотів крізь зуби:

– Паскудо, поганцю, ледащо, дивись, як би я не дав тобі десятків зо два стусанів ногою...

Навпаки, пан цілував коня; узяв його однією рукою попід черево, другою стиха ляскав по клубах і скрикнув, мало не плачучи від радощів:

– Мій коню, мій бідний коню, я таки знайшов тебе!

Хлібороб нічогісінько не тямив.

– Бачу, панове, що це ваш кінь, але я теж дістав його не беззаконно, купив його на останнім ярмарку. Коли ви заберете його в мене за три чверті грошей, що я сплатив, зробите мені велику послугу, бо мені він ні до чого. Як треба із стайні вивести – бісова морока; як треба запрягати – ще гірше, а як на поле прийде, просто лягає і краще здохне від побоїв, ніж дасть собі надіти хомута або навантажити лантуха на спину. Може, панове, проявили б ласку й вивільнили б мене від цієї клятої худобини? Кінь добрячий, та тільки вибрикувати під верхівцем, а не до моєї справи...

Йому запропонували помінятися на одного з двох, котрий йому більше до вподоби. Він на це пристав, і наші два подорожні вернулися ступою до місця, де були спочивали, і звідти із задоволенням побачили, що кінь, якого вони відступили хліборобові, без огиди до свого нового становища впокорився.

Жак. Ну, пане?

Пан. Це вже певно, що ти натхнений, тільки від Бога чи від чорта це в тебе? Не знаю. Жаку, друже мій, боюсь, що в тобі чорт сидить.

Жак. Чому чорт?

Пан. Бо ти твориш чудеса і вчення твоє підозріле.

Жак. А що спільного між ученням, яке визнаєш, і чудесами, які твориш?

Пан. Бачу, ти не читав отця Латаста.

Жак. А що пише отець Латаст[90], якого я не читав?

Пан. Він пише, що Бог і чорт однаково творять чудеса.

Жак. А як він відрізняє Божі чудеса від чортових?

Пан. По вченню. Якщо вчення добре, чудеса Божі, якщо воно лихе, чудеса чортові.

Жак (тут Жак засвистів, потім промовив). А хто ж навчить мене, бідного неука, добре чи лихе вчення в чудотворця? Нумо, пане, сідаймо на коні. Вас же не обходить, за допомогою Бога чи Вельзевула знайшовся ваш кінь? Хіба від цього він гірше бігатиме?

Пан. Ні. А втім, Жаку, якщо ти опанований...

Жак. То який проти цього засіб?

Пан. Засіб!.. Треба було б тобі вдатися до заклинання... пити саму тільки свячену воду.

Жак. Мені, пане, воду пити! Жакові – свячену воду! Та хай краще в моєму тілі сто тисяч чортів сидітиме, ніж я вип'ю хоч краплину води, свяченої чи не свяченої. Хіба ви досі не помітили, що я гідрофоб?

А, "гідрофоб"! Жак сказав "гідрофоб"?.. Ні, читачу, ні, визнаю, що це не його слово. Та коли так суворо критикувати, знайдіть мені таку сцену в комедії або трагедії, такий діалог, хоч як гарно написаний, де б на устах у дійової особи не прохопилось авторове слово! Жак сказав: "Хіба ви досі не помітили, пане, що від води мене сказ бере?" То що ж, висловлюючись інакше, ніж він, я був менш правдивий, зате стисліший.

Вони сіли на коні, і Жак сказав панові:

– Ви спинились у своєму коханні на тому, що, зазнавши щастя двічі, збирались, мабуть, зазнати його і втретє.

Пан. Коли це двері з коридору відчиняються, і до кімнати з галасом суне юрба людей. Я бачу свічки, чую чоловічі й жіночі голоси, що говорять усі разом. Заслону рвучко відсмикують, і я бачу батька, матір, кузенів, кузин і комісара, що казав їм поважно:

– Панове, панії, без крику. Добродія спіймано на гарячому. Він людина порядна. Є тільки один спосіб виправити зло, і добродій волітиме краще погодитися на нього своєю охотою, ніж під примусом закону...

Його на кожному слові уривав батько, що обсипав мене докорами, тітки та кузени, що посиляли найприкріші епітети Агаті, яка сховалася з головою під ковдру. Я був приголомшений, не знав що казати. Комісар промовив до мене іронічно:

– Вам дуже добре, пане, а втім, будьте ласкаві встати й одягтися...

Це я й зробив, але одягнувся у своє власне вбрання, яке лежало замість убрання шевальє. Підсунули стола, комісар почав складати протокола. Тим часом матір треба було тримати за руки й ноги, щоб вона не прибила дочку, а батько казав їй:

– Тихо, дружино, тихо. Коли ти вб'єш свою дочку, лихові цим не зарадиш. Усе влаштується на краще...

Інші дійові особи посідали на стільці, завмерши у позах горя, обурення і гніву. Батько, стримуючи час од часу свою дружину, казав їй:

- Ось що значить не пильнувати доччиної поведінки...

Мати відповідала йому:

- Хто подумав би, що добродій, такий добрий і чесний з вигляду?..

Інші мовчали. Протокола складено, зачитали його мені, а що в ньому була сама тільки правда, я його підписав і вийшов з комісаром, що дуже люб'язно попросив мене сісти коло ґанку в карету і з досить численним почтом повіз мене просто до Фор-л'Евека.

Жак. До Фор-л'Евека! До в'язниці!

Пан. До в'язниці. І от почався жахливий процес. Ішлося не про що інше, як про одруження з панною Агатою. Ні про яке інше полагодження батьки й слухати не хотіли. Шевальє з'явився до мого притулку вранці. Він знав усе. Агата була в розпачі, всі родичі лютували. Він наслухавсь найжорстокіших докорів за віроломного знайомого, якого привів до них. То він був першопричиною їхнього нещастя й слави їхньої дочки. Він попросив дозволу поговорити з Агатою окремо й насилу добився його. Агата трохи не видряпала йому очі й назвала його найгидкішими словами. Він сподівався цього, дав улягтися її шаленству. Після того спробував намовити її до чогось розсудливого, але дівчина казала йому таке, на що він не міг нічого заперечити:

- Батьки захопили мене з вашим приятелем. Чи знаєте ви, що, сплячи з ним, я гадала, що спала з вами?..

Він відповів їй:

- Але чи вірите ви по щирості, що мій приятель може одружитися з вами?..

- Ні, - казала вона, - це вас, поганця, вас, негідника, треба було б до цього змусити.

- Але, - сказав я шевальє, - тільки від вас залежить мій порятунок.

- Як це можна зробити?

- Як? Розказати, як було все насправді.

- Я погрожував цим Агаті, але, безперечно, так не зроблю. Непевна річ, чи вийде нам це на користь, а що він укриє нас ганьбою, то вже напевно. Та й ваша це провина.

- Моя провина?

- Так, ваша. Якби ви погодились на те, що я вам пропонував, Агату захопили б із двома чоловіками, і все кінчилося б інакше. Але не так сталося, і тепер треба виплутуватись із біди.

- А чи не могли б ви, шевальє, пояснити мені одну дрібницю? Замість вашого вбрання в гардеробній лежало моє. Їй-богу, скільки я не думав, цю таємницю не зміг розгадати. Через це Агата здалась мені трохи підозрілою. Мені спало на думку, що вона відчула підміну й що між нею та родичами була якась змова.

- Може, вас побачили, як ви йшли. А то вже певно, що тільки ви роздяглися, мені прислали моє вбрання і зажадали ваше.

- Згодом це з'ясується...

Коли ми із шевальє отак одне одного страхали, заспокоювали, звинувачували,

лаяли і перепрошували, ввійшов комісар. Шевальє зблід і зразу вийшов. Комісар був добряча душа, як то трапляється серед них часом, і, перечитуючи вдома протокола, він пригадав, що колись учився разом з юнаком, у якого було таке саме прізвище, як у мене. Йому спало на думку, що я, мабуть, родич, або син його колишнього товариша по колегії. Так воно й було. Передусім він спитав мене, хто то тікав, коли він зайшов.

- Він не тікав, - сказав я, - а вийшов. То мій найближчий приятель, шевальє де Сент-Уен.

- Ваш приятель! Чудний же у вас приятель. Чи знаєте, пане, що саме він викликав мене? З ним був батько і ще один родич.

- Він?!

- Атож.

- Ви цього певні?

- Цілковито. А як ви назвали його?

- Шевальє де Сент-Уен.

- О, шевальє де Сент-Уен, так, так! А знаєте, хто такий ваш найближчий приятель, шевальє де Сент-Уен? Шельма, помічений у сотні всіляких шахрайств. Поліція лишає на волі таких людей тільки заради послуг, які від них іноді має. Вони шахраї і виказники шахраїв. Тож і вважають, певно, що, упереджуючи та виявляючи зло, вони приносять більше користі, ніж шкодять злом, яке самі роблять...

Я розповів комісарові свою сумну пригоду, нічого не приховавши. Від того вона не здалась йому менш прикрою, бо всього того, що могло мене виправдати, не можна було ні заявити, ні довести на суді. Проте він узявся викликати батьків, притиснути дочку, пояснити справу судді й не проминути нічого, що могло б послужити до мого виправдання, але раз у раз попереджав мене, що, коли ті люди матимуть доброго порадики, влада може бути безсилою.

- Як, пане комісаре, невже я змушений буду одружитися?

- Одружитися! Це було б надто жорстоко, та я цього й не боюся. Але доведеться дати відшкодування і в цьому разі чимале...

Але ти, Жаку, здається, хочеш мені щось сказати.

Жак. Атож, хочу вам сказати, що ви були нещасніший від мене, хоч я й заплатив, не ночувавши. До того ж я, здається, зрозумів вашу історію достоту, якщо Агата була вагітна.

Пан. Не відкидайся свого здогаду, бо за якийсь час по ув'язненні комісар повідомив мені, що вона приходила заявити йому про свою вагітність.

Жак. І от ви батько дитини...

Пан. Якій я не зашкодив.

Жак. Але яку не ви зробили.

Пан. Ні заступництво судді, ні всі заходи комісара не змогли перешкодити законному ходові справи. Та дочка й батьки мали погану славу, я не одружився за ґратами. Мені присудили сплатити чималу грошову пеню на пологи та на те, щоб забезпечити життя й виховання дитини, яка виникла заходами й старанням мого

приятеля шевальє де Сент-Уена і була портретом у мініатюрі. То був дебелий хлопець, якого панна Агата дуже щасливо породила між сьомим і восьмим місяцем. Йому дали добру мамку, якій я плачу досі.

Жак. А скільки вашому синові років?

Пан. Незабаром буде десять. Увесь цей час я тримав його на селі, де вчитель навчив його читати, писати й рахувати. Це недалеко звідси, і я користуюся з нагоди, щоб сплатити тим людям усе, що їм належить, забрати його й віддати навчати якомусь ремеслу.

Жак та його пан заночували ще раз у дорозі. Вони були вже надто близько до мети своєї подорожі, щоб Жак починав далі історію свого кохання. До того ж у нього досі болить горло. Другого дня вони прибули... – Куди? – Слово честі, не знаю. – А що їм треба було робити там, куди вони їхали? – Усе, що вам завгодно. Хіба Жаків пан розказував про свої справи кому прийдеться? У всякому разі, ці справи не вимагали більше як двотижневого перебування там, куди вони приїхали. Добре чи зле вони кінчились? Знову-таки не знаю. Горло у Жака перестало боліти завдяки двом антипатичним йому засобам: дієті та спочинку.

Одного ранку пан сказав своєму слугі:

– Жаку, гнуздай і сідлай коні та наливай свою кабаківку. Треба їхати, ти знаєш куди...

Зразу так і зробили. От рушили вони до місця, де вже десять років коштом Жакового пана утримувалась дитина шевальє де Сент-Уена. На деякій відстані від житла, яке вони допіру покинули, пан звернувся до Жака з такими словами:

– Що ти скажеш, Жаку, про моє кохання?

Жак. Що дивні речі написано на небі. От зробилася бозна-як дитина. Хто знає, яку роль відіграє у світі цей байстрюк? Хто знає, чи не народився він для щастя або повалення якогось царства?

Пан. Ручуся, що ні. Я зроблю з нього доброго токаря або годинникаря. Він одружиться, матиме дітей, що точитимуть до смерті ніжки до стільців на цьому світі.

Жак. Атож, коли так написано на небі. Але хіба не може вийти Кромвель з токарної майстерні? Хіба той, хто стяг голову своєму королю, не вийшов з броварні, і хіба не кажуть тепер...

Пан. Облишмо це. Ти видужав і знаєш історію мого кохання. По совісті випадає вже й тобі почати далі історію свого.

Жак. Усе цьому противиться. По-перше, їхати вже нам недовго, по-друге, я забув, на чому спинився, по-третє, маю отут бісове передчуття, що ця історія не повинна закінчитися, що це оповідання спричинить нам нещастя і що тільки-но я почну його знову, його переб'є якась щаслива чи нещаслива катастрофа.

Пан. Якщо щаслива, тим краще!

Жак. Згоден, але ось почуваю, що вона буде нещаслива.

Пан. Нещаслива! Хай. Але хіба їй завадить статися, нехай говоритимеш ти чи мовчатимеш?

Жак. Хтозна!

Пан. Тобі треба було б народитись на два-три століття раніше.

Жак. Ні, пане, я народився вчасно, як і все на світі робиться.

Пан. З тебе був би великий авгур.

Жак. Не знаю достоту, що таке авгур, та й не цікаво мені те знати.

Пан. Це ж один з важливих розділів твоєї розвідки про ворожіння.

Жак. То правда. Але її написано вже так давно, що я не пам'ятаю з неї жодного слова. Стривайте, пане, ось що тямить у цьому більше, ніж усі авгури, гуси-провісники й священні курчата республіки – кабаківка. Запитаймо кабаківку.

Жак узяв кабаківку й довго з нею радився. Пан дістав годинника й табакерку, подивився, котра година, нюхнув табаку, а Жак сказав:

– Тепер, здається мені, я бачу нашу долю менш лихою. Скажіть, де я спинився.

Пан. У Деглановому замку. Твоє коліно трохи загоїлось, і Деніза дістала від матері наказ доглядати тебе.

Жак. Деніза була слухняна. Рана в моєму коліні майже закрилася. Я міг навіть танцювати тієї ночі перед хлопчиком. Проте мене мучили іноді страшенні болі. Замковому хірургові, що розумівсь на цьому трохи більше за свого колегу, спало на думку, що причиною цих болів могла бути лише присутність стороннього тіла, що лишилось у м'язах після того, як вийняли кулі. Через те він прийшов до мене вранці, присунув до мого ліжка стола і, коли відкрили мою завісу, я побачив на тому столі силу різного інструменту, Денізу, що сиділа в головах і плакала гарячими сльозами, її матір, що сумовито стояла, склавши руки, і хірурга, який скинув плаща, закачав рукава куцини й тримав у правій руці ножа.

Пан. Ти мене лякаєш.

Жак. Я сам злякався.

– Друже, – сказав мені хірург, – вам обридло мучитись?

– Дуже обридло.

– Хочете покінчити з цим і зберегти свою ногу?

– Безперечно.

– То дайте її сюди й дозвольте мені коло неї попрацювати...

Я дав свою ногу. Хірург бере ручку свого ножа в зуби, підводить мою ногу собі під ліву руку, затискає її міцно, виймає з рота ножа, встромляє його лезо в розтин моєї рани й робить мені глибокий і широкий розріз. Я й не скривився, але Жанна відвернулася, Деніза пронизливо скрикнула й втратила свідомість...

Тут Жак урвав своє оповідання і вчинив новий напад на кабаківку. Напади були тим частіші, чим коротша відстань, тобто як кажуть геометри, обернено пропорційна до відстані. Він був у своїх вимірах такий точний, що з повної на від'їзді кабаківка ставала порожня по приїзді. Добродії з управи мостів і шляхів могли б зробити з неї чудовий шляхомір, і кожен напад на неї мав здебільшого свою достатню підставу. Цього разу його вчинено було на те, щоб опритомнити Денізу й очунятись від болісного розтину, що його зробив Жакові в коліні хірург. Коли Деніза очутилась і сам він став на силі, то

повів далі.

Жак. Цей величезний розтин розкрив до глибини мою рану, звідки хірург витяг щипцями малесенький шматочок сукна від моїх штанів, що там лишився і своєю присутністю спричиняв болі й не давав рані повністю затягнутися. Після цієї операції мій стан завдяки Денізиному доглядові дедалі кращав, болі й пропасниця зникли, з'явився апетит, повернувся сон, і я відчув, що набираюся сили. Деніза перев'язувала мене надзвичайно пильно і дбайливо. Треба було бачити, як обережно й легко знімала вона мою перев'язку, як боялася завдати мені хоч трохи болю, як промивала мені рану. Я сидів край ліжка, вона стояла одним коліном на землі, моя нога лежала в неї на стегні, яке я іноді стиха натискував. Однією рукою я спирався їй на плече і зворушливо дивися на неї. Їй, здається, це подобалося. Коли вона закінчувала перев'язувати, я брав її за руки, дякував, не знав, що сказати і як засвідчити свою подяку. Вона стояла, опустивши очі, і мовчки слухала мене. У кожного корабейника, що приходив до замку, я їй неодмінно купував що-небудь: то косинку, то кілька аршин ситцю чи серпанку, золотий хрестик, бавовняні панчохи, каблучку, гранатове намисто. Купивши щось, мав мороку запропонувати, а вона мала мороку прийняти. Спочатку я показував їй річ. Якщо вона їй подобалась, я казав: "Це я вам купив, Денізо..." Коли вона приймала, моя рука тремтіла, даючи їй дарунка, а її рука – беручи його. Одного дня, не знаючи вже, що їй подарувати, я купив підв'язки. Вони були шовкові, обшиті білим, синьо-червоні і з девізом. Уранці, перед тим як вона прийшла, я поклав їх на спинку стільця, що стояв коло мого ліжка. Деніза зразу їх побачила й сказала:

- О, які гарні підв'язки!
- Це моїй коханій, – відповів я.
- Так у вас є кохана, пане Жаку?
- Звичайно! Хіба я вам ще не казав?
- Ні. Вона, певно, дуже любя, правда?
- Надзвичайно.
- І ви її дуже кохаєте?
- Усім серцем.
- І вона вас так само кохає?
- Про це не знаю. Ці підв'язки – їй, і вона пообіцяла мені ласку, від якої я, мабуть, розгублюсь, коли дістану.
- Яка ж це ласка?
- Така, що із цих двох підв'язок я одну надіну власними руками...

Деніза почервоніла, не зрозуміла моїх слів, подумала, що підв'язки справді для іншої, посмутніла, робила все не до ладу, не знаходила потрібного для перев'язки, хоч воно було в неї перед очима, перекинула вино, яке поставила грітися, підійшла до мого ліжка перев'язувати, взяла мою ногу тремтячою рукою, незграбно розв'язала бинти, а коли треба було промити рану, забула все потрібне до цього, почала шукати, і, коли перев'язувала, я побачив, що вона плаче.

- Ви, здається, плачете, Денізо. Що це з вами?

- Нічого.
- Може, вас образили?
- Так.
- А хто ж це, лихий, образив вас?
- Ви.
- Я?
- А так.
- Як же це сталося?..

Замість відповіді вона показала очима на підв'язки.

- Ото, - сказав я їй, - через це ви плачете?
- Атож.
- Ет, не плачте, Денізо, я їх вам купив!
- Ви щирю правду кажете, пане Жаку?
- Щирісіньку, таку правду, що ось вони вам.

І подав їй обидві. Але одну затримав. Умить вона усміхнулася крізь сльози. Я взяв її за руку, підвів до ліжка, взяв її ногу й поставив на край, закотив їй спідниці до коліна, де вона притиснула їх обома руками, поцілував їй ногу й надів підв'язку, що тримав у руці, та тільки-но встиг надіти, як увійшла її мати Жанна.

Пан. От недоречний візит.

Жак. Може, так, може, ні. Вона звернула увагу не на наше замішання, а на підв'язку, що була в руках у її дочки.

- От гарна підв'язка, - сказала вона, - а де ж друга?
- На нозі, - відповіла Деніза. - Він сказав мені, що купив їх своїй коханій, я зміркувала, що то мені. Якщо я одну наділа, мамо, то й другу мушу собі взяти, правда?
- Ах, пане Жаку, правду Деніза каже, підв'язка потребує пари, а ви ж не схочете відібрати в неї ту, що на ній.

- Чому не схочу?
- Бо цього Деніза не схоче, та й я також.
- То помиримось на тому, що я їй другу при вас надіну.
- Ні, ні, цього не можна.
- То хай віддасть мені обидві.
- Цього теж не можна.

Але Жак та його пан в'їздили в село, де вони мали побачити дитину й годувальників дитини шевальє де Сент-Уена. Жак замовк, а пан сказав:

- Злізьмо з коней і зробімо тут паузу.
- Чому?
- Бо, скільки бачу, твоє кохання доходить до кінця.
- Не зовсім.
- Коли дійшлося до коліна, дорога вже недалеко.
- У Денізи, пане, стегно було довше, ніж в інших.
- Злізьмо все-таки.

Вони зізли з коней, Жак перший мерщій кинувся допомагати панові, що не встиг опертися ногою об стремено, як ремінь порвався, і верхівець мій, перекинувшись навзаки, упав би на землю, коли б слуга не підхопив його на руки.

Пан. Он як ти пильнуєш мене, Жаку! А що якби я зламав ребро, руку, розбив голову або й на смерть убився?

Жак. Велике лихо!

Пан. Що ти кажеш, мурло? Стривай, стривай, я навчу тебе говорити...

І пан, обмотавши двічі свого батога об руку, ну гнатися за Жаком, а Жак ну бігти круг коня, регочучи, а пан ну клясти в чорта й Бога, лютувати й теж круг коня бігати, обсипаючи Жака лайкою, і бігали вони, аж поки обидва, спітнілі та знесилені, не спинилися один з одного боку коня, а другий – з другого, Жак – відсапуючи й сміючись, пан – відсапуючи й кидаючи на нього гнівні погляди. Вони ще не зовсім віддихали, як Жак сказав панові:

– Тепер ви погоджуєтесь, пане господарю?

Пан. А з чим я мушу, по-твоєму, погодитися, собако, мерзотнику, паскудо, як не з тим, що ти найлихіший із слуг, а я – найнещасніший з панів?

Жак. Хіба не очевидно доведено, що ми діємо здебільшого, не хочучи? Ану покладіть руку на серце: чи хотіли ви хоч що-небудь з того, що казали й робили півгодини? Хіба не були ви моєю лялькою і хіба не були б моїм полішинелем хоч цілий місяць, якби в мене був такий намір?

Пан. Як! Це був жарт?

Жак. Жарт.

Пан. І ти знав, що ремінь порветься?

Жак. Сам його підрізав.

Пан. І морочив мене, щоб розсердити?

Жак. Звичайно!

Пан. І твоя зухвала відповідь була навмисна?

Жак. Навмисна.

Пан. Ти небезпечний негідник.

Жак. Скажіть: завдяки моєму капітанові, що мені самому устругнув таку штуку, з мене став добрий мислитель.

Пан. А якби я поранився?

Жак. На небі і в моїй завбачливості написано, щоб цього не сталося.

Пан. Ну, сядьмо, нам треба спочити.

Вони сідають, і Жак каже:

– Трясця б його вхопила, дурня!

Пан. Ти, розуміється, про себе говориш.

Жак. Атож, про себе, бо не припас зайвого ковтка в кабаківці.

Пан. Не жалкуй, я б його випив, бо помираю від спраги.

Жак. Знову-таки трясця б його вхопила, дурня, що не припас двох!

Щоб зігнати втому та спрагу, пан благає Жака почати далі оповідання, Жак

відмовляється, пан свариться, Жак на те не зважає. Нарешті, попередивши про лихо, яке з того станеться, Жак починає далі історію свого кохання й каже:

- Одного святкового дня, коли господар замку був на полюванні...

На цім слові він раптом спинився і сказав:

- Не можу, не годен далі розповідати. Знову почуваю руку долі в себе на горлі, вона душить мене. На Бога, пане, дозвольте мені мовчати.

- Та мовчи вже і спитай ось у цій хатині, де живе годувальник.

Жив він туди далі, і вони рушили, ведучи своїх коней за вуздечку. Аж ось двері в годувальника розчиняються, виходить якийсь добродій. Жаків пан скрикує й хапається за шпагу, а той добродій і собі. Від брязкоту зброї коні сполошилися, Жаків кінь порвав вуздечку і втік, і тієї самої миті добродій, що з ним бився пан, падає мертвий на землю. Збігаються селяни. Жаків пан мерщій сідає в сідло й жене геть що духу. Жака хапають, скручують йому за спину руки й ведуть до місцевого судді, що запроторює його до в'язниці. Забитий добродій був шевальє де Сент-Уен, якого випадок саме того дня привів з Агатою до годувальниці їхньої дитини. Агата рве на собі волосся над трупом коханця. Жаків пан уже так далеко, що його й не видно. Жак, ідучи від судді до в'язниці, казав:

- Так мусило бути, так написано на небі...

А я спинюся, бо розказав уже вам про обох дійових осіб усе, що знав. - А Жакове кохання? - Жак сто разів казав, що йому на небі написано не закінчити історію, і, бачу я, він мав рацію. Бачу я, що вам прикро це, читачу. То що ж, починайте його оповідання з того місця, де він його покинув, і продовжіть за своїм уподобанням або ж зробіть візит панні Агаті, довідайтесь, у якому селі Жака ув'язнено, навідайте його та розпитайте. Він не дасть себе просити, бо це його розважить. На підставі записок, що я їх з поважних причин маю за непевні, я, може, й міг би доповнити те, чого тут бракує, але навіщо? Цікавитись можна тільки тим, що вважаєш за правдиве. А що зухвало було б без зрілої розваги складати собі думку про розмови Жака та його пана, про цей найважливіший твір, що з'явився після "Пантагрюеля" метра Франсуа Рабле та "Життя й пригод кума Матьє"[\[91\]](#), то я перечитаю ще раз ці записки з усім напруженням розуму і всією безсторонністю, на які я здатен, і через тиждень скажу вам своє остаточне судження і зречуся його, коли хтось розумніший від мене доведе мені мою помилку.

Видавець додає: тиждень минув. Я перечитав згадані записки. Із трьох зайвих розділів, що вони містять супроти рукопису, який мені належить, перший і останній здаються мені автентичними, а середній - очевидна вставка. Ось той перший розділ, який здається мені другою прогалиною в розмові Жака та його пана.

Одного святкового дня, коли господар замку був на полюванні, а решта застільників пішла до церкви, що була від замку за добрих чверть льє, Жак стояв, а Деніза сиділа поруч нього. Вони мовчали, маючи такий вигляд, ніби посварились, та й посварились справді. Жак вдавався до всяких способів, щоб намовити Денізу вщасливити його, а Деніза не піддавалася. Помовчавши довгенько, Жак гаряче

заплакав і сказав їй суворо та гірко:

- Бо ви мене не кохаєте...

Деніза спересердя підводиться, бере його за руку, веде його рвучко до ліжка, сідає й каже йому:

- Так я не кохаю вас, пане Жаку? Що ж, пане Жаку, робіть з нещасною Денізою все, що вам заманеться...

І, вимовляючи ці слова, залилася слізьми, зайшла від ридань...

Скажіть мені, читачу, що ви зробили б на Жаковому місці? Нічого. То так і він зробив. Він посадив Денізу знову на стільця, кинувся їй до ніг, утер слюзи, що текли з її очей, поцілував їй руку, розрадив, заспокоїв, повірив, що вона його ніжно кохає і здався на її любов щодо хвилини, коли їй забажається нагородити його кохання. Цей учинок дуже зворушив Денізу.

Може бути, зауважать, що Жак біля ніг у Денізи не міг утерти їй слюзи... Якщо тільки стілець не був дуже низенький. Рукопис про це не говорить, але це можна припустити.

Ось другий розділ, списаний із життя "Трістрама Шенді", якщо розмова Жака та його пана не старіша від цього твору і якщо пан Стерн не плагіатор, чого я не думаю лише із цілком особливої пошани до пана Стерна, якого відрізняю від більшості письменників його нації, що мають досить часто звичку обкрадати нас і лаяти.

Іншим разом Деніза прийшла вранці перев'язати Жака. Вона тремтіла. Приступивши до Жакових дверей, спинилась, не знаючи, зайти їй чи ні. Тремтячи, ввійшла і довго стояла коло Жакового ліжка, не зважуючись відсунути завісу. Потім тихо відсунула її, тремтячи привіталась до Жака, тремтячи спитала, як він спав і як його здоров'я. Жак сказав їй, що не сплющував очей, що мучився і зараз мучиться від страшної сверблячки в коліні. Деніза запропонувала полегшити її, взяла шматочок фланелі, Жак вистромив ногу, і Деніза почала терти фланеллю навколо рани, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Жак дивився на неї і п'янів від кохання. Потім Деніза почала терти саму рану, що її шрам був ще червоний, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Але недосить було втишити сверблячку під коліном та на коліні - треба було втишити її і над коліном, де вона почувалася ще дужче. Деніза поклала фланель над коліном і почала терти так само міцно, спочатку одним пальцем, потім двома, трьома, чотирма, всією рукою. Пристрасть у Жака, який не переставав дивитись на неї, забуяла так, що він, не здоліючи їй опиратись, схопив Денізу за руку... і поцілував її.

Але далші рядки вже не лишають ніякісінького сумніву в плагіаті. Плагіатор каже: якщо ви, читачу, незадоволені з того, що я розказую вам про Жакове кохання, зробіть краще, я згоден. Хоч як ви старатиметесь, я певен, що закінчите так, як і я. - Помиляєшся, жалюгідний наклепнику, я не закінчу так, як ти. Деніза була цнотлива. - А хто це заперечує? Жак схопив її за руку й поцілував її, тобто руку. - А, так він поцілував тільки руку? - Звичайно! Жак був надто розумний, щоб зводити ту, кого хотів узяти за дружину, ірозворушити в собі недовіру, що могла б отруїти йому решту життя.

- Але ж у попередньому розділі сказано, що Жак брався на всякі способи, щоб намовити Денізу вщасливити його! - Бо тоді він, очевидно, ще не хотів узяти її за дружину. Третій розділ показує нам Жака, нашого бідного фаталіста, що лежить, закутий у кайдани, на соломі в темній камері, пригадує все, що пам'ятав із філософських засад свого капітана, і, ладен думати, що колись він може ще й пошкодує за цим вогким, смердючим і темним житлом, де його годують чорним хлібом та водою, де він руками й ногами мусить відбиватися від нападів мишей та пацюків. Нам повідомляють, що серед цих міркувань двері його в'язниці та його камери виважено, що його звільнив десяток розбійників і що він опинився у Мандриновій[92] ватазі. Тим часом сторожа, що гналася за його паном, догнала його, схопила й завдала до іншої в'язниці. Він з неї вийшов завдяки щирій допомозі комісара, який так добре прислуживсь йому в першій його пригоді, і вже два-три місяці жив відлюдно в Деглановому замку, коли це випадок повернув йому слугу, що для його щастя був майже такий конче потрібний, як і годинник з табакеркою. Він ні разу не нюхнув табаку, ні разу не глянув на годинника, не промовивши із зітханням:

- Що сталося з тобою, мій бідний Жаку?

Однієї ночі мандринці напали на Дегланів замок. Жак пізнав житло свого добродійника й коханої. Він заступивсь і врятував замок від грабування. Далі читаємо патетичну подробицю про несподіване побачення Жака, його пана, Деглана, Денізи та Жанни.

- Це ти, мій друже!

- Це ви, мій любий пане!

- Як ти опинився серед тих людей?

- А як сталося, що я вас тут зустрів?

- Це ви, Денізо?

- Це ви, пане Жаку? Як я через вас наплакалась!..

Тим часом Деглан кричав:

- Несіть склянок і вина, мерщій, мерщій! Він же врятував нам усім життя...

За кілька днів по тому стара замкова воротарка померла; Жак дістав її посаду, побрався з Денізою і дбає з нею про народження учнів Зенонові[93] та Спінозі. Його любить Деглан, жалує пан і палко кохає дружина, бо так написано на небі.

Мене хотіли переконати, що його пан із Дегланом закохались у його дружину. Не знаю, як воно є, але я певен, що ввечері він казав сам собі: "Коли тобі, Жаку, написано на небі бути рогатим, то будеш, хоч що робитимеш, а коли там написано навпаки, то не будеш, хоч що вони робитимуть, не будеш. Спи ж, мій друже!.." і засинав.

Примітки

[1] *Берг-оп-Зоом* - нідерландська фортеця, захоплена французькими військами під командуванням Моріса Саксонського у 1747 р., під час війни за "австрійський спадок".

- [2] *Пор-Маон* – фортеця й місто на острові Мінорка, відбите французькими військами у англійців.
- [3] *Обол* – грецька дрібна срібна монета.
- [4] Мандрівника Святого Роха зображали з трьома капелюхами за спиною.
- [5] *П'єр Дюфуар* (1735–1813) – хірург, автор трактату про вогнестрільні поранення.
- [6] *Луї Антуан* (1723–1792) – очолював медичний розділ Енциклопедії.
- [7] Дідро приписує наведене далі речення Гарпагонові, героєві комедії "Скнара", але належить воно персонажеві іншої Мольєрової комедії "Скапеніві викрутні" Жеронтові (дія II, ява 11).
- [8] "Що вона в біса робила на порозі?" – Дідро помилково приписує цю репліку Гарпагонові, героєві комедії "Скнара", вона належить персонажеві іншої комедії Мольєра ("Скапеніві викрутні") – Жеронтові (дія II, ява XI).
- [9] Хірургічні ножі.
- [10] *Сен-Жермен, Нотр-Дам-де-Лорет, Сен-Жак-де-Компостель* – французькі міста, де знаходяться католицькі святині.
- [11] В Парижі часів Дідро широкою популярністю користувалась галантерейна торгівля Жабак, ім'я якого стало називним для оригінальних ювелірних виробів та коштовних дрібничок.
- [12] *Жюльєн Леруа* (1686–1759), славетний паризький годинникар.
- [13] "Клівленд" – скоречена назва роману абата Прево (XVIII ст.) "Англійський філософ, або Історія Клівленда, позашлюбного сина Кромвеля" (1732), улюбленого твору Дідро.
- [14] *Жан Франсуа Реньяр* (1655–1709) – французький комедіограф доби Класицизму.
- [15] *Семюел Річардсон* (1689–1761) – англійський романіст доби Просвітництва, започаткував жанр сімейно-побутовового роману.
- [16] *Пондішері* – центр володінь французької Ост-Індської компанії (1664–1719), яку пізніше поглинула створена Джоном Лоу (1671–1729) Індійська компанія, що монополізувала майже всю заморську торгівлю Франції.
- [17] Де вивішували об'яву про книжки.
- [18] Гораций "Мистецтво поетичне", вірш 373.
- [19] *...босоногим кармелітом...* – католицький чернечий орден кармелітів був заснований у другій половині XII ст... в Палестині на горі Кармель. З 1245 р. він стає європейським орденом мандрівних ченців. З 1564 р. від ордену відгалужується "Братство босоногих кармелітів", які носили сандалії на босу ногу.
- [20] *Кармська, або мелісова вода* – алкогольний препарат, уживаний як збуджувальний засіб.
- [21] У Лісабоні 1755 р. стався страшної сили землетрус, який знищив мало не все місто.
- [22] У 1614 р. було опубліковано анонімне продовження першої частини "Дон Кіхота".

- [23] *Форті-Гверра (Фортегверрі)* (1674-1735) - італійський поет, автор поеми "Річардатто", що становила продовження "Шаленого Роланда" Аріосто.
- [24] *"Лікар мимоволі"* (1671) - комедія Мольєра.
- [25] *П'єр Премонваль* (1716-1764) автор трактатів з прикладної математики, член Пруської академії. Викладав в Парижі та в Берліні.
- [26] *Марія Анна Вікторія Піжон* (1724-1767) - дружина Премонваля. Була читцею дружини Генріха Пруського.
- [27] Чернече ім'я французького хірурга Жана Базейлака (1703-1781).
- [28] Тихше їдеш, далі будеш (*італ.*). Досл.: хто їде тихо, той їде здоровий, хто їде здоровий, їде далеко.
- [29] Тобто ваші слова єретичні, такі, що можуть довести до вогнища.
- [30] *Бісетр* - замок неподалік від Парижу, де розміщалися шпиталь та божевільня.
- [31] *Граф Сен-Флорентен де Трієр* (1705-1777) - керівник духовного департаменту за Людовіка XV, один з найзапекліших ворогів енциклопедистів, мав право видавати накази на арешт.
- [32] *Тампл* - монастир ордену тамплієрів в передмісті Парижу, використовувався як в'язниця.
- [33] *Абатство* - тюремне приміщення при монастирі Сен-Жермен де Пре. Оскільки територія Тампля та Абатства була вилучена з загальної юрисдикції, тут знаходили притулок неспроможні сплатити борги.
- [34] П'єса італійського драматурга Карло Гольдоні (1707-1793), була вперше поставлена театром "Комеді Франсез" у 1771 році. Ця вистава принесла авторові світову славу.
- [35] *Теодор Троншен* (1709-1781) - відомий французький лікар.
- [36] *Клод-Луї де Реньє граф де Герші* (помер у 1769 р.) - офіцер, відзначився в боях у Фландрії та Богемії.
- [37] *П'єр Даніель Гюе* (1630-1721) - французький літератор, який належав до духовного стану.
- [38] *П'єр Ніколь* (1625-1695) - автор-мораліст янсеністського напрямку.
- [39] *Жак Бенін де Боссюе* (1627-1704) - відомий богослов, проповідник, автор "Надгробних промов".
- [40] Містечко близько Версаля, де того часу був інститут для виховання убогих шляхтянок.
- [41] Порода мавп.
- [42] *Франциск Сальський* (1567-1622) - видатний представник квієтизму.
- [43] *Чи не були ви трохи квієтистом?* - квієтизм (від лат. "*quies*" - спокій) - релігійно-етичне вчення, яке пропагувало споглядальний спосіб життя, байдужість до власної долі. Виникло у XVII столітті як опозиційне вчення по відношенню до єзуїтського ордену. Церковна комісія, яку очолив Боссюе осудила квієтизм як єресь.
- [44] Містечко за 8 кілометрів від Парижа.
- [45] *Віда Маріо Джіроламо* (1480-1566) - італійський єпископ, автор художніх

творів та праць з поетичного мистецтва, а також віршованого трактату латинською мовою "Поетичне мистецтво".

[46] Боссю (1631-1680) – автор класицистичного "Трактату про епічну поему", до якого схвально поставився Буало.

[47] Гра словами: Боссю (Bossu) – горбатий.

[48] Сімон Андре Тіссо (1727-1797) – швейцарський лікар, автор популярної книги "Порадник народів про його здоров'я".

[49] Картярська гра.

[50] У Франції штрикалом (aiguillon) поганяють волів.

[51] Назва одного з чернечих орденів, що його члени ходили в білому одязі.

[52] Місце страт у Парижі.

[53] "*Angelus domini nuntiavit Mariae!*" (лат.) – "Янгол Божий сповістив Марії!"

[54] Мірпуа – єпископ Мірпуанський (Жан Франсуа Бойє, 1675-1755) – переслідувач янсеністів.

[55] У монастирську в'язницю, дослівно: в мир (лат).

[56] Алексіс Пірон (1689-1773) – французький поет та драматург. Найбільшою популярністю з його творів користувалася комедія "Метр о манія", поставлена у 1738 році в "Комеді Франсез", в якій дотепно висміювалася графоманська пристрасть молодих авторів з третього стану. Пірон не стояв на будь-якій політичній позиції, його дотепні епіграми висміювали однаково і дворян, і Вольтера, і енциклопедистів.

[57] ...що метелик або моя душа колись розіб'є свою шкаралупу й полине до божественної справедливості... – іронічний парафраз з "Божественної комедії" Данте ("Чистилище", пісня X).

[58] "*Genuit*" (лат.) – народив. Жак помилився, говорячи тут про першу главу Євангелія від Луки, "нескінченна низка" народжень фігурує в першій главі Євангелія від Матфея і є ремінісценцією Старого Завіту: "Авраам народив Ісаака, Ісаак народив Іакова" тощо.

[59] Феррагюс – герой поеми "Річардетто" Фортігверри. Він був кастрований. Перед смертю йому з'явився сам Люцифер для того, щоб показати втрачене.

[60] Ранкова молитва.

[61] Слово це вживається по-французьки як лайливий вигук (bigre) і походить від bougre – мужоложець. Але як іменник слово bigre означало в старовину пасічника, що збирав у лісах бджільні рої.

[62] Конде – французький аристократичний рід. Тут йдеться про видатного французького полководця принца Луї II Конде (1621-1686).

[63] Завойовник Великобританії – йдеться про Вільгельма I Завойовника (біля 1027-1087), який підкорив Англію та встановив панування нормандської знаті.

[64] "Адвокат Патлен" – трьохактна комедія Огюстена Брюеса (1640-1723), створена на основі однойменного французького фарсу.

[65] Лорд Четем – Уільям Пітт Старший (1708-1778), англійський державний діяч за короля Георга III, керівник угруповання "Патріотів" (Вігів) в парламенті, прибічників

активної колоніальної політики. Під час Семирічної війни 1756-1763 рр. сприяв захопленню Англією майже всіх колоніальних володінь Франції в Індії та Північній Америці.

[66] Звичай дарувати всім присутнім на весіллі шматочок стрічки, знятої з ноги в нареченої.

[67] Жан Батіст Руссо (1670-1741) - французький ліричний поет.

[68] Плоджуся (лат.).

[69] Від того, що я написав хтиву сторінку, не стає менш чистим моє життя (лат.). Див. "Нариси" Монтеня, кн. II, розд. V, звідки наслідувано цей вислів.

[70] Бакбук (іврит) - пляшка. Так в "Гаргантюа та Пантагрюелі" звати жрицю храму Священної Пляшки.

[71] Медонський кюре - так називали письменника Франсуа Рабле (близько 1494-1553), який деякий час виконував обов'язки кюре в Медоні, передмісті Парижа.

[72] Черевомовець.

[73] Французькі поети XVII-XVIII ст., перераховані тут поряд з Рабле, Лафонтеном, Мольєром, були послідовниками епікурейського вчення в його гедоністичному трактуванні (культу чуттєвої насолоди).

[74] Пом-де-Пен ("Ялинова шишка") - улюблений шинок французького поета Франсуа Війона.

[75] Нодо - автор літературної містифікації, начебто знайденого ним у Белграді повного тексту роману Петронія "Сатирикон".

[76] Шарль де Бросс (1709-1777) - французький історик, археолог, співробітник "Енциклопедії", автор "Історії VII століття Римської республіки", в якій намагався реконструювати фрагменти "Історії" Саллюстія, що відносяться до подій 78-66 рр. до н. е.

[77] Іоганн Фрейнсгеймський (1608-1660) - німецький філософ, філолог, коментатор творів римського історика Квінта Курція.

[78] Габріель Бротье (1723-1789) - коментатор та перекладач Тацита.

[79] Апофегма (в перекладі з давньогрецької) - заява.

[80] Поліційний реєстр.

[81] Браво, bravo, мій любий пане (італ.).

[82] Марія Жанна Ріккобоні (1713-1792) - актриса театру "Італійської комедії" в Парижі, поетеса і драматург. Тут міститься натяк на помсту Ріккобоні коханцеві за зраду: вона оприлюднила в романі "Листи міс Фані Бетлер" інтимне листування з коханцем-зрадником.

[83] Тім Лівій (59 р. до н. е. - 17 р. н. е.) - римський історик, автор "Римської історії від заснування Міста".

[84] Гвідо Бентівольо (1570-1644) - кардинал, автор історичних мемуарів.

[85] Шарль Колле (1709-1783) - поет, драматург, комедіограф.

[86] ...славетній куртизанці минулого століття. - Нанон де Ланкло.

[87] Гаро - персонаж байки Лафонтена "Жолудь та тиква", втілює незадоволеного

критика.

[88] *Філософ з твоїм ім'ям цього не хоче.* – Жан-Жак Руссо. У дидактичному романі "Еміль, або Про виховання" (1761) йдеться, зокрема, про коло читання для юнацтва.

[89] "Юпітер дав людині високе лице, сказав їй дивитись на небо й підводити чоло до зірок" (лат.). Овідій. *Метаморфози*, Кн. I, вірш. 85.

[90] *Луї Латаст* (помер біля 1754 р.) – єпископ-бенедектинець, богослов містичного напрямку, відстоював думку, що з метою спокуси диявол здатний на благі вчинки.

[91] Роман абата Анрі-Жозефа Делорана (1719–1793) "Життя й пригоди кума Мат'є" (1766), за цю книгу автора було засуджено до довічного ув'язнення в монастирській в'язниці, де він і закінчив своє життя.

[92] Відомий контрабандист того часу.

[93] *Зенон з Кітіона*, острів Кіпр, (біля 336–264 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, один із засновників стоїцизму.